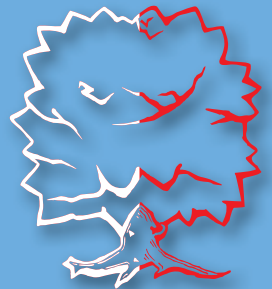




INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ
Delegatura w Kielcach

Tomasz Domański

**Stan badań nad pomocą
świadczoną Żydom
przez ludność polską
w okresie II wojny światowej
na okupowanych terenach
województwa kieleckiego**



Tomasz Domański

**Stan badań nad pomocą świadczoną Żydom
przez ludność polską w okresie II wojny światowej
na okupowanych terenach województwa kieleckiego**

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

Tomasz Domański

**Stan badań nad pomocą
świadczoną Żydom
przez ludność polską
w okresie II wojny światowej
na okupowanych terenach
województwa kieleckiego**

Kielce 2021

Recenzenci:

dr hab. Witold Mędykowski

prof. Wiesław Jan Wysocki

Redakcja językowa i korekta:

Maria Kinga Orlicz

Projekt graficzny i typograficzny:

IMPRESJE.NET Miłosz Trukawka

Skład i łamanie:

IMPRESJE.NET Miłosz Trukawka

Druk:

IMPRESJE.NET Miłosz Trukawka

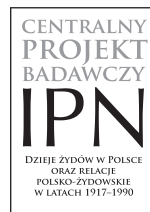
© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej

Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Kielce 2021

ISBN 978-83-8229-205-3

Zapraszamy na stronę internetową:

www.ipn.gov.pl



Spis treści

Wstęp	7
I. Obszar badawczy	8
II. Zmiany administracyjne wprowadzone przez Niemców	9
III. Społeczeństwo województwa kieleckiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wzajemne relacje	10
IV. Polityka niemiecka wobec ludności polskiej	16
V. Przebieg Zagłady w województwie kieleckim	20
VI. Pomoc świadczona Żydom na terenie województwa kieleckiego w literaturze przedmiotu	26
1. Województwo kieleckie w publikacjach ogólnych	26
2. Środowisko Centrum Badań nad Zagładą Żydów	33
3. Dorobek badań regionalnych w zakresie pomocy Żydom	40
4. Badania nad pomocą świadczoną Żydom przez organizacje konspiracyjne	46
5. Wokół historii Kowalskich, czyli badania nad stratami osobowymi i represjami za pomoc Żydom	55
6. Badania nad rolą Kościoła i duchowieństwa katolickiego w udzielaniu pomocy Żydom	64
7. Z badań nad rolą ziemiaństwa polskiego w pomocy Żydom	74
VII. Dwie pamięci – wspomnienia żydowskie i polskie w badaniach nad pomocą	78
VIII. Źródła do dziejów pomocy oraz perspektywy badawcze	86
Zakończenie	91
Bibliografia	92
Źródła drukowane	92
Wspomnienia, relacje, dzienniki	93

Opracowania	95
Internet	110
Wykaz skrótów	112
Indeks osób	115
Indeks miejsc	120

Wstęp

Podstawowym punktem odniesienia w badaniach nad relacjami polsko-żydowskimi w czasie II wojny światowej jest postawa ludności polskiej wobec Zagłady. W kontekście okupacyjnym owe relacje powinno się rozpatrywać trójstronnie jako polsko-żydowsko-niemieckie. Wydawać by się mogło, że od silnych sporów towarzyszących analizie wzajemnych zależności wolne są badania nad pomocą świadczoną Żydom przez ludność polską pod okupacją niemiecką. Jest to jednak dość mylne przeświadczenie. Wielkość i zakres polskiej pomocy budzi nie mniejsze emocje – naukowe i pozanaukowe – niż postawy antyżydowskie zajmowane przez część Polaków. Oś sporu dotyczy liczby Ocalałych dzięki polskiej pomocy, liczby ratujących oraz uwarunkowań pomocowych. Tematowi temu poświęcono dość sporo publikacji o różnym charakterze. Prezentacja osiągnięć dotychczasowego pisarstwa, także dla województwa kieleckiego, wymaga chociażby pobieżnego omówienia kontekstu historycznego, na który składają się relacje polsko-żydowskie w okresie dwudziestolecia międzywojennego, charakterystyka społeczności zamieszkującej województwo kieleckie w tym okresie oraz omówienie przebiegu Zagłady i zwrócenie szczególnej uwagi na cechy niemieckiej polityki wobec ludności polskiej w regionie. Nie sposób wreszcie mówić o województwie kieleckim jako obszarze badawczym bez chociażby krótkiego przybliżenia czytelnikowi jego charakterystyki. Na czoło, co zrozumiałe, wysuwa się ocena dotychczasowego dorobku literatury, wskazanie podejmowanych zagadnień i kierunków badawczych.

W książce, poza opisem statystycznym i pogładowym, nie podejmuję analizy pisarstwa pomocowego z terenów województwa kieleckiego włączonych do III Rzeszy Niemieckiej w 1939 r.

I. Obszar badawczy

Województwo kieleckie powstało na podstawie ustawy tymczasowej z 2 sierpnia 1919 r. Składało się z szesnastu powiatów: będzińskiego, częstochowskiego, ilżeckiego, jędrzejowskiego, kieleckiego, koneckiego, kozienickiego, miechowskiego, olkuskiego, opatowskiego, opoczyńskiego, pińczowskiego, radomskiego, sandomierskiego, stopnickiego i włoszczowskiego. Położone było w południowo-zachodniej części II RP, niewielkim fragmentem granicząc z Niemcami. Zajmowało obszar blisko 26 tys. km² zamieszkały przez 2,6 mln ludności. Liczba powiatów wzrosła w 1927 r., kiedy dokonano podziału powiatu będzińskiego, z którego wyodrębniono powiat zawierciański. Z kolei w 1934 r. utworzono trzy powiaty miejskie: w Sosnowcu, w Częstochowie i w Radomiu. Granice administracyjne analizowanego obszaru nie uległy zmianom aż do kwietnia 1939 r.¹ Na mocy ustawy z 1938 r. powiaty: konecki i opoczyński (z wyjątkiem gmin miejskich: Skarżysko-Kamienna i Szydłowiec wraz z gminami wiejskimi: Bliżyn i Szydłowiec) włączono w granice administracyjne województwa łódzkiego. Według spisu powszechnego z 1931 r. liczba mieszkańców w poszczególnych powiatach wahała się od 77 902 w powiecie miejskim Radom do 231 310 w powiecie będzińskim². W 1939 r. po zmianach administracyjnych obszar województwa kieleckiego uległ zmniejszeniu do 22 204 km², zaś liczba ludności wynosiła 2,7 mln³.

¹ T. Koba-Ryszewska, *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego* [w:] *Z dziejów ziemi kieleckiej 1918–1944*, red. W. Góra et al., Warszawa 1970, s. 20–25. Jest pewnym paradoksem, że od momentu utworzenia województwa trwały próby jego likwidacji. Zob. I. Ciosek, *Województwo kieleckie jako organ administracji państwowej II stopnia w latach 1919–1939* [w:] *Województwo kieleckie i świętokrzyskie w latach 1919–2009. Bilans sukcesów i niepowodzeń*, red. E. Słabińska, Kielce 2010, s. 22–23; M.B. Markowski, *Obrona województwa kieleckiego przed próbami likwidacji w latach 1919–1939*, „*Studia Kieleckie*” 1993, nr 74, s. 35–36.

² J. Swajdo, *Między Wisłą i Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1795 roku*, Kielce 2005, s. 44.

³ Dz.U. 1938, nr 27, poz. 240; J. Swajdo, *Między Wisłą i Pilicą...*, s. 44.

II. Zmiany administracyjne wprowadzone przez Niemców

Po klęsce Polski w wojnie 1939 r. samowolnych przekształceń administracyjnych dokonały okupacyjne władze niemieckie. Na mocy postanowienia Adolfa Hitlera, 26 października 1939 r., zostało utworzone Generalne Gubernatorstwo. W jego skład weszły cztery, a od 1941 r. pięć jednostek administracyjnych – dystryktów. Zasadnicza część przedwojennego województwa kieleckiego znalazła się w granicach dystryktu radomskiego, do którego włączono również ziemie przedwojennego województwa łódzkiego, powiaty: tomaszowski, opoczyński, piotrkowski, konecki, rawski i część brzezińskiego. Graniczące z województwem śląskim lub Niemcami powiaty – będziński, zawierciański, część olkuskiego – okupanci włączyli bezpośrednio do III Rzeszy. Z kolei z przedwojennych powiatów: miechowskiego, części olkuskiego, części pińczowskiego i części stopnickiego utworzyli okupacyjny powiat miechowski (niem. *Kreishauptmannschaft Miechów*), który wszedł w skład dystryktu krakowskiego⁴. Dystrykt radomski obejmował obszar 24 431 km² i składał się z dziesięciu starostw okupacyjnych (niem. *Kreishauptmannschaften*): Busko – powiat stopnicki i część pińczowskiego, Jędrzejów – powiat jędrzejowski i włoszczowski, Kielce – w przedwojennych granicach, Końskie – w przedwojennych granicach, Opatów – powiat opatowski i sandomierski, Radom – powiat radomski i kozienicki, Radomsko – niewłączone do Rzeszy wschodnie części powiatu radomszczańskiego i częstochowskiego, Starachowice – przedwojenny powiat iłżecki, Piotrków – powiat piotrkowski bez włączonej do Rzeszy części zachodniej i Tomaszów Mazowiecki – powiat opoczyński i rawski oraz niewłączona do Rzeszy część powiatu brzezińskiego, a także trzy miasta wydzielone (niem. *Stadtkreise*): Radom, Częstochowa i Kielce. Na tym obszarze istniały 34 miasta oraz 302 gminy wiejskie⁵.

Polityka terroru i eksterminacji prowadzona przez niemieckie władze spowodowała, że 1 marca 1943 r., zgodnie z przeprowadzonym spisem, mieszkało na obszarze dystryktu 2,4 mln ludzi, w tym 29 tys. Żydów⁶.

⁴ Szczegółowo to zagadnienie omawia Dariusz Libionka. Zob. D. Libionka, *Powiat miechowski* [w:] *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, t. 2, Warszawa 2018, s. 19–40.

⁵ T. Koba-Ryszewska, *Przeszość administracyjna...*, s. 25; J. Swajdo, *Między Wisłą i Pilicą...*, s. 53.

⁶ A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”. *Analiza motywacji sprawców zbrodni na Żydach na wsi kieleckiej w latach 1942–1944* [w:] *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, red. B. Engelking, J. Grabowski, wstęp K. Persak, Warszawa 2011, s. 336.

III. Społeczeństwo województwa kieleckiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wzajemne relacje

Województwo kieleckie okresu dwudziestolecia międzywojennego łączyło w sobie tylko ziemie zaboru rosyjskiego. Miało ono zdecydowanie charakter rolniczy, jednak struktura rolna przedstawiała się nadzwyczaj niekorzystnie. Gospodarstwa o wielkości do dwóch hektarów areału stanowiły aż 20,9% ogółu, a blisko połowa ludności wiejskiej utrzymywała się z niewielkich gospodarstw o powierzchni od dwóch do pięciu hektarów⁷. Zła sytuacja materialna ludności chłopskiej jeszcze bardziej pogłębiała się w czasach kryzysów, a zwłaszcza wielkiego kryzysu z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych. Na tym tle znacznie lepiej kształtowała się pozycja materialna oraz znaczenie społeczne warstwy ziemiańskiej. Część uprzemysłowioną województwa stanowiło Zagłębie Dąbrowskie położone w południowo-zachodnich rubieżach oraz ośrodki przemysłowe zlokalizowane w centrum województwa – w Kielcach, Wierzbniku, Skarżysku, Ostrowcu, Częstochowie – rozwijających się głównie na bazie Centralnego Okręgu Przemysłowego. Łącznie w 1934 r. w obrębie województwa znajdowało się 313 gmin wiejskich oraz 37 miejskich, w tym 40 miast⁸. Wśród miast dominowały ośrodki do dziesięciu tysięcy mieszkańców, a do największych zaliczały się: Będzin, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Kielce, Radom, Sosnowiec, Zawiercie.

II Rzeczpospolita należała do państw wieloetnicznych i wielokulturowych. Również ziemie południowo-zachodnie ówczesnej Polski, czyli województwo kieleckie, zamieszkiwane były przez: Polaków, Żydów i Niemców. Pod względem składu narodowościowego województwo zaliczano jednak do bardziej jednolitych. Liczebnie dominowała ludność polska. Według spisu z 1921 r.⁹ zamieszkiwało tutaj 2 314 262 Polaków, co stanowiło 91,3% ogółu populacji. Blisko 96% osób, które deklarowały się jako Polacy, wyznawało katolicyzm¹⁰. Drugą, jak wspomniano, co do wielkości nację w województwie stanowili

⁷ M.B. Markowski, *Udział ludności żydowskiej w życiu gospodarczym województwa kieleckiego w okresie międzywojennym* [w:] *Ludność żydowska w regionie świętokrzyskim. Materiały z sesji naukowej w Starachowicach 17 X 1987 r.*, red. Z. Guldon, Kielce 1989, s. 195.

⁸ J. Swajdo, *Między Wisłą i Pilicą...*, s. 42.

⁹ Metodologie spisów powszechnych z 1921 r. i 1931 r. znacznie się od siebie różniły. W pierwszym spisie ankieteryzy pytali o narodowość, w drugim – z tego pytania zrezygnowano. Stąd też wiarygodność spisu z 1931 r. była kwestionowana.

¹⁰ E. Majcher-Ociesa, *Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, Kielce 2013, s. 22.

Żydzi. Według spisu z 1931 r. na tym obszarze mieszkało ok. 284 tys. Żydów, spośród nich ok. 76 tys. było mieszkańcami obszarów wiejskich, czyli 26,95% całej populacji¹¹. Łącznie Żydzi stanowili 10,8% społeczeństwa województwa kieleckiego. Spis przeprowadzony na potrzeby Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach wykazał, że na przełomie lat 1937–1938 w ówczesnych granicach województwa zamieszkiwało ogółem 325 tys. Żydów zorganizowanych w jedenastu gminach wyznaniowych dużych – ponad pięć tysięcy ludności oraz 79 małych – poniżej pięciu tysięcy¹². Większość ludności żydowskiej zamieszkiwało w mniejszych miastach i miasteczkach województwa. Tylko 7572 osoby wyznające judaizm w 1931 r. czerpały podstawy utrzymania z rolnictwa, ogrodnictwa, rybactwa i leśnictwa. Niekorzystna struktura rolna, tak dotkliwie odbijająca się na sytuacji polskich chłopów, zauważalna była również wśród Żydów. Dominowały niewielkie gospodarstwa do pięciu hektarów. Elitę stanowiło zaledwie 63 żydowskich posiadaczy ziemskich dysponujących majątkami o łącznej powierzchni ponad dziesięciu tysięcy hektarów ziemi (przeciętnie każdy z nich był właścicielem ok. 160 ha)¹³.

Tab. nr 1. Liczebność i rozproszenie terytorialne ludności żydowskiej w latach 1921–1939 w woj. kieleckim

Powiat	Województwo kieleckie					
	1921 r.		1931 r.		1939 r.	
	ludność żydowska	%	ludność żydowska	%	ludność żydowska	%
Będziński	50 440	16,80	31 875	10,10	30 681	10,20
Częstochowski	30 167	10,00	6927	2,20	5682	1,90
Miasto Częstochowa	–	–	25 588	8,10	26 000	8,70
Ilżecki	10 242	3,40	11 377	3,60	11 588	3,80
Jędrzejowski	10 347	3,40	9 435	3,00	9513	3,20
Kielecki	24 514	8,10	26 895	8,50	25 103	8,40
Konecki	19 135	6,40	21 840	6,90	–	–
Koziński	13 021	4,30	14 073	4,40	15 303	5,10
Miechowski	8318	2,80	7271	2,30	7246	2,40
Olkuski	11 592	3,80	11 234	3,50	11 307	3,80
Opatowski	24 915	8,30	24 763	7,80	24 396	8,10
Opoczyński	10 053	3,30	8854	2,80	–	–
Pińczowski	14 639	4,90	12 900	4,10	14 042	4,70
Radomski	31 880	10,06	7774	2,50	12 962	4,30

¹¹ A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., s. 336.

¹² K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 8.

¹³ M.B. Markowski, *Udział ludności żydowskiej w życiu gospodarczym województwa kieleckiego w okresie międzywojennym...*, s. 195.

Powiat	Województwo kieleckie					
	1921 r.		1931 r.		1939 r.	
	ludność żydowska	%	ludność żydowska	%	ludność żydowska	%
Miasto Radom	–	–	25 159	7,90	35 000	11,70
Sandomierski	15 904	5,30	15 427	4,90	13 011	4,30
Miasto Sosnowiec	–	–	20 805	6,60	24 650	8,20
Stopnicki	17 916	6,00	17 157	5,40	16 800	5,60
Włoszczowski	7706	2,60	7131	2,20	6857	2,30
Zawierciański	–	–	10 535	3,20	10 000	3,30
RAZEM	300 787	100,00	317 020	100,00	300 141	100,00

Źródło: M.B. Markowski, *Udział ludności żydowskiej w życiu gospodarczym województwa kieleckiego w okresie międzywojennym...*, s. 180

Większość Żydów zamieszkujących analizowany obszar zajmowała się drobnym handlem lub handlem obnośnym oraz wytwórczością rzemieślniczą, dominując całkowicie w niektórych gałęziach produkcji, czego dowodzą statystyki z poszczególnych miast i miasteczek regionu¹⁴. Czołową pozycję w hierarchii społecznej stanowili przedstawiciele nielicznej inteligencji: lekarze, prawnicy, zamożni kupcy i przemysłowcy, choć był to niewielki odsetek żydowskiej populacji, szczególnie na prowincji¹⁵. W grupie tej występowały zjawiska polonizacji. Większość żydowskich mieszkańców miasteczek i osad Kielecczyny egzystowała jednak materialnie dość ubogo, korzystając z opieki społecznej gmin wyznaniowych i innych organizacji działających poza nimi¹⁶. Dla społeczności żydowskiej żyjącej od wieków według tradycyjnych reguł religijnych ważne znaczenie odgrywali przywódcy duchowi oraz przestrzeganie norm religijnych chasydyzmu, szczególnie

¹⁴ Przykładowo w Ostrowcu Świętokrzyskim w 1939 r. ponad 75% placówek handlowych należało do Żydów. Zob.: W.R. Brociek, A. Penkalla, R. Renz, *Żydzi ostrowieccy. Zarys dziejów*, Ostrowiec Świętokrzyski 1996, s. 58; R. Kotowski, *Spoleczność żydowska Sandomierza w dwudziestolecium międzywojennym* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, red. E. Majcher-Ociesa, B. Wojciechowska, Kielce 2013, s. 237; J. Główna, *Przemysłowy sztét – na przykładzie drobnych zakładów metalowych w Zagłębiu Staropolskim w latach 1918–1939* [w:] *ibidem*, s. 291–306.

¹⁵ Zob.: E. Majcher-Ociesa, *Działalność społeczno-gospodarcza rodzin Ehrlichów i Zagajskich* [w:] *Kielce i kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005, s. 263–284; B. Urbanowicz, *Rola Żydów – częstochowian w życiu codziennym miasta w okresie międzywojennym* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej...*, s. 254; A. Malinowska, *Życie codzienne społeczności żydowskiej w Starachowicach-Wierzbniku w okresie dwudziestolecia międzywojennego* [w:] *ibidem*, s. 275.

¹⁶ R. Renz, *Spoleczność żydowska w miasteczkach Kielecczyny w okresie międzywojennym* [w:] *Ludność żydowska w regionie świętokrzyskim...*, s. 210.

rozpowszechnione na Kielecczyźnie¹⁷. Stąd problemem była także dobra znajomość języka polskiego. Zjawisko akulturacji i asymilacji następowało bardzo wolno. Jednocześnie była to społeczność przeżywająca konflikty wewnętrzne związane z powolnym demontażem tradycyjnych struktur życia oraz rozwojem ruchów politycznych¹⁸. Byli wśród nich: ortodoksi, syjoniści, bundowcy, komuniści.

Polacy i Żydzi w okresie dwudziestolecia stanowili dwie odrębne społeczności, które choć nieustannie kontaktowały się ze sobą, to różnice kulturowe, językowe i wyznaniowe okazywały się niezwykle silną barierą ograniczającą wzajemne interakcje na większą skalę. Przedstawiciele obydwu społeczności grupowali się w odrębnych stowarzyszeniach i organizacjach. Dotychczasowa literatura szeroko przedstawiała również problem antysemityzmu oraz zająć antyżydowskich. Dysponujemy opracowaniami o charakterze ogólnym¹⁹, ale także studiami przypadków i mikroanalizami. Do wystąpień antyżydowskich w kilku miejscowościach kształtującego się wówczas województwa doszło w latach 1918–1919 w Kielcach, Częstochowie, Staszowie²⁰. W jakiejś mierze wystąpienia antyżydowskie w tym czasie związane były z postawą części Żydów wobec wojny polsko-bolszewickiej oraz rozwijającej się polskiej państwowości²¹. Do gwałtownych rozruchów antyżydowskich dochodziło zwłaszcza w drugiej połowie lat trzydziestych XX w. (1935–1937), m.in. w Częstochowie²², Przytyku²³, Odrzywole²⁴. Właściwie badacze zgodni są, że wystąpienia antyżydowskie miały głównie podłoże ekonomiczne.

¹⁷ A. Sabor, *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce, Pińczów, Chmielnik, Szydłów, Chęciny. Przewodnik*, Kraków 2011.

¹⁸ Zob. szerzej: M. Pawlina-Meducka, *Zmierzch świętokrzyskiego sztetl (1918–1939)* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej...*, s. 176; D. Flisiak, *Działalność partii Poalej Syjon-Lewica w latach 1935–1939 w świetle zasobu Archiwum Państwowego w Kielcach*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2016, t. 5, s. 161–173.

¹⁹ Zob. J. Żyndul, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994, s. 47–48; J.B. Michlic, *Obcy jako zagrożenie. Obraz Żyda w Polsce od roku 1880 do czasów obecnych*, Warszawa 2015.

²⁰ W. Paszkowski, *Pogrom w Częstochowie 27 maja 1919 r. w świetle relacji żydowskich* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2: *Studia przypadków*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, s. 263–284; M.A. Zarębski, *Życie i zagłada Żydów staszowskich*, Staszów 1992, s. 13.

²¹ J. Szczepański, *Spółceństwo polskie w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa 2000, s. 242–250.

²² M. Trębacz, „Pod murami Jasnej Góry”. *Pogrom w Częstochowie 19–21 czerwca 1937 r.* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2: *Studia przypadków...*, s. 409–428.

²³ P. Gontarczyk, *Pogrom? Zajścia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 r. Mity, fakty, dokumenty*, Biała Podlaska 2000.

²⁴ K. Kijek, *Pogrom, którego nie było, tragedia, która przyszła w zamian. Zajścia w Odrzywole, 20–29 listopada 1935 r.* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2: *Studia przypadków...*, s. 391–408.

Ogromna konkurencja wśród rzemieślników oraz kupców przy ograniczonym rynku zbytu generowała napięcia. Na to nakładały się działania stronników i sympatyków Narodowej Demokracji podsycających i zaogniających konflikty. Dotychczas jednak badacze nie poruszali zbyt szeroko problemu zasięgu oraz skuteczności bojkotu ekonomicznego, zwłaszcza we wsiach i w miasteczkach²⁵. Mimo tendencji antyżydowskich, społeczności – polska i żydowska – utrzymywały ożywione kontakty handlowe do wybuchu wojny, ale także w pierwszym okresie okupacji. Zostały one przerwane dopiero zarządzeniami niemieckimi. Nastroje antyżydowskie oraz konflikty ekonomiczne wraz z czynnikami społecznymi powodowały również zauważalną w mniejszych miastach emigrację Żydów z analizowanego obszaru²⁶. Mimo odczuwalnego antysemityzmu w sposób nieskrępowany rozwijały się: działalność polityczna, żydowskie szkolnictwo wyznaniowe, prasa, sztuka, literatura, teatr oraz sport. Natomiast miasteczka – sztetle były nośnikami tradycji i duchowości żydowskiej²⁷.

Zuzanna Schnepf-Kołaczkowska próbowała łączyć natężenie zajęć antyżydowskich w latach trzydziestych z relacjami polsko-żydowskimi w okresie okupacji. Zdaniem autorki miejsca występowania przedwojennych zajęć antyżydowskich pokrywały się z terenami późniejszych dystryktów – warszawskiego i radomskiego, w których odnotowano najmniej przypadków udzielania pomocy we wsiach²⁸. Teza wysunięta przez tę badaczkę wydaje się sformułowana nieco na wyrost. Oczywiście niechęć do Żydów mogła promieniować z miasteczek na okoliczne miejscowości, jednak proste łączenie braku pomocy w okresie wojny z przedwojennymi pogromami, bez uwzględnienia realiów niemieckiej okupacji, jest daleko idącym uproszczeniem i spłycceniem problemu. Aby wyjaśnić przyczyny braku pomocy lub jej niewystarczającego charakteru, warto również porównać stopień nasycenia niemieckich zbrodni popełnionych na ludności polskiej z danymi z obszarów o najniższym odsetku pomocy Żydom. Możliwe, że te czynniki odegrały istotną rolę.

²⁵ M. Trębacz, *Polska lewica wobec antyżydowskiej przemocy lat 30. XX wieku* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 3: *Historiografia, polityka, recepcja społeczna (do 1939 r.)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, s. 402.

²⁶ M.A. Zarębski, *Życie i zagłada Żydów staszowskich...*, s. 25. Sandomierz opuściło w okresie dwudziestolecia około 1800 Żydów. Zob. P. Sławiński, *Żydzi na terenie Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Sandomierzu* [w:] *Cmentarze żydowskie w Sandomierzu*, red. P. Sławiński, Sandomierz 2011, s. 59.

²⁷ Zob.: M. Meducka, *Żydowskie instytucje kulturalne w Kielcach (1918–1939)*, „Biuletyn ŻIH” 1984, nr 1–2/129–130, s. 61–73; R. Renz, *Polacy i Żydzi w małych miasteczkach województwa kieleckiego w okresie międzywojennym. Wzajemne relacje*, „Biuletyn Kwartalny RTN” 1999, t. 34, s. 33–41; *eadem*, *Życie codzienne w miasteczkach województwa kieleckiego 1918–1939*, Kielce 1994.

²⁸ Z. Schnepf-Kołaczkowska, *Pomoc Polaków dla Żydów na wsi w czasie okupacji niemieckiej. Próba opisu na przykładzie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata* [w:] *Zarys krajobrazu...*, s. 214–215.

Kilka elementów stanowiło niewątpliwie płaszczyznę wzajemnych kontaktów, a nawet współpracy między Polakami a Żydami. Sporadycznie w czasach kryzysowych, np. w 1925 r. i w 1930 r., dochodziło do wspólnych działań kupców polskich i żydowskich w miastach w ramach stowarzyszeń gospodarczych²⁹. Żydzi, stanowiąc poważną liczbę mieszkańców miast regionu, angażowali się ponadto w działalność samorządu lokalnego. Pisze o tym wielu wskazanych wyżej autorów. Nie zawsze jednak rola i znaczenie Żydów w radach miejskich i zarządach odpowiadały liczbie żydowskich mieszkańców. Z badań przeprowadzonych przez Marcina Urynowicza dla Kozienic wynika, że Żydzi odgrywali rolę drugorzędną w tamtejszym samorządzie³⁰. Przez całe dwudziestolecie ani razu funkcji burmistrza miasta nie pełnił Żyd. Jak pisał Urynowicz: „Można wręcz powiedzieć, że istniała niepisana umowa pomiędzy radnymi żydowskimi i polskimi co do tego, jakie funkcje w Zarządzie Miasta mogą pełnić Żydzi, a co jest zarezerwowane tylko dla Polaków”³¹.

Na koniec warto dodać, że międzywojenne województwo kieleckie zamieszkiwało również stosunkowo wielu, jak na spuściznę zaboru rosyjskiego, przedstawicieli mniejszości niemieckiej. Według spisu powszechnego z 1931 r. w województwie kieleckim 7900 osób posługiwało się na co dzień językiem niemieckim. Byli to potomkowie kolonistów niemieckich jeszcze z XIX w.³² Można zauważyć pewną „wyspowość” osadnictwa, m.in. w kilku miejscowościach powiatów: kozienickiego, kieleckiego i włoszczowskiego. Aż 96,4% ludności niemieckiej utrzymywało się z pracy w rolnictwie lub ogrodnictwie. Przez cały okres dwudziestolecia ludność niemiecka tworzyła środowisko dość hermetyczne, koncentrując się wokół spraw religii, szkoły i języka niemieckiego. Polonizacja, jeżeli występowała, dotyczyła wąskiej grupy zamieszkującej w miastach czy też mającej większy kontakt z polską kulturą. Dodatkowo u progu wojny część tej ludności stała się obiektem działań propagandy nazistowskiej³³.

²⁹ E. Majcher-Ociesa, *Działalność żydowskich organizacji społeczno-gospodarczych w międzywojennym województwie kieleckim* [w:] *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka, gospodarka, kultura, społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kielce 2005, s. 139–140.

³⁰ M. Urynowicz, *Żydzi w samorządzie miasta Kozienice w okresie międzywojennym 1919–1939*, Warszawa 2003, s. 158.

³¹ *Ibidem*, s. 59.

³² Zob. szerzej: I. Bożyk, *Osadnictwo niemieckie na terenach między Pilicą i Wisłą w latach 1815–1864*, Kielce 2015.

³³ S. Piątkowski, *Ludność niemiecka w województwie kieleckim w okresie międzywojennym (1918–1939). Szkic do portretu* [w:] *Spoleczność ewangelicka Radomia podczas okupacji hitlerowskiej*, red. J. Kłaczek, Radom 2009, s. 29–45.

IV. Polityka niemiecka wobec ludności polskiej

Podstawowe cele niemieckiej polityki wobec ludności polskiej Generalnego Gubernatorstwa sprowadzały się, najprościej mówiąc, do maksymalnej eksploatacji ekonomicznej i ludzkiej w ramach systemu kontyngentowego. Pod tym względem polityka niemiecka w regionie kieleckim nie odbiegała od innych części GG³⁴. Realia okupacji ziem polskich różniły się jednak znacznie od sytuacji na terenach Europy Zachodniej³⁵.

Kilka elementów okupacyjnej codzienności województwa kieleckiego wymaga komentarza. Aby sprostać podstawowym celom, władze niemieckie w pierwszym etapie okupacji przeprowadziły w ramach akcji AB (niem. *Ausserordentliche Befriedungsaktion*)³⁶ eksterminację polskiej inteligencji – urzędników, działaczy społecznych, nauczycieli, duchowieństwa, ziemian. Późną wiosną i latem 1940 r. zamordowano około 1300 osób, a kolejne kilkaset osób skierowano do obozów koncentracyjnych³⁷. „Punktowe” uderzenia w polską inteligencję Niemcy kontynuowali przez cały okres okupacji, deportując w 1942 r., np. nauczycieli do obozów koncentracyjnych, m.in. w ramach akcji „Nauczyciel” (niem. *Lehreraktion*)³⁸. Jednocześnie okupanci intensywnie sączyli propagandę kształtującą postawy proniemieckie i antysemickie. Wykorzystywano w tym celu głównie polskojęzyczną prasę, tzw. gadzinową oraz akcję plakatową, w której Żydów odhumanizowano

³⁴ Istnieje na ten temat dość dużo opracowań. Zob. szerzej: A. Namysło, M. Grądzka-Rejak, *Relacje polsko-żydowskie w okresie II wojny światowej. Kontekst i uwarunkowania* [w:] *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. A. Namysło, M. Grądzka-Rejak, t. 1, Warszawa 2019, s. 7–63.

³⁵ Statystyczne porównywanie odsetka uratowanych Żydów w poszczególnych krajach Europy Zachodniej do okupowanych ziem polskich pozbawione jest metodologicznych podstaw. Mówimy bowiem o dwóch różnych systemach okupacji, od 1939 r. w Polsce i od 1940 r. na zachodzie Europy.

³⁶ Zob.: A. Jankowski, *Akcja AB na Kielecczyźnie* [w:] *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich. Materiały z sesji naukowej (6–7 listopada 1986 r.)*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992; A. Jankowski, T. Domański, *Akcja AB na Kielecczyźnie*, Kielce 2009; J. Pietrzykowski, *Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939–1945*, Poznań 1959, s. 56–75; S. Piątkowski, *Z badań nad genezą i przebiegiem akcji AB – Ausserordentliche Befriedungsaktion w dystrykcie radomskim (listopad 1939–lipiec 1940)*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 2001, t. 36, z. 1–4, s. 75–91.

³⁷ Trzeba pamiętać, że co najmniej kilkanaście procent osób zamordowanych w ramach AB, dla regionu kieleckiego, stanowili karani przed wojną za przestępstwa pospolite. Tę kategorię straconych Niemcy nazwali zawodowymi przestępcami. Problem przestępczości pospolitej w regionie w okresie okupacji nie doczekał się dotychczas szczegółowego opracowania.

³⁸ T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011, s. 109–110.

i przedstawiano jako sprawców wszelkiego zła, „odpowiedzialnych za wywołanie wojny światowej” i żerowanie na polskiej ludności³⁹.

Teren województwa znajdował się pod stałą kontrolą sił niemieckich zorganizowanych w posterunki policji bezpieczeństwa (niem. *Siecherheitspolizei*, w tym niem. *Geheime Staatspolizei* – Gestapo) i policji porządkowej (niem. *Ordnungspolizei* – Orpo). Ta ostatnia formacja składała się z policji ochronnej (niem. *Schutzpolizei* – Schupo) działającej w miastach oraz żandarmerii na terenach wiejskich. Tworzono posterunki liczące po kilkunastu żandarmów. Niemcy doraźnie i czasowo zakładali w terenie tzw. Stützpunkte (punkty oporu). Oprócz tych sił działały w terenie bataliony policyjne: SS-Pol.Rgt III/17; SS-Pol.Rgt I i II/22, SS-Pol.Rgt 23⁴⁰. W pierwszych miesiącach wojny wiele zbrodni popełnili członkowie paramilitarnego Selbstschutzu (Samoobrony)⁴¹. Poza tym w terenie działał cały szereg innych niemieckich formacji policyjnych uprawnionych do realizowania polityki wyzysku i represji, np.: Sonderdienst, Bahnschutz, Forstschutz, Werkenschutz. Swoją zbrodniczą obecność zaznaczyły tutaj także formacje kolaboracyjne złożone z wziętych do niewoli jeńców sowieckich (niem. *Ostlegionen*) i Kałmuków. Codzienne funkcje patrolowe i kontrolne wobec ludności polskiej i żydowskiej spełniała działająca od 17 grudnia 1939 r. Polnische Polizei, czyli Policja Polska Generalnego Gubernatorstwa – zwana granatową od koloru mundurów, zorganizowana w niewielkich posterunkach wiejskich liczących zwykle po kilku policjantów oraz w znacznie liczniejszych komisariatach miejskich⁴². Do udziału w systemie kontroli zmuszano również miejscową ludność, tworząc warty chłopskie.

Region kielecki dotknięty został bardzo mocno przez różne formy terroru, co dość wyraźnie przeczy tezie o niemieckiej nieobecności na prowincji (zob. niżej). Niezbyt liczne siły policyjne w stosunku do ogólnej liczby ludności, poruszając się niezwykle sprawnie po terenie, dokonywały aresztowań i masowych zbrodni. Potęgowały poczucie stałego zagrożenia oraz strachu przed niemiecką wszechwładzą. Już wczesną wiosną 1940 r. jednostki policji i oddziały SS

³⁹ Zob. M. Napora, *Gadzinowe narracje. Mechanizmy i strategie kreowania propagandowego obrazu świata w „Dzienniku Radomskim” 1940–1945*, Warszawa 2017, s. 135–156; S. Piątkowski, *Okupacja i propaganda. Dystrykt radomski Generalnego Gubernatorstwa w publicystyce polskojęzycznej prasy niemieckiej (1939–1945)*, Lublin 2013.

⁴⁰ Zob. T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie... passim*; G. Tessin, *Die Stäbe und Truppenheiten der Ordnungspolizei [w:] Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*, b.m.w., s. 93.

⁴¹ Na temat dziejów tej organizacji zob. *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz 2016.

⁴² Siły tej formacji liczyły ponad 2 tys. ludzi w skali dystryktu radomskiego. Dla woj. kieleckiego liczba ta wydaje się być mniejsza.

przeprowadziły pokazową akcję represyjną przeciwko ludności wiejskiej wspierającej Oddział Wydzielony WP mjr. Henryka Dobrzańskiego „Hubala” w rejonie Skarżyska-Kamiennej i Szydłowca⁴³. Niemcy zamordowali wówczas ponad siedemset osób oraz spalili kilkanaście wsi. Wzrost oporu społecznego powodowany coraz większym drenażem środków żywnościowych oraz zaplecza ludzkiego zauważalny w 1942 r., w połączeniu z organizowaniem się podziemia zbrojnego, przерodził się w latach 1943–1944 w regularne niemieckie wyprawy przeciwko „buntownikom”, co skutkowało nie tylko stałym wzrostem zagrożenia aresztowaniem, osadzeniem w obozie pracy przymusowej, ale i częściową lub całkowitą zagładą wielu wsi. Takie miejscowości, jak: Michniów, Skałka Polska czy Strużki przestawały istnieć, a ich mieszkańcy podlegali eksterminacji⁴⁴. Okupant dostosowywał przy tym politykę represji do specyfiki subregionu. Na południu województwa, na terenach o lepszych glebach i wyższej kulturze rolniej, dominowały aresztowania i mniejsze akcje terrorystyczne, natomiast w środkowej, lesistej części, w związku z udzielaniem przez ludność cywilną wsparcia podziemiu, okupant przeprowadzał brutalne akcje pacyfikacyjne⁴⁵. Zdecydowana większość działań skierowana była przeciwko ludności chłopskiej. W mniejszym zakresie represje dotyczyły ziemiaństwa regionu, co wynikało z odmiennych koncepcji wykorzystania potencjału ekonomicznego⁴⁶.

Ludność polska w miastach, o praktycznie większym nasyceniu siłami niemieckimi, ponosiła relatywnie mniejsze straty osobowe niż mieszkańcy wsi. W celu eksploatacji oraz sterroryzowania ludności przeprowadzano łapanki, aresztowania oraz publiczne egzekucje. To, co zdecydowanie wyróżniało województwo kieleckie od pozostałych regionów, to liczba robotników zatrudnionych w przemyśle zbrojeniowym. Niemiecka polityka prowadziła do stałego pogarszania się warunków materialnych polskich robotników (głównie miejskich), wśród których zjawisko niedożywienia nie należało do rzadkości. Poza tym na skutek

⁴³ T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie...*, s. 123–159.

⁴⁴ Zob.: P. Sierant, *Pacyfikacja wsi Strużki 1943 r. W 55-lecie tragedii*, Staszów 1992; *I nie widziałem ich więcej wśród żywych... Pacyfikacja Michniowa 12 i 13 lipca 1943 r. w dokumentach i relacjach*, wstęp i oprac. T. Domański, Kraków 2013; T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie...*, s. 195–196.

⁴⁵ Zob.: J. Fajkowski, *Wież w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972; J. Fajkowski, J. Religa, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981; R. Kotarba, *Pacyfikacje i terror wobec mieszkańców wsi w Krakowskiem 1939–1945* [w:] *Martyrologia i eksploatacja wsi polskiej pod hitlerowską okupacją*, red. S. Meducki, Kielce 1989, s. 67–81; T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie...*, s. 160–300.

⁴⁶ J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.

przesiedleń ludności polskiej do GG z terenów wcielonych obserwowano zjawisko przeludnienia.

Szacuje się, że w regionie kieleckim (na obszarze między Wisłą a Pilicą) niemiecka polityka terroru pochłonęła ok. 150 tys. Polaków. Ponad 80 tys. czasowo przetrzymywano w różnych kategoriach więzień i aresztów. Około 70 tys. deportowano do obozów koncentracyjnych, a 215 tys. wywieziono na roboty przymusowe do Niemiec. Z 303 gmin dystryktu radomskiego pacyfikacje, oblawy i masowe egzekucje dotknęły 200 gmin⁴⁷. Na polskich terenach okupowanych z rąk niemieckich zginęło około trzech milionów etnicznych Polaków. Patrząc na liczby, warto mieć w świadomości, że kryją się za nimi konkretni ludzie i ich cierpienia.

⁴⁷ T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie...*, s. 330.

V. Przebieg Zagłady w województwie kieleckim

Już od pierwszych chwil agresji niemieckiej na Polskę ludność żydowska podlegała rozlicznym prześladowaniom. Pierwszym, a zarazem powszechnym zjawiskiem wybuchu wojny, stała się wędrówka i ucieczka. Tysiące ludzi uciekało z terenów zachodnich na Wschód. Pierwsze zbrodnie niemieckie dotyczyły bombardowań i zniszczeń zabudowań mieszkalnych⁴⁸. Podczas walk frontowych oraz wkraczania na ziemię polskie, jak np.: w Częstochowie⁴⁹, Chmielniku, Łagowie czy Lipsku, żołnierze niemieccy zindoktrynowani i kierowani rasowymi uprzedzeniami popełniali rozliczne zbrodnie na ludności żydowskiej – egzekucje, pobicia, podpalenia zabudowań, synagog⁵⁰ oraz inne formy publicznego poniżania i znieważania – obcinanie bród Żydom, zmuszanie do sprzątania dołów kloacalnych gołymi rękoma⁵¹. Żydów, podobnie zresztą jak Polaków, we wrześniu 1939 r. zmuszano do tzw. zakładnictwa, mającego gwarantować Niemcom spokój także na zapleczu frontu⁵².

Po ustaniu działań wojennych najpierw administracja wojskowa, a potem cywilna, poprzez wprowadzanie ciągle nowych zarządzeń, przystąpiła do ograniczania praw Żydów i ich egzystencji, w tym np.: mające hańbić oznakowanie gwiazdą Dawida, Rady Starszych w miejsce autentycznego samorządu żydowskiego, czyli istniejących dotychczas gmin wyznaniowych⁵³. Celem, poza powolnym wyniszczaniem, było odizolowanie ludności żydowskiej od chrześcijańskiej i przerwanie jej wielowiekowych kontaktów z Polakami⁵⁴. Proces gettoizacji rozpoczęty na przełomie

⁴⁸ K. Urbański, *Zagłada Żydów...*, s. 58.

⁴⁹ W przypadku tego miasta zob. A.B. Rossino, *Hitler strikes Poland. Blitzkrieg, ideology and atrocity*, Kansas, 2003.

⁵⁰ E. Fąfara, *Gehenna ludności żydowskiej*, wstęp M. Kuncewiczowa, Warszawa 1983, s. 21–23.

⁵¹ O prześladowaniu Żydów w regionie kieleckim w okresie administracji wojskowej zob. T. Berenstein, A. Rutkowski, *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1 IX 1939–25 X 1939 r)*, „Biuletyn ŻIH” 1961, nr 38, s. 8–30.

⁵² A. Massalski, S. Meducki, *Kielce w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Wrocław 2007, s. 24.

⁵³ S. Piątkowski, *Juđenraty w dystrykcie radomskim (ze szczególnym uwzględnieniem miasta Radomia)* [w:] *Żydzi dystryktu radomskiego w okresie II wojny światowej. Materiały z sesji popularnonaukowej odbytej w Radomiu 27 września 1997 roku*, red. S. Piątkowski, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1998, t. 33, z. 1, s. 51–70.

⁵⁴ W sposób syntetyczny zagadnienie to omawiają: J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia. Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielaną Żydom w rejonie Ciepłowa*, Kraków 2007, s. 15–74; B. Musiał, *Kto dopomoże Żydom...*, współpr. O. Musiał, Poznań 2019, s. 29–30.

1939–1940 r. został zamknięty stosunkowo późno, bo w połowie 1942 r.⁵⁵ Większość gett na tutejszym terenie, oprócz tych największych położonych w dużych miastach – Częstochowa, Radom, Kielce, Ostrowiec, Chmielnik, miała charakter otwarty lub półotwarty. Nie istniały tam mury, druty, a linia graniczna była opisana w zarządzeniach niemieckich i kontrolowana z nadania niemieckiego przez żandarmerię, Polnische Polizei i żydowską Ordnungsdienst (OD – Służba Porządkowa). Niektóre miasteczka w całości zostały uznane za obszar getta. Natomiast część Żydów z terenów wiejskich pozostawała w swoich miejscach zamieszkania niemal do momentu przeprowadzenia akcji „Reinhardt” w połowie 1942 r.⁵⁶ Powyższy stan rzeczy umożliwiał chociaż ograniczone kontakty polsko-żydowskie. Zgodnie z trzecim zarządzeniem o ograniczeniu prawa pobytu w GG, z 15 października 1941 r., za „nielegalne” opuszczanie dzielnic mieszkaniowych Żydom groziła kara śmierci. Dotyczyło to również tych osób, które udzielały im schronienia.

Poza zorganizowaną i systematyczną, prowadzoną na gigantyczną skalę, grabieżą⁵⁷ mienia żydowskiego, przedstawiciele okupacyjnych władz niemieckich różnych szczebli dokonywali kradzieży indywidualnych, wymuszeń i innych form wzbogacania się na bezbronnej społeczności żydowskiej. Równie intensywnie władze niemieckie wykorzystywały w latach 1939–1942 żydowską siłę roboczą. Część ludności żydowskiej eksploatowano na miejscu w różnych mniejszych obozach i zakładach⁵⁸. Innych zmuszano do prac w specjalnych obozach fortyfikacyjnych⁵⁹.

Kolejny element wzrostu pauperyzacji i powolnego wyniszczania Żydów na terenach województwa kieleckiego stanowiła polityka przesiedleń i wysiedleń. Na przełomie 1939–1940 r. oraz w 1941 r. na ziemi województwa kieleckiego kierowano transporty Żydów z ziem polskich wcielonych do III Rzeszy, np. z Płocka, ale także Żydów z Wiednia. Dysponujemy danymi dla dystryktu radomskiego,

⁵⁵ Dnia 13 V 1942 r. ukazało się zarządzenie Kreishauptmanna opatowskiego, w którym wyznaczył pięć miast oraz dwanaście miasteczek i osad do zasiedlenia przez Żydów. Zob. A. Rutkowski, *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1955, nr 15–16, s. 85–86.

⁵⁶ *Pamiętnik Dawida Rubinowicza. Reszta nie jest milczeniem*, Bodzentyn 2010, s. 19–55.

⁵⁷ Zob. T. Berenstein, A. Rutkowski, *Grabieżcza polityka gospodarcza hitlerowskiej administracji wojskowej w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1962, nr 42, s. 61–87; *idem*, *O podłożu gospodarczym sporów między władzami administracyjnymi a policyjnymi w Generalnej Guberni (1939–1944)*, „Biuletyn ŻIH” 1965, nr 53, s. 33–79.

⁵⁸ Zob. M. Fuks, *Małe Judenraty w świetle „Gazety Żydowskiej” 1949–1942*, „Biuletyn ŻIH” 1983, nr 2–3/126–127, s. 169–199; L. Brener, *O pracy przymusowej ludności żydowskiej w Częstochowie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1957, nr 22, s. 45–60.

⁵⁹ S. Piątkowski, *Deportacje Żydów z dystryktu radomskiego do obozów pracy przymusowej na Lubelszczyźnie w 1940 r.*, „Almanach Historyczny 1999, t. 1, s. 188.

do którego łącznie Niemcy skierowali około siedemdziesięciu tysięcy Żydów⁶⁰. Zamknięcie tak dużej liczby osób w gettach skutkowało przeludnieniem oraz powszechnym brakiem żywności, także w mniejszych skupiskach żydowskich, np. w Bodzentynie, Słupi Nowej, Chęcinach. Brak elementarnych środków higienicznych prowadził z kolei do epidemii tyfusu dziesiątkującego żydowskich mieszkańców. Skromne próby niesienia pomocy podejmowały organizacje dobroczynne, na czele z ŻSS⁶¹. Żydzi, ratując się przed głodem, wielokrotnie „nielegalnie” opuszczali getta w poszukiwaniu możliwości zdobycia żywności. Kolejny krok niemieckie władze podjęły przeciwko żydowskim warstwom przywódczym, dokonując egzekucji i zatrzymań w ramach rzekomego zwalczania komunistów. W istocie chodziło o wymordowanie przedstawicieli inteligencji żydowskiej oraz tych sił, które mogły stanowić załęczek jakiegokolwiek oporu⁶².

Najważniejsza część ludobójstwa Żydów przypadła na rok 1942, kiedy na tym obszarze Niemcy przystąpili do realizacji akcji „Reinhardt”. Pierwszy masowy mord wraz z deportacją do obozu śmierci w Treblince – dla dystryktu radomskiego i w Bełżcu – dla dystryktu krakowskiego, eufemistycznie określane wysiedleniem, rozpoczynającą akcją „Reinhardt”, miał miejsce w Radomiu. Żydów „wysiedlono” 4–5 sierpnia 1942 r. (małe getto na Glinicach oraz częściowo duże getto) oraz 16–18 sierpnia 1942 r. (duże getto w Śródmieściu)⁶³. Następne akcje przeprowadzono w Kielcach – 20, 22 i 24 sierpnia 1942 r.⁶⁴ W największym get-

⁶⁰ K. Urbański, *Zagłada Żydów...*, s. 59.

⁶¹ Zob. S. Piątkowski, *Pomoc społeczna i działalność dobroczynna w gettach dystryktu radomskiego (1939–1942)* [w:] *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, red. M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 159–178; M. Fuks, *Małe Judenraty...*, s. 169–199. Szeroko wątki dotyczące sytuacji przesiadłości żydowskich przedstawione zostały w archiwum Ringelbluma. Zob. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne archiwum getta Warszawy*, t. 6: *Generalne Gubernatorstwo. Relacje i dokumenty*, oprac. A. Bañkowska, Warszawa 2012; *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne archiwum getta Warszawy*, t. 15: *Wrzesień 1939. Listy kaliskie. Listy płockie*, oprac. T. Epszstein, J. Majewska, A. Bañkowska, Warszawa 2014.

⁶² Zob. szerzej: R. Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, s. 301–302. Trzeba wspomnieć, że w wielu miejscach na terenie gett dochodziło do prób organizowania oporu. Zob. L. Brener, *Ruch podziemny w częstochowskim getcie. Wspomnienia*, „Biuletyn ŻIH” 1963, nr 45–46, s. 159–173.

⁶³ Zob. S. Piątkowski, *Dni życia, dni śmierci. Ludność żydowska w Radomiu*, Warszawa 2006, s. 218–224; *idem*, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin 2018, s. 442–447.

⁶⁴ Zob.: K. Urbański, *Zagłada ludności żydowskiej Kielc 1939–1945*, Kielce 1994, s. 117–134; *idem*, *Getto, warunki bytu i Zagłada ludności żydowskiej* [w:] *Kielce przez stulecia*, red. J. Głównka et al., Kielce 2014, s. 495–504; J.A. Młynarczyk, *Bestialstwo z urzędu. Organizacja hitlerowskich akcji deportacyjnych w ramach „operacji Reinhardt” na przykładzie likwidacji kieleckiego getta*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2002, nr 3, s. 354–379; S. Bender, *In enemy land. The Jews of Kielce and the region 1939–1946*, Boston 2018, s. 158–174.

cie na tym terenie, w Częstochowie, akcja wysiedleńcza trwała od 22 września do 7 października 1942 r.⁶⁵ Zasadnicza fala deportacji Żydów do obozów zagłady przetoczyła się przez województwo kieleckie jesienią 1942 r.⁶⁶ Na miejscu, w tzw. gettach szczątkowych, pozostawiano zwykle niewielką grupę „wybrańców” (dość często byli to członkowie rodzin przedstawiciele Judenratów lub OD), którzy mieli za zadanie w ciągu kolejnych dni i tygodni porządkować i opróżnić getto z ciał ofiar i wartościowych rzeczy. Po tym czasie i oni zwykle byli mordowani lub kierowano ich do obozów pracy. Łącznie z terenów województwa kieleckiego wchodzących w skład dystryktu radomskiego, a więc bez terenów województw wcielonych do III Rzeszy, w czasie akcji deportacyjnych wywieziono na śmierć ok. 231 tys. Żydów, zaś zamordowano bezpośrednio na miejscu od 10 277 do 13 187⁶⁷.

Jednocześnie w trakcie trwania akcji „Reinhardt” część Żydów próbowała wszelkimi sposobami uniknąć wywózki, zgłaszając się dobrowolnie od obozów pracy, chroniąc w uprzednio przygotowanych kryjówkach lub ukrywając u ludności polskiej, głównie wiejskiej, dołączając do grup partyzanckich lub tworząc własne grupy przetrwania. W wielu miejscach w tym czasie ukazywały się zarządzenia władz niemieckich mówiące o karaniu śmiercią za pomoc Żydom⁶⁸. Władze niemieckie, mając świadomość, że część Żydów zdołała uniknąć wywózki, opracowały plan ich wymordowania (poza Żydami przebywającymi w miejscach wydzielonych, o czym niżej). Dnia 10 listopada 1942 r. ukazało się zarządzenie tworzące żydowskie enklawy,

⁶⁵ J. Pietrzykowski, *Hitlerowcy w Częstochowie...*, s. 183–188; *Encyclopedia of camps and ghettos 1933–1945*, vol. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, red. M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012, s. 216.

⁶⁶ Powyższy opis ma charakter poglądowy. Na temat akcji „Reinhardt” w dystrykcie istnieje bogata literatura naukowa i wspomnieniowa, obfitująca w wiele istotnych szczegółów. Zob.: A. Rutkowski, *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim...*, s. 75–165; K. Urbański, *Zagłada Żydów...*, s. 155–185; J.A. Młynarczyk, *Organizacja i realizacja „akcji Reinhardt” w dystrykcie radomskim* [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 184; *idem*, *Judenmord in Zentralpolen. Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*, Darmstadt 2007; R. Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen...*, s. 317–329; W. Curilla, *Der Judenmord in Polen und die Deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*, Paderborn 2006, s. 423–532; *Encyclopedia of camps...*, s. 195–360; R. Falarowski, *Gmina Bliżyn w czasie II wojny światowej* [w:] *Dzieje Bliżyna*, red. K. Zemeła, P. Kardys, Bliżyn 2010, s. 291; E. Podhorizer-Sandel, *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*, „Biuletyn ŻIH” 1959, nr 30, s. 96–97; D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 64–108. Niektóre opisy przebiegu wysiedleń przedstawione przez Libionkę cechuje stronnicza analiza dotycząca udziału w akcjach niemieckich formacji złożonych z Polaków. Zob. T. Domański, *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.

⁶⁷ Zob. R. Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen...*, s. 329–330; D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 85. Liczba zamordowanych dotyczy zsumowanego wyniku z powiatów wchodzących w skład dystryktu radomskiego oraz z powiatu miechowskiego z dystryktu krakowskiego.

⁶⁸ Szczegółowo wątek ten omawiają: A. Namysło i M. Grądzka-Rejak w niniejszym tomie.

tw. getta wtórne w GG, w tym także na terenie województwa kieleckiego, m.in. w Szydłowcu i Sandomierzu, w dystrykcie radomskim: w Ujeździe i Radomsku, zaś w krakowskim: w Przemyślu, Rzeszowie, Tarnowie, Bochni⁶⁹. W gettach zgromadzono po kilka tysięcy Żydów. Szybko jednak te miejsca zostały zlikwidowane, a Żydzi skierowani do obozów zagłady. W Szydłowcu akcja likwidacyjna miała miejsce 13 stycznia 1943 r., a w Sandomierzu 10 stycznia 1943 r.⁷⁰ Perfidię niemiecką widać było również w innych akcjach zmierzających do wymordowania inteligencji żydowskiej, np. w przeprowadzeniu w 1943 r. akcji „Palestyna”.

W kolejną fazę – trzecią, Zagłada przeszła w 1943 r. po okresie „wysiedleń” latem i jesienią 1942 r. W tym czasie Niemcy sukcesywnie likwidowali getta szczątkowe, także wtórne, ogłaszając kolejne miejscowości Judenrein, natomiast uciekinierów żydowskich, których liczba mogła wynieść kilkadziesiąt tysięcy⁷¹, skazali na natychmiastową Zagładę w ramach Judenjagd⁷². „Legalni” Żydzi przebywali wówczas już tylko w obozach pracy, tzw. Julagach (niem. *Arbeitslager für Juden*). Obozy znajdowały się m.in. w Częstochowie, Radomiu czy Kielcach⁷³. Szczególnie intensywnie eksploatowano żydowską siłę roboczą w przejętych przez niemieckie koncerny zakładach zbrojeniowych, których znaczna liczba znajdowała się na terenach okupowanego województwa. Do najbardziej znanych należały obozy firmy Hasag (niem. *Hugo Schneider Aktiengesellschaft*) z Lipska działające w Skarżysku-Kamiennej, Kielcach i Częstochowie oraz zakłady zbrojeniowe w Starachowicach, Radomiu, Pionkach, Ostrowcu. Istniały także obozy pracy, m.in.:

⁶⁹ B. Musiał, *Kto dopomoże Żydowi...*, s. 129.

⁷⁰ Zob. S. Piątkowski, *Żydzi w Szydłowcu w latach II wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Żydzi szydlowieccy. Materiały z sesji popularnonaukowej 22 lutego 1997 roku, Szydłowiec 1997*, s. 130; E. Fąfara, *Gehenna ludności...*, s. 139–140.

⁷¹ Taką liczbę podaje A. Skibińska dla wiosny 1943 r. Zob. A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., s. 337. Z kolei liczbę 5500 Żydów po „aryjskiej” stronie dla tego okresu, na postawie *The Yad Vashem encyclopedia of the ghettos during the Holocaust* (Jerusalem 2009) dla województwa kieleckiego podaje Berendt. Zob. G. Berendt, *Żydzi zbiegli z gett i obozów śmierci* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, 2012, s. 131. Wydaje się, że jest to liczba znacznie zaniżona. Dla porównania redaktorzy i autorzy książki *Dalej jest noc* ustalili, że „zbiegostwo” Żydów przed i w czasie akcji „Reinhardt” (dla 9 badanych powiatów) nie przekroczyło 15% dotychczasowej populacji. Była to liczba dość znacząca. Zob. B. Engelking, J. Grabowski, *Wstęp* [w:] *Dalej jest noc...*, s. 30.

⁷² Dehumanizacji Żydów i skazaniu ich na unicestwienie służył również obowiązujący w GG od października 1942 r. zakaz chrztu. Powyższe rozporządzenie w całości publikuje Domański. Zob. T. Domański, *Konwersje Żydów na katolicyzm w Generalnym Gubernatorstwie na przykładzie diecezji kieleckiej*, „Polish-Jewish Studies” 2021, nr 2.

⁷³ Zob. J. Wijaczka, G. Miernik, *Żydowscy robotnicy przymusowi w zakładach zbrojeniowych HASAG w Generalnym Gubernatorstwie w czasie II wojny światowej* [w:] *Z przeszłości Żydów polskich...*, s. 188–190; F. Karay, *Death comes in yellow. Skarżysko-Kamienna slave labor camp*, Amsterdam 1996.

w Bodzechowie, Bliżyniu, Sędziszowie. Według oficjalnych statystyk niemieckich, w maju 1943 r., w Julagach pozostawało około 22 tys. Żydów. Łącznie natomiast przez wszystkie obozy pracy w regionie mogło „przejsć” nawet pięćdziesiąt tysięcy osób⁷⁴. W poszczególnych zakładach więźniowie żydowscy pracowali razem z robotnikami polskimi, nazywanymi przez Żydów „wolnościowymi”. Robotnikom polskim surowo zabraniano kontaktowania się z robotnikami żydowskimi oraz udzielania im jakiegokolwiek pomocy, za którą uważano również handel.

Osobnym elementem działań niemieckich było sukcesywne niszczenie pamięci o ludności żydowskiej poprzez dewastację śladów materialnych – cmentarzy, synagog i innych miejsc kultu⁷⁵.

⁷⁴ L. Kaczanowski, *Hitlerowskie fabryki śmierci na Kielecczyźnie*, Warszawa 1984, s. 14–50.

⁷⁵ Zob. A. Penkalla, *Gmina żydowska i cmentarz żydowski w Ożarowie (woj. tarnobrzесьkie)*, „Biuletyn ŻIH” 1979, nr 2/110, s. 60; T. Domański, *Pozatetowa placówka policji niemieckiej w Bodzentynie w okresie II wojny światowej* [w:] *Z dziejów Bodzentyna w okresie II wojny światowej. W 70. rocznicę pacyfikacji 1943–2013*, red. L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, M. Jedynak, Kielce 2013, s. 162.

VI. Pomoc świadczona Żydom na terenie województwa kieleckiego w literaturze przedmiotu

1. Województwo kieleckie w publikacjach ogólnych

Jak dotychczas województwo kieleckie nie doczekało się całościowego opracowania zagadnienia pomocy Żydom świadczonej przez ludność polską. Nie dysponujemy także kompleksowymi pracami obrazującymi to zjawisko w skali powiatu, a nawet gminy czy miasta. Większość publikacji charakteryzuje przyczynkarskie podejście badawcze. Typowym zjawiskiem jest obecność informacji na temat pomocy Żydom w regionie w publikacjach traktujących o całości ziem okupowanych. Trudno również uzyskać pełniejszy obraz zjawiska ze względu na nadzwyczaj częste zmiany formalnych granic administracyjnych regionu (także poszczególnych powiatów czy gmin – zob. wyżej) historycznie składającego się z trzech części: ziemi radomskiej, kieleckiej i sandomierskiej. Wielu autorów odnosi swoje badania do jednostek administracyjnych z różnych okresów historycznych, co znacznie utrudnia systematykę danych, a zatem i ich interpretację. Jednocześnie problematyka dziejów narodu żydowskiego, relacji polsko-żydowskich oraz żydowsko-polskich i pomocy w okresie II wojny światowej stała się zagadnieniem globalnym. Taki stan rzeczy implikuje wielość publikacji w różnych językach niemożliwą wręcz do przestudiowania oraz niezwykle rozproszenie literatury. Co jakiś czas ukazują się studia podsumowujące kolejne etapy badań lub też, co równie częste, analizujące literaturę pomocową ze względu na grupy czy środowiska. Spojrzenie badaczy dotyczy jednak bardziej całościowego obrazu niż tylko charakterystyki poszczególnych regionów⁷⁶.

Poniższy tekst ma w tej sytuacji na celu prezentację podejmowanych dotychczas węzłowych zagadnień z zakresu pisarstwa pomocowego, głównie w języku polskim, w województwie kieleckim. Praca prezentuje również nowe kierunki i postulaty badawcze.

⁷⁶ Z ważniejszych prac wskazać należy: N. Aleksy, *Historiografia na temat Zagłady i stosunków polsko-żydowskich w okresie II wojny światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, 2005, t. 1, s. 32–51; J. Gajowniczek, *Pomoc udzielana Żydom przez Polaków w okresie okupacji hitlerowskiej. Materiały do bibliografii. Piśmiennictwo polskie*, Warszawa 1983; B. Krupa, *Opowiedzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu (1987–2003)*, Kraków 2013; *idem*, *Historia krytyczna i jej „gabinet cieni”*. *Historiografia polska wobec Zagłady 2003–2013*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, nr 10, s. 721–767.

Województwo kieleckie na szerszą skalę zaczęło być obecne w badaniach nad pomocą Żydom dopiero w latach sześćdziesiątych XX stulecia. W pierwszym rzędzie należy wymienić tutaj publikacje historyków żydowskich, Tatiany Berenstein i Adama Rutkowskiego, którzy na długo przed Marcem '68 i politycznymi inklinacjami tego wydarzenia zaczęli publikować teksty poświęcone udziałowi Polaków w ratowaniu Żydów⁷⁷. Badacze włączyli w obszar zainteresowań uwarunkowania niesienia pomocy, zwrócili uwagę na niemieckie zarządzenia penalizujące pomoc oraz zachęcające do denuncjacji, np. dla Częstochowy i dystryktu radomskiego wydane przez dowódcę SS i policji (*SS und Polizeiführer*) gen. Herberta Böttchera⁷⁸. Sztandarowa publikacja pt. *Pomoc Żydom w Polsce przebywali ce* została opublikowana w 1963 r.⁷⁹ Opisy pomocy dotyczyły przykładów z różnych grup i warstw społecznych – inteligencji, duchowieństwa. Autorzy przeanalizowali również warunki pomocy w miastach i we wsiach. W tym ostatnim przypadku wskazywali na ważny czynnik utrudniający pomoc: „Odbywały się tu bowiem stosunkowo często rewizje władz okupacyjnych w związku z niedostarczeniem przez chłopów wyznaczonych kontyngentów płodów rolnych i bydła”⁸⁰. Niemieckie zbrodnie na polskiej ludności wiejskiej za pomoc Żydom zobrazowali przykładami zamordowanych rodzin z Ciepiewa Starego i Rekówki 6 grudnia 1942 r. Wydarzenia w tych miejscowościach śmiało można nazwać kanonicznymi dla regionu kieleckiego. Przez kolejne dziesięciolecia odwołania do tych historii będą się pojawiać w publikacjach naukowych. Zamordowane rodziny stały się jednym z najważniejszych symboli represji wobec tych, którzy ratowali Żydów w czasie wojny.

Jednocześnie Berenstein i Rutkowski na długo przed powstaniem „nowej polskiej szkoły badania Holokaustu”, poprzez odpowiednio dobrane teksty źródłowe, kształtowali skomplikowany obraz relacji polsko-żydowskich, w których obecny był również szantaż i wymuszenia. Esencja spojrzenia badawczego zawierała się w dołączonych do tej pracy wspomnieniach Henryka Środy-Szaniawskiego ukrywanego przez Polaków na terenie powiatów: jędrzejowskiego, kieleckiego i Częstochowy⁸¹.

⁷⁷ T. Berenstein, A. Rutkowski, *O ratownictwie Żydów przez Polaków w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1960, nr 35, s. 7.

⁷⁸ *Ibidem*. Niektóre tezy wysunięte przez autorów we współczesnym czytelniku budzą zdziwienie, np. Berenstein i Rutkowski, analizując przyczyny założenia obozów śmierci na okupowanych ziemiach polskich, obok innych czynników, doszli do następującego przekonania: „Wchodził tu niewątpliwie również w rachubę stopień zarażenia znacznej części społeczeństwa bakcylem antysemityzmu” (*ibidem*, s. 17).

⁷⁹ T. Berenstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 45.

⁸¹ H. Środa-Szaniawski, [*Wspomnienia*] [w:] *ibidem*, s. 91–100.

Nieco inaczej o pomocy wypowiadało się kilkoro kolejnych badaczy, których dzieła na stałe zapisały się w literaturze przedmiotu: Władysław Bartoszewski oraz Zofia Lewinówna (*Ten jest z ojczyzny mojej*⁸²), Szymon Datner (*Las sprawiedliwych*)⁸³, Stanisław Wroński i Maria Zwolakowa (*Polacy, Żydzi*)⁸⁴. Założenia konceptualne wymienionych książek były dość podobne. Zaprezentowano elementy niemieckiego ustawodawstwa karzącego pomagających Żydom oraz wspomnienia Polaków i Żydów z założenia mających odzwierciedlać postawę pomocową społeczeństwa polskiego. Zwłaszcza Szymon Datner oraz S. Wroński i M. Zwolakowa w analizie historycznej podkreślali rolę okupacyjnej rzeczywistości warunkującej pomoc – niemieckie ustawodawstwo okupacyjne, terror i wytwarzaną przez Niemców atmosferę strachu. Według Datnera dzięki polskiej pomocy pod okupacją niemiecką mogło się uratować około stu tysięcy Żydów⁸⁵. Wątki kieleckie obecne są u Bartoszewskiego i Lewinówny w części wspomnieniowej oraz we fragmencie poświęconym osobom zamordowanym za pomoc Żydom⁸⁶. Także w opracowaniu S. Wrońskiego i M. Zwolakowej (*Polacy, Żydzi*⁸⁷) dołączone relacje zawierają historie pomocy z województwa kieleckiego. Końcowy fragment publikacji stanowi poszerzona, ale też niezwykle lakoniczna, lista polskich ofiar, które zginęły, ratując żydowskie życie. Katalog z nazwiskami osób zamordowanych za pomoc Żydom, w tym z województwa kieleckiego, stanowi natomiast główną część dzieła Datnera *Las sprawiedliwych*⁸⁸.

W obecnej literaturze przedmiotu część badaczy cechuje dość krytyczne podejście do powyższych publikacji. Nie jest zbyt odkrywczą myśl, że przedstawione dzieła miały swoje wady. Istotnie pomijano milczeniem kwestie materialne, takie chociażby jak współfinansowanie i finansowanie kosztów utrzymania ratowanych Żydów przez nich samych czy dostarczanie żywności do gett w celach zarobkowych. Wspomniane publikacje były też instrumentalizowane w okresie „kampanii marcowej” 1968 r. Współcześni badacze dość krytycznie podchodzą również

⁸² W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej*, Kraków 1969.

⁸³ Zob. S. Datner, *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968, s. 90–91; *idem*, *Zbrodnie hitlerowskie na Żydach zbiegłych z gett*, „Biuletyn ŻIH” 1970, nr 75, s. 7–29.

⁸⁴ *Polacy, Żydzi 1939–1945*, oprac. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971.

⁸⁵ S. Datner, *Las sprawiedliwych...*, s. 86.

⁸⁶ W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 553–554.

⁸⁷ *Polacy, Żydzi 1939–1945...*, s. 270–404.

⁸⁸ S. Datner, *Las sprawiedliwych...*, s. 90–91, 92–93, 107. Do analizy zawartości wymienionych wyżej publikacji będę powracał w kolejnych częściach opracowania.

do przedstawionych tam liczb uratowanych Żydów⁸⁹. Trzeba jednak spojrzeć na problem szerzej, bowiem zamieszczane w częściach źródłowych wspomnienia Żydów wyraźnie wskazywały na złożoność sytuacji okupacyjnej i postaw ludności polskiej, w tym pozytywnych i negatywnych.

Nową jakość w badania nad pomocą Żydom wniosły publikacje poświęcone Sprawiedliwym wśród Narodów Świata (SwNŚ) powstałe w gronie naukowców skupionych wokół Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz izraelskiego Instytutu Yad Vashem. Jako pierwsza ukazała się w 1993 r. *Księga sprawiedliwych* opracowana przez Michała Grynberga⁹⁰. Z kolei w 2004 r. Yad Vashem przygotowało wydawnictwo zawierające noty Sprawiedliwych odznaczonych do 2000 r. w *The encyclopedia of the righteous among the nations. Rescuers of Jews during the Holocaust*⁹¹. W 2009 r. wydano jej polską wersję pod redakcją Israela Gutmana *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*⁹². Wymienione publikacje odnoszą się oczywiście do całości ziem okupowanych, aczkolwiek trzeba zastrzec, że polscy Sprawiedliwi znajdują się również w księdze ukraińskiej czy litewskiej. W *Księdze sprawiedliwych* Grynberga znalazły się łącznie 42 historie pomocy czy ratowania Żydów z terenów województwa kieleckiego z udziałem 94 osób ratujących. Jeszcze szersze spektrum ukazuje *Księga* Gutmana. Zawiera biogramy 5374⁹³ polskich Sprawiedliwych, a w tym z województwa kieleckiego opis 283 akcji ratowniczych, które objęły 319 Żydów. Łącznie działania pomocowe Sprawiedliwych z badanego województwa stanowiły 7% ogólnej liczby⁹⁴. Przełom badawczy polegał na znacznie szerszym niż czyniono to uprzednio wyświetleniu okoliczności towarzyszących ukrywaniu i pomocy. Powiększenie perspektywy pozwoliło na pogłębioną analizę działań Sprawiedliwych oraz uchwycenie nieobecnych wcześniej w literaturze prawidłowości. Z lektury not wynika na przykład, że zdecydowana większość ratujących, spośród odznaczonych medalem SwNŚ, w województwie kieleckim działała indywidualnie, bez powiązań z organizacjami konspiracyjnymi i ich strukturalnym zapleczem. Israel Gutman przeanalizował również motywacje

⁸⁹ D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom (1945–2008)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 38–47.

⁹⁰ M. Grynberg, *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993.

⁹¹ *The encyclopedia of the righteous among the nations. Rescuers of Jews during the Holocaust*, red. I. Gutman, S. Bender, S. Krakowski, Jerusalem 2004.

⁹² *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, red. I. Gutman, S. Bender, S. Krakowski, t. 1–2, Kraków 2009.

⁹³ Trzeba odnotować, że w *Księdze sprawiedliwych* dość często zdarzają się różnego rodzaju potknięcia w opisanych historiach pomocy, mogące być efektem błędów redakcyjnych, ale również rzeczowych.

⁹⁴ *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata...*, s. 41.

wszystkich ratujących. Jako główny czynnik wskazywał więzi społeczne oraz czynniki humanitarne. Nigdzie nie odnotowano motywacji finansowych⁹⁵. Zauważył również, że 1266 przypadków pomocy miało miejsce we wsiach – udzielali jej rolnicy i leśnicy⁹⁶. Wstępna topografia pomocy tych, którzy później zostali odznaczeni przez ŚwNŚ w ujęciu poszczególnych powiatów wskazuje, że żaden z subregionów województwa pod tym względem nie wyróżniał się, a liczba odznaczonych rozkłada się dość równomiernie⁹⁷. Wyniki badań z początku lat dziewięćdziesiątych zdecydowanie zaprzeczały wcześniejszym sugestiom Czesława Madajczyka, że to inteligencja polska miała największy wkład w działania pomocowe⁹⁸.

Do wniosków zbliżonych Gutmanowi, opierając się na bogatej podstawie źródłowej (AŻIH, AIPN), doszedł Marcin Urynowicz. Badacz ustalił, że najczęściej pomocy udzielano w dużych miastach, wymieniał tu Warszawę, Kraków lub na wsiach. Spośród zgłoszeń pomocy znajdujących się w dziale Yad Vashem – Sprawiedliwi w Archiwum ŻIH dla miast średnich, przypadało dla Radomia piętnaście przypadków, dla Częstochowy – piętnaście, ale dla Kielc – sześć. Najczęstszą formą pomocy były działania indywidualne, bez związku z organizacjami konspiracyjnymi. Analizując motywy pomocy, Urynowicz konkludował, że ukrywano Żydów przede wszystkim ze względów humanitarnych oraz w związku z dawną znajomością⁹⁹.

⁹⁵ Zauważyć wypada co najmniej jeden taki przypadek dotyczący pomocy, w której tylko i wyłącznie względy finansowe odgrywały rolę motywatora. Zob. T. Domański, *Udział Polaków w pomocy Żydom na wsi kieleckiej 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności polskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyny*, s. 67.

⁹⁶ Do sposobu ujęcia opisu nawiązywano w latach następnych w różnych ośrodkach naukowych, ale także w związku z rozwojem nowoczesnych mediów na portalach internetowych. Wiele historii pomocy, świadczonych przez Sprawiedliwych, opracowywanych przez znanych badaczy, jest sukcesywnie zamieszczana na portalu: sprawiedliwi.org.pl. Poszczególne hasła (noty pomocowe) opisywano z zastosowaniem schematu *Ksiąg sprawiedliwych*. Dobrym przykładem odkrywania tych, którzy pomagali i którym pomagano, jest strona internetowa radia Kielce. Zob. *Polacy ratujący Żydów*, https://m.radio.kielce.pl/audycje/_audycja/202 (dostęp: 10 VII 2020).

⁹⁷ Ustalenia, co do liczby Sprawiedliwych, przeprowadzone przez Michała Zawiszę z delegatury IPN w Kielcach dla poszczególnych powiatów obecnego woj. świętokrzyskiego z 2019 r. (uwzględniające tylko tereny wchodzące w skład woj. przedwojennego z 31 VIII 1939 r.), przedstawiają się następująco: powiat Busko-Zdrój – 22 osoby, powiat Jędrzejów – 15 osób, powiat Kazimierza Wielka – 8 osób, Kielce – 11 osób, powiat Kielce – 26 osób, powiat Opatów – 6 osób, powiat Ostrowiec Świętokrzyski – 20 osób, powiat Pińczów – 43 osoby, powiat Sandomierz – 20 osób, powiat Skarżysko-Kamienna – 34 osoby, powiat Starachowice – 13 osób, powiat Staszów – 47 osób, powiat Włoszczowa – 4 osoby.

⁹⁸ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, Warszawa 1970, s. 330–331.

⁹⁹ M. Urynowicz, *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie II wojny światowej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 243–250.

Wnioski Urynowicza i Gutmana odnoszące się do całości ziem okupowanych, częściowo też do woj. kieleckiego, wymagają szczegółowych badań regionalnych. Jednak dotychczas nie powstała żadna praca analityczna poświęcona Sprawiedliwym z regionu kieleckiego. Nie wiadomo, czy uogólnienia dostrzeżone dla całej grupy rozkładają się proporcjonalnie i są reprezentatywne dla wszystkich województw, w tym kieleckiego. Podobne pytania można sformułować wobec ważnego tekstu Zuzanny Schnepf-Kołaczkowej *Pomoc Polaków dla Żydów na wsi w czasie okupacji niemieckiej*¹⁰⁰. Autorka na podstawie historii pomocy osób odznaczonych tytułem ŚwNS przeanalizowała 479 przypadków ratowania Żydów we wsiach. Wnioski Schnepf-Kołaczkowej są dość zbliżone do ustaleń wspomnianych badaczy w zakresie motywacji pomocy, form oraz miejsca świadczenia – wieś. Swoje spostrzeżenia autorka odnosiła jednak zbiorczo do czterech dystryktów: warszawskiego, krakowskiego, radomskiego i lubelskiego¹⁰¹. Nie wiadomo wreszcie, na ile odznaczenia przyznane Polakom w latach 2000–2020, a jest ich niemal 1600, zmieniają krajobraz pomocy czy też może potwierdzają zdefiniowaną i sklasyfikowaną już typologię.

Kolejne publikacje, w których odnaleźć można wątki pomocy z terenów województwa kieleckiego to opracowania autorstwa Jana Żaryna i Tomasza Sudoła¹⁰² oraz Janiny Hery¹⁰³ sygnowane przez osoby związane z Komitetem ds. Upamiętnienia Polaków Ratujących Żydów. Obydwie wymienione publikacje poprzedzono tekstami wprowadzającymi oraz słownikiem pomocy. W opracowaniu Żaryna i Sudoła w odniesieniu do województwa kieleckiego wymieniono 98 przypadków pomocy zbiorowej i indywidualnej. Janina Hera, w dołączonym do książki słowniku ratujących, większość zaprezentowanych przypadków opisała w oparciu o dotychczasowe publikacje naukowe i wspomnieniowe. W mniejszym zakresie autorka sięgnęła do niewykorzystywanych dotychczas źródeł, m.in. materiałów Komitetu. Niewątpliwie Hera, oprócz pomocy zorganizowanej, dążyła do przedstawienia pomocy doraźnej, polegającej najczęściej na jednorazowym lub krótkotrwałym udzieleniu noclegu, podaniu żywności, wskazaniu drogi szukającym schronienia Żydom. Ten element działań ratowniczych często pozostaje anonimowy. Stąd w słowniku Hera wymieniła, m.in. następujące hasła: „chłop ze wsi Klwów k. Radomia”, „chłop ze wsi pod Częstochową”, „ksiądz katolicki”, „ksiądz katolicki z Częstochowy”, „małżeństwo z okolic Jędrzejowa”, „polscy

¹⁰⁰ Z. Schnepf-Kołaczkowej, *Pomoc Polaków dla Żydów...*, s. 195–258.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 211.

¹⁰² J. Żaryn, T. Sudoł, *Polacy ratujący Żydów. Historie niezwykle*, Warszawa 2014.

¹⁰³ J. Hera, *Polacy ratujący Żydów. Słownik*, Warszawa 2014.

pracownicy”, „polski robotnik z Częstochowy”, „rodzina ze wsi k. Częstochowy”, „robotnicy polscy”¹⁰⁴.

Niewiele natomiast do stanu wiedzy nad pomocą w województwie kieleckim wnoszą publikacje „centralne” autorstwa ważnych postaci Polskiego Państwa Podziemnego. W książce pt. *Kto ratuje jedno życie. Polacy i Żydzi 1939–1945* Kazimierz Iranek-Osmecki, omawiając zbrodnie niemieckie wymierzone ludności cywilnej w regionie kieleckim za pomoc Żydom, powtórzył dane przedstawione uprzednio przez Władysława Bartoszewskiego i Zofię Lewinównę oraz w „Biuletynach GKBZH w Polsce”¹⁰⁵. Stefan Korboński w pracy *Polacy, Żydzi i Holocaust* wspominał natomiast jeden przypadek zamęczenia Polaka w miejscowości Mszadla Dolna przez Volksdeutscha za sprzedaż Żydowi ziemniaków. Polak i Żyd pozostali w opisie anonimowi¹⁰⁶.

Początek XXI w. przyniósł również bardzo ważne ustalenia w zakresie badań okolopomocowych, takich chociażby jak uwarunkowania ekonomiczne, w których dość często funkcjonowali ratujący i ratowani. Zwraca szczególną uwagę zamieszczony w „Zagładzie Żydów. Studia i Materiały” artykuł Grzegorza Berendta. Autor, odnosząc się do całości ziem okupowanych, wskazywał na znaczną pauperyzację społeczeństwa, a przede wszystkim ogromny brak żywności pod okupacją niemiecką. Teza Berendta w analizowanym tekście wybrzmiewa dość jasno: „Podstawowej części społeczeństwa, szczególnie miejskiego i nieposiadającego nadwyżek żywności, już w latach 1941–1942 nie było stać na świadczenie długotrwałej bezinteresownej pomocy Żydom, którzy w obliczu akcji ludobójczej zaczęli liczniej niż wcześniej uciekać na aryjską stronę. Stąd występowała wręcz konieczność brania pieniędzy od ratowanych i zwiększania kwoty proporcjonalnie do wzrostu cen”¹⁰⁷.

Na niewątpliwą uwagę zasługuje opracowanie Bogdana Musiała pt. *Kto допоможе Żydowi...*, ponieważ autor podjął się trudu opisu w jednym miejscu niemieckich normatywów penalizujących pomoc Żydom. Szczególne znaczenie ma próba

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 162, 277, 304, 373, 375, 395.

¹⁰⁵ Chodzi m.in. o zbrodnie popełnione na rodzinie Baranków w Siedliskach, Kucharskich (i innych) w Wierzbicy oraz Kowalskich (i innych) w Rekówce i w Ciepeliowie Starym. Zob. K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi 1929–1945*, Warszawa 2009, s. 331–332, 337–339.

¹⁰⁶ S. Korboński, *Polacy, Żydzi i Holocaust*, Warszawa 2011, s. 67. Pierwotnie książka ukazała się w j. ang. w 1986 r. Na temat strat osobowych za udzielanie pomocy Żydom Korboński powtarza wcześniejsze ustalenia W. Zajączkowskiego – mówi o 2,3 tys. Polaków zamordowanych za pomoc. (*ibidem*, s. 68–69). Zob. W. Zajączkowski, *Martyrs of charity*, Washington 1988.

¹⁰⁷ G. Berendt, *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie”*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 110–143.

osadzenia niemieckiego ustawodawstwa na tle niemieckiej polityki realizowanej w innych okupowanych krajach Europy. Z ustaleń Musiała wynika, że sankcje za pomoc w okupowanej Polsce były wyjątkowo drastyczne¹⁰⁸. W odniesieniu do regionu kieleckiego Musiał przytoczył znane z innych opracowań wydarzenia, które miały miejsce w Ciepielowie Starym, Boiskach i Wierbce¹⁰⁹. Wyjątkowo ciekawe są ustalenia tego badacza dotyczące powojennych losów niemieckich zbrodniarzy sądowych. Sędziowie skazujący na śmierć Polaków z województwa kieleckiego za pomoc Żydom, np. Bazylego Antoniaka, kontynuowali prawnicze kariery w RFN¹¹⁰. Właściwie jest to pierwsza praca, w której pojawił się ten niezwykle ważny wątek. Wart jest on dalszych poszukiwań i ustaleń.

2. Środowisko Centrum Badań nad Zagładą Żydów

Wśród wielu badaczy zajmujących się studiami żydowskimi w Polsce istotne miejsce zajmuje środowisko Centrum Badań nad Zagładą Żydów¹¹¹ działające przy Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk. Nazywane jest ono również „nową polską szkołą badań Holocaustu”. Grupa badaczy – socjologów, filozofów, historyków – dość intensywnie eksploruje zagadnienia relacji polsko-żydowskich, zajmując się głównie wszelkimi przejawami negatywnych postaw Polaków wobec Żydów w okresie II wojny światowej oraz w latach poprzedzających ten czas i po nim następujących. Naukowa twórczość badaczy Centrum ma być, jak sami przyznają, „odtrutką na narodowe mity i fałszywy obraz okupacji”, a zwłaszcza obraz relacji polsko-żydowskich rzekomo wykreowany przez propagandę PRL i ugruntowywany przez niektóre środowiska apologetów „Polski niewinnej”. Zasadnicze teksty publikowane są jako prace monograficzne, opracowania zbiorowe oraz mniejsze i większe artykuły zamieszczane przede wszystkim na łamach czasopisma wydawanego przez Centrum pn. „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”¹¹². W odniesieniu do wojny główną podstawą źródłową naukowych dokonań są relacje i wspomnienia Ocalałych oraz tzw. sierpiówki, mało

¹⁰⁸ B. Musiał, *Kto dopomoże Żydowi...*, s. 209–227.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 161–164.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 137–138.

¹¹¹ Niewątpliwie ocena naukowych dokonań Centrum zasługiwałaby na odrębną monografię. W niniejszym szkicu z konieczności ograniczę się do kwestii pomocowych. Zob. J. Leociak, *Narodziny szkoły*, <https://ibl.waw.pl/paryz-tekst.pdf> (dostęp: 20 IV 2020).

¹¹² Część artykułów autorstwa badaczy Centrum publikowanych jest także na łamach innych czasopism.

dotychczas badane źródła sądowe będące efektem postępowań karnych w oparciu o dekret PKWN z 31 sierpnia 1944 r. Problematyka ratowania Żydów nie zalicza się do głównych dociekań naukowych badaczy Centrum, niemniej sposób analizy tego zagadnienia zasługuje na krótką wzmiankę w niniejszym tekście. Do zwrócenia uwagi na dokonania Centrum skłania również fakt, że stosunkowo wiele prac ukazujących się pod tym szyldem dotyczy regionu kieleckiego – w tym przypadku województwa kieleckiego, a zwłaszcza wsi.

Na dorobek Centrum w zakresie pisarstwa pomocowego składają się w pierwszej kolejności publikacje podsumowujące dotychczasowy stan badań. Można tu wymienić kilka obszernych artykułów Dariusza Libionki. Badacz ten zdecydował się przeanalizować pisarstwo poświęcone działaniom m.in. Kościoła katolickiego i ruchu ludowego. Momentami powyższe prace przybierają charakter rozliczeniowy z ostro postawionymi tezami¹¹³.

Obok podsumowania dorobku literatury szereg wątków pojawia się w pracach autorskich. Zastrzec tu jednak należy, że dla naukowców z Centrum zjawisko pomocy nie istnieje jako samodzielny problem badawczy. Pomoc rozpatrywana jest w kontekście żydowskich strategii przetrwania. W prowadzonej narracji minimalnie uwzględnione zostało tło i kontekst wydarzeń, czyli realia okupacji: pogłębiająca się pauperyzacja społeczeństwa (nie tylko Żydów), terror oraz tworzone przez władze niemieckie, skierowane przeciwko podbitej ludności, okupacyjne ustawodawstwo, które wymuszało lub w sposób decydujący wpływało na postawy i wybory ludzkie. W odniesieniu do lat 1939–1945 badacze Centrum wykreowali rzeczywistość zanegowaną z wiodącą tezą o „niemieckiej nieobecności” i polskiej sprawczości¹¹⁴. Najczęściej bowiem marginalizują lub zgoła pomijają decydującą w ponurym obrazie dnia codziennego rolę władz niemieckich – cywilnych i wojskowo-policyjnych. O tych ostatnich zazwyczaj piszą jako o nieobecnych, np. „w promieniu kilkunastu kilometrów nie było posterunku niemieckiego” lub „żadnego Niemca”. Stwarza to wrażenie, że okupacja i jej zbrodniczy charakter odnosiły się tylko do gett lub miejsc, w których stacjonowały jednostki niemieckie, a tam gdzie ich nie było, nie było też okupacji. Tymczasem „prawo” okupacyjne obowiązywało wszędzie i wszędzie niezależnie od tego, czy na miejscu obecny był chociażby jeden umundurowany czy nieumundurowany (lub nie było go wcale) funkcjonariusz państwa niemieckiego i jego organów. Joanna Tokarska-Bakir

¹¹³ D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 17–80.

¹¹⁴ Do tego wątku nawiązuje szereg publikacji. Zob. m.in.: B. Engelking, J. Grabowski, *Wstęp [w:] Dalej jest noc...*, s. 13–42; J. Grabowski, *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów*, Wołowiec 2020.

dostrzegła nawet na wsi w okresie okupacji „krzyżowanie się wpływów niemieckich, różnych ugrupowań partyzanckich i wpływów władz kościelnych”¹¹⁵. Powyższa teza już u swojej podstawy daleko nie przystaje do realiów okupacyjnych, ponieważ „krzyżowanie się wpływów” zakłada jakąś bliżej niewypowiedzianą równorzędność walczących ze sobą stron. Tego rodzaju pisarstwo staje w dość mocnej kolizji z ustaleniami badaczy poczynionymi już kilkadziesiąt lat temu, żeby tylko wspomnieć publikacje Czesława Łuczaka i Czesława Madajczyka. Z kreowaniem tego rodzaju obrazu polemizuje także Tomasz Domański¹¹⁶.

Podstawowa teza badaczy Centrum w obszarze pomocy została wyartykułowana dość jasno i stanowczo. Wszelkie wątpliwości rozwiewa cytat z wypowiedzi, związanej z tym ośrodkiem, Joanny Tokarskiej-Bakir: „Tych Żydów, których w czasie wojny uratowano, ocalono indywidualnym wysiłkiem, niejako wbrew społeczeństwu, które dziś się nimi szczyci”¹¹⁷. Innymi słowy Żydów w okupowanej Polsce ratowano wbrew woli społeczeństwa. Kolejną równie zasadniczą tezę naukowcy Centrum postawili w obszarze motywacji kierującej osobami ratującymi Żydów. Podstawowy warunek pomocy Żydom ich zdaniem stanowiły pieniądze, względnie inne wartościowe przedmioty. Środowisko Centrum wykreowało również termin badawczy podsumowujący relacje ratujących do ratowanych jako „przemysł pomocy” oraz pojęcia dodatkowe, takie jak np. „biorcy” (zamiast dosłownego tłumaczenia z angielskiego ‘płatni pomocnicy’ – *paid helpers*)¹¹⁸. „Płatna pomoc” czy współfinansowana pomoc, której środki przeznaczono na wyżywienie lub utrzymanie ukrywanych, miała być zjawiskiem dominującym na wsi. Ogół polskiej społeczności wiejskiej, nie wyłączając niekiedy Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, poza nielicznymi wyjątkami, przedstawiany jest w niezwykle negatywnym świetle jako zbiorowość upatrująca przede wszystkim własnych korzyści, wykorzystująca nadarzającą się okazję do łatwego wzbogacenia się kosztem Żydów. Relacje pomocowe między dwoma narodami zredukowano do:

¹¹⁵ J. Tokarska-Bakir, *Okrzyki pogromowe. Szkice z antropologii historycznej Polski 1939–1946*, Wołowiec 2012, s. 45.

¹¹⁶ Zob. T. Domański, *Korekta obrazu?...*, *passim*; *idem*, *Korekty ciąg dalszy. Odpowiedź redaktorom i współautorom książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski” na ich polemikę z moją recenzją „Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2020.

¹¹⁷ J. Tokarska-Bakir, *Okrzyki pogromowe...*, s. 49. Ta dość stanowcza teza w naturalny sposób koreluje z innym paradygmatem o polskiej decyzyjności, co do losu Żydów, w latach 1942–1945.

¹¹⁸ M. Urynowicz, *O pomocy Żydom w IFiS PAN – kilka uwag*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 3, s. 110.

obietnic, pieniędzy, biżuterii, złota, dolarów i innych towarów¹¹⁹. Przykładów takich interpretacji jest w publikacjach Centrum bardzo wiele. Tak chociażby Barbara Engelking pisała o ratowaniu braci Zylberbergów przez rodzinę Politów: „Znaleźli kryjówkę [...] w stodole za 3000 zł, płatną w materiałach, nie w gotówce (Zylberberg był krawcem, miał zapasy pochowane u różnych Polaków i wieczne kłopoty z ich odzyskiwaniem)”¹²⁰. Z jednego zdania tej historii nie dowiadujemy się absolutnie niczego o wzajemnych relacjach. Nie wiemy, która ze stron proponowała pieniądze i w jakiej kwocie oraz na jak długo. W pamięci czytelnika zostają tylko trzy tysiące złotych. W interpretacji Joanny Tokarskiej-Bakir dla Polaków „towarem” byli też sami Żydzi. Kiedy „interes” przestawał się opłacać, Żydów wydawano albo mordowano. Tokarska-Bakir dostrzegła nawet polsko-polską wojnę o Żydów¹²¹.

Redukcjonizmowi analitycznemu prowadzącemu do uzyskania założonej tezy o „przemśle pomocy” podporządkowana bywa interpretacja źródeł. Przykłady odnoszące się do województwa kieleckiego odnajdujemy w niektórych publikacjach, jak chociażby w *Powiecie miechowskim* autorstwa Dariusza Libionki. Relacje Żydów ukrywanych przez Polaków w okolicach Działoszyc Libionka potraktował tak dalece wybiórczo, że w żadnym wypadku nie oddawały one sensu tego, co o „płaceniu” i pieniądzach pisali sami uratowani Żydzi. Żydzi koncentrowali się na walce o przetrwanie i roli, jaką odegrali ratujący¹²². Inny przykład nieuprawnionych zabiegów skracania cytowanych dokumentów przynosi lektura artykułu Dagmary Swałtek *Żydzi i zagłada Żydów z Wawrzeńczyc w świetle akt gminnych*. Autorka skróciła: fragmenty podkreślające gotowość ukrywania Żydów przez polskich chłopów, słowa uratowanych mówiące o strachu przed Niemcami, wypowiedzi Polaków podających lęk jako jedną z ważniejszych przesłanek odmowy pomocy. Nieobecne w tekście Swałtek fragmenty relacji Żydów pozwalają zrozumieć emocje, które musiały towarzyszyć decyzji o ukrywaniu oraz stanowić źródło permanentnego napięcia psychicznego ratowników wynikającego z ewentualnej

¹¹⁹ A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., s. 367.

¹²⁰ B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień. Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011, s. 99.

¹²¹ J. Tokarska-Bakir, *Okrzyki pogromowe...*, s. 39–40.

¹²² T. Domański, *Korekta obrazu?...*, s. 52–55.

możliwości wykrycia okupacyjnego „przestępstwa”¹²³. Modyfikatorskie zabiegi źródłowe dotyczą głównie postępowania Polaków. Podobna sytuacja ma miejsce w *Okrzykach pogromowych* Joanny Tokarskiej-Bakir. W pracy tej autorka analizowała dzieje Żydów w okresie okupacji niemieckiej¹²⁴.

W publikacjach Centrum, w sposób odległy od rzeczywistości, przedstawiono również niemieckie zbrodnie popełnione na Polakach za pomoc Żydom. W niektórych momentach zastosowana terminologia nie tylko nie oddaje sensu niemieckiej polityki, ale zwyczajnie szokuje. Że nie jest to wyjątek, a raczej element

¹²³ D. Swałtek, *Żydzi i zagłada Żydów z Wawrzeńczyc w świetle akt gminnych* [w:] *Zarys krajobrazu...*, s. 183. Autorka charakteryzująca, w oparciu o wspomnienia Żydów, różne postawy polskiego chłopstwa, pominięła następujący fragment relacji Hersza Fristera: „Siostra ze zwiegrzem poszli do Igołomii, gdzie ukryli się u chłopca Staniszewskiego, a my z matką u chłopca, tam gdzie mieszkałem. Ojciec z bratem poszli do Igołomii. W niedzielę rodzeństwo z ojcem wróciło, bo było cicho”. Fragment ten wskazywał na szerszą niż mogłoby to wynikać z tekstu artykułu wołę pomocy Żydom (AŻIH, 301/1083, Relacja Hersza Fristera, 3 IX 1945 r., mps, k. 5). W tym samym artykule w innym miejscu (s. 186) Swałtek, analizując motywy udzielania pomocy Żydom, powołała się na relację Szłomo Czosnka, która to relacja, jak wiele innych, pokazuje błędzenie, krążenie i szukanie pomocy w okresie Judenjagd. Czosnek napisał m.in. następujące zdanie: „Stamtąd poszliśmy do jednego wieśniaka Marcinkowskiego, u którego byliśmy pół roku. Przyjął nas za grube pieniądze, ale było nam tam dobrze”. W tym miejscu Swałtek ucięła tę relację. Dokonując naukowego skrótu, dodała, że Żydzi udali się do innego chłopca. Ten także wziął od nich duże pieniądze i nie dawał jeść. W dalszej kolejności byli jeszcze u kolejnego gospodarza, który był dla nich dobry i pomagał „z ludzkości”. Niestety Swałtek uznała za mniej ważne szczegóły mówiące o motywacjach przerwania pomocy, w tym decydującym wpływie Niemców i zagrożeniu z ich strony. W opuszczonym fragmencie relacji Czosnka czytamy: „Ten wieśniak [Marcinkowski – TD] zabił świnię i Niemcy się o tym dowiedzieli. Raz wpadli, szukając tej świni i na szczęście gospodarz zdążył nas ostrzec i uciekliśmy na strych, gdzie ukryliśmy się pod badylami. Wieczorem, gdy się uspokoiło, zesłaliśmy do mieszkania, ale chłop bał się nas dłużej trzymać i poszliśmy do innego.” (AŻIH, 301/4267, Relacja Szłomo Czosnka, b.m., 7 I 1949 r., mps, k. 1).

¹²⁴ Tokarska przedstawiła m.in. losy Żyda nazwiskiem Baum: „Wśród wielu podobnych historii – pisała Tokarska-Bakir – Baum opowiada o siedmiu zbiegach z likwidowanego getta w Sandomierzu. Najpierw przechowywali się oni w Więzownicy, a potem zaś w związku z tym, że gospodarz przyjął na przechowanie znacznie bogatszego od nich żydowskiego policjanta Morgena, mieli poszukać sobie innej kryjówki”. Zapis źródłowy zmusza do nieco innego spojrzenia na czyn owego anonimowego chłopca: „Po wysiedleniu 10 stycznia [1943 r.] uciekł z Sandomierza żydowski policjant Morgen. Uciekł on do Polaka, gdzie ukrywała się wyżej wspomniana grupa 14 osób. I namówił tego Polaka, aby wyrzucił wszystkich, a on zapłaci tyle, ile Polak od nich wszystkich razem otrzymuje. Chłop odmówił nam schronienia”. Brutalna walka o przetrwanie prowadziła również do prób pozbycia się żydowskiej „konkurencji”. Inny przykład tej samej autorki: „W wiejskich realiach, w których motywy polityczne ustępowały miejsca rabunkowym – na przykład zawiści z powodu »żydowskiego złota« – wojna polsko-polska o Żydów oznaczała, że chłopci »bali się nie tyle Niemców, ile somsiadów«”. Powyższe konstatacje Tokarska-Bakir podpira źródłową relacją NN. Wyjątkowo blade wygląda tu naigrywanie się z miejscowej gwary i „somsiadów”. Nie czyni tego bynajmniej autorka relacji. Stosowny fragment brzmi następująco: „Przez trzy tygodnie od świtu do nocy błąkałam się po wsiach najbardziej zapadłych, najbardziej oddalonych od kolei. Rzecz na pozór wydawała się łatwa, ponieważ mówię dobrze po polsku i znam gwara, ani ja, ani dzieci mówią i wyglądem nie przypominaliśmy Żydów. Poszukiwanie było beznadziejne, bo chłopci bali się nam dać schronienie. Bali się nie tyle Niemców, ile »sąsiadów«” (AŻIH, 301/1698, Relacja NN, k. 2, mps).

szerszego sposobu opisywania strat osobowych za pomoc Żydom, świadczy sposób, w jaki Dariusz Libionka przedstawił przypadki represji na ludności polskiej za pomoc Żydom w powiecie miechowskim. W artykule *Zagłada na wsi w optyce polskiej konspiracji*, omawiając sytuację w Kreis Miechów, Libionka jeden z podrozdziałów zatytułował następująco: *Incydenty związane z represjami za pomoc udzielaną Żydom zamieszczone na łamach „Agencji Informacyjnej Wieś”*¹²⁵. Wśród „incydentów” wymienił m.in. aresztowania przeprowadzone w Miechowie w marcu 1943 r, w wyniku których za wystawianie kart rozpoznawczych Żydom aresztowano 21 osób, w tym 18 urzędników miejskich wraz z burmistrzem. Dalej dodał, że w okolicach Miechowa rozstrzelano kilka rodzin za pomoc Żydom. Ponadto terminu „incydenty” użył Libionka w książce *Dalej jest noc* na określenie morderstw dokonywanych przez niemiecką żandarmerię na przełomie 1942–1943 r. w okolicach Pilicy i Kozłowa¹²⁶. Wypada dodać, że niemiecka polityka nie traktowała karania za pomoc jako incydentu, ale jako normę.

Paradoksalnie jednak badania przeprowadzone przez „nową polską szkołę badania Holocaustu” potwierdzają wiele przypadków indywidualnej¹²⁷, także opłacanej oraz zbiorowej pomocy Żydom¹²⁸. Jak przekonują fragmentaryczne opisy, w środowisku wiejskim istniała wola pomagania Żydom i to nie tylko przez pojedynczych gospodarzy, ale znaczną część społeczeństwa¹²⁹. Charakterystyczne, że większość przykładów pochodzi z południa województwa. Dostrzeżone przykłady odnotowano chociażby w: Woli Chroborskiej¹³⁰, Chrobżu, Bejscach, Bełku. Miejscowi chłopci handlowali z żydowskimi uciekinierami, reperowali u nich

¹²⁵ D. Libionka, *Zagłada na wsi w optyce polskiej konspiracji* [w:] *Zarys krajobrazu...*, s. 124.

¹²⁶ *Idem*, *Powiat miechowski...*, s. 166.

¹²⁷ Zob. A. Skibińska, J. Tokarska-Bakir, „Barabasz” i Żydzi. *Z historii oddziału AK „Wybraniec”*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2011, nr 7, s. 63–122; J. Leociak, *Ratowanie. Opowieści Polaków i Żydów*, Kraków 2010, s. 34.

¹²⁸ Zob.: A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., *passim*; J. Mazurek, „Józek, co robisz?”. *Zbrodnia na Żydach popełniona przez AK we wsi Kosowice*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2011, nr 7, s. 395; A. Bikont, „Nie trzeba było domu palić, tylko Żydów wyprowadzić i pozabijać”. *Postscriptum do tekstu Jerzego Mazurka i Aliny Skibińskiej „Barwy Białe” w drodze na pomoc walczącej Warszawie. Zbrodnie AK na Żydach*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2011, nr 7, s. 465; Joanna Tokarska-Bakir, *Okrzyki pogromowe...*, *passim*. Poszczególne części tej książki autorka publikowała też jako osobne szkice.

¹²⁹ O ukrywaniu się Żydów w zabudowaniach kilku gospodarzy we wsi Dobra-Kolonia (Kreis Miechów) zeznawała Maria Domagała. Zob. *Zeznaje Maria Domagała, Dobra, pow. Olkusz, woj. krakowskie* [w:] *Polacy, Żydzi...*, s. 377. O woli pomagania Żydom, nie tylko odpłatnego zob. S. Bender, *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej (1939–1943)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2007, nr 2, s. 57–60.

¹³⁰ A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., s. 363.

buty, szyli ubrania¹³¹. Żyły więc obydwie społeczności w nakreślonej możliwości okupacyjnymi symbiozie. Niemcom trudno było przerwać wielowiekowe kontakty i zmienić chłopskie przyzwyczajenie, czyli sposób traktowania Żydów jako naturalnych pośredników handlowych lub drobnych rzemieślników¹³². Nie wiadomo, jak wielu spośród chłopów miało świadomość, że zamawiając uszycie odzienia u znajomego Żyda, popełnia przestępstwo zagrożone karą śmierci. Dopiero brutalne wkroczenie Niemców i represje na przedstawicielach lokalnej społeczności zmusiły sąsiadów do ograniczenia kontaktów z Żydami, a właściwie ich zaniechania. Skibińska pisze tak: „Sytuacja uległa zmianie, gdy doszło do pierwszych niemieckich obław, nałożenia kary na sołtysa Karbowniczka za pomoc udzielaną Żydom – niewiele było trzeba, by większość mieszkańców wsi jej zaniechała, a część z nich stała się współsprawcami zbrodni. Być może niektórzy kontynuowali pomoc, ale zejść wówczas musieli do wiejskiego »podziemia«”¹³³. Zdumiewa lekkość, z jaką w tym konkretnym przypadku Alina Skibińska ocenia rzeczywistość, z którą przyszło się mierzyć polskim chłopom i żydowskim zbiegom z Chrobrza. Autorka przenosi odpowiedzialność za zaniechanie pomocy z okupacyjnych władz niemieckich, tworzących zbrodnicze zarządzenia i represjonujących chłopów, na tychże chłopów, którzy nie mieli w sobie tyle odwagi („niewiele było trzeba”), by zaryzykować życie swoich rodzin i kontynuować pomaganie Żydom. Nikt przecież nie jest w stanie ustalić granicy ludzkiej wytrzymałości na narastające zagrożenie.

Pisarstwo badaczy Centrum, a przynajmniej tych, o których wspominam w niniejszym tekście, cechuje wreszcie brak równego dystansu do źródeł historycznych wyrażony wiele lat temu afirmacją przekazów Ocalonych. Dopełnieniem opisu relacji polsko-żydowskich z okresu okupacji i pomocy jest niezwykle sugestywny język budujący emocje, najczęściej negatywne¹³⁴.

¹³¹ Tak o postawie mieszkańców Chrobrza pisała Skibińska: „Wiele wskazuje jednak na to, że chłopci z Chrobrza przez kilkanaście miesięcy pomagali Żydom, w wielu chatach i stodółach ukrywały się całe rodziny i wiedzieli o tym liczni mieszkańcy wsi, pomocy udzielano niemal jawnie. Żydzi z lasu przychodzili do Chrobrza, handlowali, kupowali żywność, chodzili po wsi”. Z kolei o miejscowości Bełk w pow. jędrzejewskim dodała: „O tym, że się tam chronią [Żydzi], wiedzieli wszyscy, chodzono do lasku reperować buty, szyć ubrania. Te usługi oraz wymiana różnych przedmiotów za żywność były podstawą utrzymania Żydów”, *ibidem*, s. 373–374.

¹³² Ustalenia potwierdzają badania S. Piątkowskiego oraz J.A. Młynarczyka, którzy podobne zjawisko zaobserwowali w momencie pojawienia się grupy uciekinierów żydowskich na Klamosz (zob. niżej).

¹³³ A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., s. 373.

¹³⁴ Przykładem takiego języka są fragmenty z artykułu A. Skibińskiej, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., s. 377–378.

Wydaje się, że na dorobek badaczy Centrum w zakresie pomocy Żydom trzeba niestety spojrzeć dość krytycznie. Chłodna ocena nie wynika z konstatacji końcowych wniosków naukowców Centrum na temat niewielkiej skali pomocy świadczącej Żydom, ale z analizy dróg prowadzących do tychże ustaleń. Ostre tezy, afirmacja jednego korpusu źródeł, zawężona perspektywa, emocjonalny język nie zawsze stoją w korelacji z wynikami znanych badań, które przez nikogo nie zostały wiarygodnie zanegowane. Również najlepszego świadectwa nie wystawiają tym badaczom dostrzeżone uchybienia związane ze sposobem analizy źródeł.

3. Dorobek badań regionalnych w zakresie pomocy Żydom

Podstawowe znaczenie dla stanu piśmiennictwa na temat pomocy Żydom w województwie kieleckim mają studia regionalne. Niemal każda większa i mniejsza miejscowość dysponuje opracowaniami, w których odnaleźć można wątki poświęcone II wojnie światowej oraz pomocy Żydom. Dość często są to również publikacje o charakterze popularnym. Warto wymienić dzieje: Bliżyna¹³⁵, Kielc¹³⁶, Krasocina¹³⁷, Łopuszna¹³⁸, Michałowic¹³⁹, Pionek¹⁴⁰, Radomia¹⁴¹, Stojewska¹⁴², Szydłowa¹⁴³ czy powiatu buskiego¹⁴⁴. Szereg publikacji zajmuje się tylko losem

¹³⁵ R. Falarowski, *Gmina Bliżyn w czasie II wojny światowej...*, s. 277–360.

¹³⁶ A. Massalski, S. Meducki, *Kielce w latach okupacji hitlerowskiej...*, *passim*.

¹³⁷ A. Szałowski, *Lata wojny i okupacji* [w:] *W sarmackim Krasocinie*, red. E. Kosik, E. Madejski, R. Nadgowski, Kielce 1997, s. 145–175.

¹³⁸ Zob. I. Bożyk, S.J. Pastuszka, R. Turkowski, *Łopuszno na przestrzeni dziejów do 2018 r.*, Łopuszno 2018; M. Maciągowski, Y. Kotlicki, *Pamięć przetrwała. Sztetl Łopuszno*, Kielce 2004.

¹³⁹ M. Chorążki, *Gmina Michałowice w latach 1918–1949* [w:] K. Meus, M. Chorążki, *Na granicy. Monografia historyczna gminy Michałowice*, t. 2: *Od schyłku XVIII wieku do 1949*, Michałowice 2018.

¹⁴⁰ A. Lancman, *Młodość w czasie Zagłady* [w:] *Szkice z dziejów Pionek*, t. 3, red. S. Piątkowski, M. Wierzbicki, Pionki 2004.

¹⁴¹ S. Piątkowski, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej...*, *passim*.

¹⁴² K. Tkaczyk, M. Teper, *Historia wsi Stojewsko do 1945 roku. W 65. rocznicę mordu 18 Polaków w Stojewsku*, Kielce 2009.

¹⁴³ A. Feldo, *Wspomnienia o ludziach i wydarzeniach w Szydłowie w latach 1939–1944* [w:] *Szydłów przez stulecia. Monografia gminy Szydłów*, red. C. Jastrzębski, Szydłów 2011.

¹⁴⁴ H. Smarzyński, *Powiat Busko-Zdrój*, Kraków 1960.

społeczności żydowskiej: Chmielnika¹⁴⁵, Kielc¹⁴⁶, Książa Wielkiego¹⁴⁷, Ostrowca Świętokrzyskiego¹⁴⁸, Radomia¹⁴⁹, Sandomierza¹⁵⁰, Staszowa¹⁵¹, Szydłowca¹⁵², Włoszczowy¹⁵³, Wodzisławia¹⁵⁴ lub zagładą społeczności żydowskiej niektórych miejscowości: Kielc¹⁵⁵, Chęcין¹⁵⁶ czy obozami pracy Hasag w Skarżysku-Kamiennej i Częstochowie¹⁵⁷ oraz działaniami pomocowymi w mniejszych miejscowościach, np. w Garbatce-Letnisku czy w Radlinie¹⁵⁸. Wciąż jednak wiele mniejszych miejscowości nie doczekało się opracowań poświęconych dziejom społeczności

¹⁴⁵ Zob.: M. Maciągowski, P. Krawczyk, *Żydzi w historii Chmielnika*, Kielce 2006; S. Bender, *Żydzi z Chmielnika...*, s. 42–63.

¹⁴⁶ Zob.: M. Maciągowski, *Przewodnik po żydowskich Kielcach. Śladami cieni*, Kraków 2011; K. Urbański, *Getto, warunki bytu i Zagłada ludności żydowskiej...*, s. 495–504; K. Urbański, *Kieleccy Żydzi*, Kraków, b.d.w.; idem, *Zagłada ludności żydowskiej Kielc...*, *passim*; idem, *Grabież tzw. majątków bezpańskich należących do Żydów w Kielcach i powiecie kieleckim w okresie okupacji*, „Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2013, t. 14, s. 222–228; idem, *Leksykon dziejów ludności żydowskiej Kielc*, Kraków 2002; J.A. Młynarczyk, *W cieniu zagłady. Losy kieleckich Żydów w czasie II wojny światowej*, Toruń 2020.

¹⁴⁷ J.M. Żelaśkiewicz, *Społeczność żydowska w Książku Wielkim do 1942 r.*, Warszawa 2010.

¹⁴⁸ R. Renz, *Żydzi w okresie okupacji i w pierwszych latach po wyzwoleniu* [w:] *Zginęli, abyśmy mogli żyć. Polegli, zamordowani i zaginięni w okresie II wojny światowej mieszkańcy Ostrowca Świętokrzyskiego i okolicy*, oprac. W.R. Brociek, Ostrowiec Świętokrzyski 2009, s. 33–35.

¹⁴⁹ S. Piątkowski, *Dni życia, dni śmierci...*, *passim*.

¹⁵⁰ A. Krzywicka, P. Sławiński, *Dzieje społeczności żydowskiej* [w:] *Cmentarze żydowskie*, red. P. Sławiński, Sandomierz 2011, s. 46–53.

¹⁵¹ M.A. Zarębski, *Życie i zagłada Żydów staszowskich...*; E. Fąfara, *Gehenna Żydów staszowskich*, „Ziemia Staszowska” 1990, nr 2, s. 43–45.

¹⁵² S. Piątkowski, *Żydzi w Szydłowcu w latach II wojny i okupacji...*, s. 113–132.

¹⁵³ E. Gawron, *Vlottsheve. Żydzi we Włoszczowie w latach 1867–1942*, Włoszczowa 2000.

¹⁵⁴ W. Skrodzki, *Żydzi z Wodzisławia*, „Tygodnik Powszechny” 2006, nr 28, <https://www.tygodnik-powszechny.pl/zydzy-z-wodzislawia-128582> (dostęp: 15 III 2020).

¹⁵⁵ K. Urbański, *Zagłada ludności...*, s. 117–134; idem, *Getto, warunki bytu i Zagłada ludności żydowskiej...*, s. 495–504; S. Bender, *In enemy land...*, *passim*.

¹⁵⁶ E. Kosik, S. Meducki, *Martyrologia Żydów chęcińskich*, „Biuletyn ŻIH”, 1986, nr 1–2/137–138, s. 87–95.

¹⁵⁷ Zob.: F. Karay, *Death comes in yellow...*, *passim*; J. Wijaczka, G. Miernik, *Żydowscy robotnicy przymusowi...*, 182–203; K. Gibaszewski, *Hasag. Historia obozu pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, Skarżysko-Kamienna 2011; R. Bauminger, *Przy pikrynie i trotylu (obóz pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej)*, Kraków 1946.

¹⁵⁸ Zob.: M. Dziedzicka, *Kronika Garbatki-Letnisko*, Tarnów, b.r.w., s. 109–116; T. Domański, *Historia Żydów ocalonych w Radlinie*, „Biuletyn Stowarzyszenia św. Jacek” 2014, nr 5, s. 16–17; idem, „Sprawiedliwi – Niesprawiedliwi”. *Polacy ratujący Żydów*, „Tygodnik eM” 2016, nr 9, „Dodatek Historyczny IPN” 2016, nr 4, s. 1–4.

żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej, w tym kwestii pomocy, chociaż społeczność żydowska stanowiła znaczną część mieszkańców¹⁵⁹.

Z wydanych publikacji, czasem z rozdziałów monograficznych, jak też z niewielkich opracowań przyczynkarskich, poznamy nazwiska ratujących Polaków i ratowanych Żydów, natomiast rzadziej szersze historie pomocy. Niekiedy także pojawiają się nazwiska tych Żydów, którym udało się przeżyć dzięki polskiej pomocy, ale bez informacji, gdzie i w jakich okolicznościach przetrwali. Właśnie taki charakter ma skądinąd ciekawa praca Agnieszki Sabor. Opisując dzieje Żydów w kilku miasteczkach Kielecczyny, niejako mimochodem wtrąca informacje o uratowaniu się z Holocaustu przy polskiej pomocy tego czy innego żydowskiego mieszkańca¹⁶⁰. Jeszcze inny obraz zaprezentował Sebastian Piątkowski. Opisał raczej skrótowo kwestię pomagania Żydom na tle całościowego ujęcia postaw polskich mieszkańców Radomia, także i zachowań negatywnych związanych z wykorzystywaniem okazji do wzbogacenia się na ludności żydowskiej¹⁶¹.

Ciekawie badawczo przedstawia się zagadnienie pomocy świadczonej przez Polaków żydowskim więźniom przyzakładowych obozów pracy. Jako pierwsza o kontaktach polskich i żydowskich robotników pisała Róża Bauminger. Nie nazywała tych kontaktów pomocą, ale „handlem”. Z pojedynczych zdań i fragmentów wspomnień zawartych w pracy pt. *Przy pikrynie i trotylu (obóz pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej)* trafia do świadomości czytelnika informacja, że Żydzi zdobywali żywność, m.in. kupując ją od Polaków¹⁶². Handlu, tak samo jak bezinteresownego dostarczania żywności, surowo zabraniały niemieckie władze, grożąc i stosując represje. Obydwie formy relacji okupanci definiowali jednoznacznie i traktowali jak pomoc Żydom. Wielu polskich badaczy dziejów Hasagu (w Kielcach, Skarżysku-Kamiennej, Częstochowie) wspominało o handlu polsko-żydowskim wskazującym na element pomocy¹⁶³. Nie podjęto jednak próby sklasyfikowania

¹⁵⁹ Niezwykle charakterystyczny przykład dotyczy Bodzentyna – niewielkiego miasteczka w powiecie kieleckim. Dotychczas wydano pięć tomów (materiałów pokonferencyjnych) poświęconych dziejom miejscowości od czasów średniowiecznych po współczesne. Niestety, w żadnym opracowaniu nie pochyłono się nad historią bodzentyńskich Żydów w czasie II wojny światowej.

¹⁶⁰ A. Sabor, *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek...*, s. 26, 40. Momentami jednak przedstawia nieco szersze historie pomocy, *ibidem*, s. 77–78.

¹⁶¹ S. Piątkowski, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej...*, s. 460–468.

¹⁶² R. Bauminger, *Przy pikrynie i trotylu...*. Informacje o wzajemnych kontaktach znajdują się w różnych fragmentach opracowania.

¹⁶³ Zob.: J. Wijaczka, G. Miernik, *Żydowscy robotnicy przymusowi...*, s. 197–198; R. Bauminger, *Przy pikrynie i trotylu...*, *passim*; K. Gibaszewski, *Hasag...*, s. 95; T. Domański, *Udział Polaków w pomocy Żydom na wsi kieleckiej...*, s. 60–61.

tego zjawiska i odróżnienia pomocy od możliwości wykorzystywania sytuacji w celu wzbogacenia się.

Studia regionalne uprawniają do sformułowania kilku wniosków ogólnych. Przede wszystkim większość publikacji regionalnych (mikrostudiów) powstała po 1989 r., a więc po zniesieniu cenzury i w okresie wzrastającego zainteresowania naukowego problematyką żydowską. Dominują krótkie opisy historii pomocy. Szczegółowe badania regionalne częściowo potwierdzają opisane już wnioski w oparciu o literaturę „centralną”. Polacy pomagali w pierwszej kolejności ludziom, „z którymi odczuwali jakiś rodzaj więzi, przedwojennym przyjaciółom, sąsiadom, znajomym”¹⁶⁴. Jednocześnie z nakazu sumienia czy w poczuciu obywatelskiego obowiązku wspierano też anonimowych Żydów. W tym przypadku była to pomoc doraźna, okazjonalna. To zjawisko, podobnie jak w przypadku prac o zakresie ogólnopolskim, w literaturze praktycznie jest nieobecne. Wydaje się jednak, że formułowane opinie o pomaganiu Żydom jako możliwości przeciwstawienia się „konkretnym zarządzeniom okupanta” odzwierciedlają raczej myślenie życzeniowe autorów, niż opisują ówczesną rzeczywistość¹⁶⁵. Z treści dzieł regionalnych wynika, że ratujący najczęściej działali indywidualnie, bez powiązania ze strukturami konspiracyjnymi. Sporadycznie pojawiają się przykłady działań zorganizowanych, np. w „Społem” w Ostrowcu Świętokrzyskim¹⁶⁶ czy wykorzystania „Społem” do akcji pomocowej przez tzw. polskiego burmistrza Częstochowy Stanisława Rybickiego¹⁶⁷. Większość przypadków świadczenia pomocy miała miejsce we wsiach lub w małych miasteczkach. W dużych ośrodkach regionu, takich jak Kielce czy Radom dała się zauważyć pomoc świadczona przez przedstawicieli polskiej inteligencji, aczkolwiek ratownicy rekrutowali się z każdej grupy społecznej¹⁶⁸.

Dostrzegalny jest brak badań przekrojowych o charakterze jakościowym odnoszących się do pomocy na obszarze całego województwa kieleckiego lub w poszczególnych jego częściach. Trudno za takie osiągnięcia uznać rozdział o powiecie miechowskim zamieszczony w opracowaniu *Dalej jest noc* czy o powiecie

¹⁶⁴ *Żydzi ostrowieccy...*, s. 106.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 106. Pozbawione podstaw źródłowych twierdzenia można także odnaleźć w innych publikacjach związanych z historią ruchu ludowego, np.: „Piękną kartę w okupacyjnych dziejach narodu polskiego stanowi również pomoc okazywana ludności żydowskiej. Była ona odpowiedzią społeczeństwa polskiego na masową eksterminację Żydów, których los, w myśl zbrodniczych planów hitlerowskich, był przesądzony”. Zob. J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie*, Warszawa 1987, s. 251.

¹⁶⁶ *Polegli, zamordowani i zaginioni...*, s. 34.

¹⁶⁷ J.A. Młynarczyk, *Judenmord...*, s. 240.

¹⁶⁸ Zob. S. Piątkowski, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej...*, s. 463; K. Urbański, *Zagłada ludności...*, 153–154.

Busko-Zdrój w ujęciu H. Smarzyńskiego. Co prawda D. Libionka podaje szereg przykładów udzielania pomocy Żydom przez ludność polską, ale nie jest to jednak główne pole badawcze. Autor bardziej koncentruje się na przemocach wobec Żydów. Jednocześnie, o czym wspominałem wyżej, przedstawia wydarzenia z pominięciem kontekstu historycznego oraz w sposób daleki od rzetelnej analizy źródeł. Nadmierną ogólnikowością razi natomiast praca Smarzyńskiego. Autor nie przytoczył ani jednego nazwiska Polaka, który ratował Żydów na terenie powiatu buskiego. Nie opisał żadnej historii pomocy. Wspominał jedynie o akcjach pacyfikacyjnych przeciwko Polakom udzielającym pomocy i wspólnej śmierci ratujących i ratowanych jak to miało miejsce w Bogucicach pod Pińczowem¹⁶⁹. Nakreślił natomiast obraz wydatnej pomocy świadczonej Żydom. Pisał: „Nie wszystka jednak ludność żydowska poszła na Zagładę do obozów śmierci, gdyż kilkaset osób ukrytych po wsiach ocalało szczęśliwie. [...] Mimo niebezpieczeństwa grożącego za ukrywanie Żydów Polacy w powiecie buskim z pełnym współczuciem i wielu osobom przyszli z pomocą i uratowali im życie”¹⁷⁰. Brakuje wreszcie szczegółowych studiów komparatystycznych i ujęć statystycznych. Nie jest więc obecnie możliwe, aby wskazać, czy w którymś z powiatów ludność polska wykazywała szczególną aktywność na rzecz pomocy Żydom w czasie okupacji niemieckiej.

Wątki pomocy Żydom na terenie całego województwa przy omawianiu Zagłady pojawiły się w zasadzie w trzech podstawowych pracach autorstwa Eugeniusza Fąfary¹⁷¹, Krzysztofa Urbańskiego¹⁷², Jacka Andrzeja Młynarczyka¹⁷³ oraz w artykule Tomasza Domańskiego¹⁷⁴. Fąfara wykorzystał dostępne na początku lat osiemdziesiątych XX w. opracowania oraz częściowo zeznania świadków powstałe w ramach śledztw b. OKBZH w Kielcach. Zgromadził ponadto interesujący materiał badawczy w postaci bezpośrednich rozmów z Polakami ratującymi Żydów. W odniesieniu do rejonu Łysogór przedstawił szereg przykładów pomocy doraźnej, okazjonalnej i jednorazowej. Opracowanie Fąfary powstałe na początku lat osiemdziesiątych XX w., na długo zanim ukazała się *Księga sprawiedliwych*, wskazywało na rolę wsi w ratowaniu Żydów. Dzieło Fąfary nieopzbawione jest jednak

¹⁶⁹ H. Smarzyński, *Powiat Busko-Zdrój...*, s. 218.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ E. Fąfara, *Gehenna ludności...*, *passim*.

¹⁷² K. Urbański, *Zagłada Żydów...*, s. 213–231.

¹⁷³ J.A. Młynarczyk, *Judenmord...*, s. 228–243, 302–333, 364–370.

¹⁷⁴ T. Domański, *Udział Polaków w pomocy Żydom na wsi kieleckiej...*, s. 55–73. W tekście pojawiło się szereg nowych, nieznanych wcześniej nazwisk Polaków ratujących Żydów. Domański sięgnął przede wszystkim do materiałów ze śledztwa Bielawskiego (spis IPN 392) oraz dokumentacji działu Sprawiedliwych z ŻIH.

wad. O ile autor nie uchyła się od przedstawiania czytelnikom spraw trudnych dotyczących postaw Polaków wobec Żydów, np. zabójstw Żydów dokonywanych przez policjantów granatowych, o tyle w poszczególnych historiach nie pojawił się wątek współfinansowania pomocy przez Żydów. Z kolei ustalenia Urbańskiego tylko w niewielkim stopniu osadzone zostały w szerszej podstawie źródłowej. Autor w zasadzie powtórzył historie pomocy obecne w dostępnej wówczas literaturze i wspomnieniach. Wbrew natomiast tytułowi rozdziału, w którym omówiono pomoc (*Sąsiedztwo zobowiązywało*), ukazał to zjawisko na szerszym tle palety postaw Polaków wobec Żydów w okresie okupacji niemieckiej¹⁷⁵. Jacek Andrzej Młynarczyk kontekst pomocowy przedstawił jako jeden z elementów złożonych relacji polsko-żydowskich pod okupacją niemiecką w dystrykcie radomskim. W poszczególnych częściach książki szeroko komentował postawy podziemia (różnych nurtów) wobec Żydów oraz ludności cywilnej miast i wsi. W kwestii działań ratowniczych warto wymienić opisany przypadek Marii Szczecińskiej ze Staszowa, która przez niemal 22 miesiące ukrywała piętnastu Żydów¹⁷⁶.

Nieco skromnie przedstawia się podstawa źródłowa wielu z wymienionych prac. W większości publikacji praktycznie nieobecne są świadectwa żydowskie zgromadzone w archiwum Yad Vashem czy w innych zagranicznych archiwach, względnie w ośrodkach naukowo-badawczych. Pod tym względem wyróżniają się prace J.A. Młynarczyka uwzględniającego w swoim piśmiennictwie chociażby zasoby archiwów niemieckich¹⁷⁷. Dominują jednak materiały odnalezione w polskich archiwach (dostępne relacje) oraz uzyskane w czasie badań terenowych. W niektórych przypadkach prace pozbawione są w ogóle odsyłacza bibliograficznego. Zawężona podstawa źródłowa oraz cechujące niektórych autorów bezkrytyczne spojrzenie na istniejące przekazy sprawiają, że do niektórych opisów należy podchodzić z bardzo dużą dozą ostrożności. Jest to szczególnie uzasadnione, kiedy autorzy kreślą ogólny obraz dość powszechnej pomocy Żydom bez przedstawienia konkretnych przypadków – gdzie, komu i jak udzielono pomocy¹⁷⁸.

¹⁷⁵ K. Urbański, *Zagłada Żydów...*, s. 213–234.

¹⁷⁶ J.A. Młynarczyk, *Judenmord...*, s. 315.

¹⁷⁷ Zob. *ibidem*, s. 228–243, 302–333; *idem*, *W cieniu zagłady...*, s. 286–299.

¹⁷⁸ Przykładowo w opisie relacji polsko-żydowskich z Sandomierza z lat 1919–1942 dość bezkrytycznie przywołano historię o zdarzeniu podczas drugiego wysiedlania – ataku Polaków na wagon z zamkniętymi Żydami, których uwolniono i rozmieszczono w kilku miejscowościach, np. w Koprzywnicy, Wysiadłowie. Polacy mieli także wystarać się o kenkarty lub metryki chrztu oraz dostarczyć im żywność. Zob. A. Krzywicka, P. Sławiński, *Dzieje społeczności żydowskiej...*, s. 51.

4. Badania nad pomocą świadczoną Żydom przez organizacje konspiracyjne

Praktycznie nic nie wiadomo o pomocy zorganizowanej w ramach struktur cywilnych Polskiego Państwa Podziemnego na terenie województwa kieleckiego. Drobne wzmianki dotyczące działalności Rady Pomocy Żydom – „Żegoty” – odnaleźć można w dokumentach opublikowanych przez Bartoszewskiego i Lewinównę¹⁷⁹ oraz w książkach Marka Arczyńskiego i Wiesława Balcerka czy Teresy Prekerowej¹⁸⁰. Wysłannicy „Żegoty”, Tadeusz Sarnecki i jego żona Ewa, mieli docierać do niemieckich zakładów zbrojeniowych działających na terenie Częstochowy, Radomia i Skarżyska, dostarczając środki finansowe. Do dziś istnieją wątpliwości afiliacyjne opisywane w różnych publikacjach Jana Brusty, który zginął za pomoc Żydom w Hasagu w Częstochowie. Według Libera Brenera był on wysłannikiem warszawskich organizacji, natomiast Wroński i Zwolakowa utrzymywali, że był wysłannikiem „Żegoty”¹⁸¹. Z kolei na teren powiatu miechowskiego docierała pomoc świadczona przez krakowską RPŻ. Dzięki ustaleniom D. Libionki znamy nieco więcej szczegółów¹⁸². Nie wiemy, czy była to pomoc stała i jaki miała charakter. Nie znamy nazwisk obdarowanych oraz sposobów przekazywania np. środków finansowych. Nie wiemy również, czy poza obozami działającymi przy ośrodkach przemysłowych pomagano Żydom ukrywającym się w terenie. Dość podobnie wypada ocenić stan badań nad pomocą udzielaną Żydom na terenie województwa w ramach Rady Głównej Opiekuńczej. Obrazu nie zmieniają drobne wzmianki o działaniach Bolesława Paciorka z Gniewoszowa¹⁸³.

Nie cieszyła się dużym zainteresowaniem badawczym działalność pomocowa polskiego podziemia zbrojnego (AK, BCh, NSZ i mniejszych organizacji) oraz partyzantki komunistycznej działającej w województwie kieleckim. Jest oczywiście niezaprzeczalnym faktem, że wielu uciekinierów z gett w okresie akcji

¹⁷⁹ 1943, październik, Warszawa – Sprawozdanie z działalności Rady Pomocy Żydom przy Pełnomocniku Rządu za okres grudzień 1942 r.–październik 1943 r. [w:] *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 957–959.

¹⁸⁰ Zob.: M. Arczyński, W. Balcerk, *Kryptonim „Żegota”. Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1983, s. 93, 181; T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982, s. 234–235, 237–238. Informacje powielano w bardzo wielu publikacjach. Zob. S. Piątkowski, *Dni życia, dni śmierci...*, s. 248; K. Gibaszewski, *Hasag...*, s. 117.

¹⁸¹ L. Brenner, *Ruch podziemny w częstochowskim getcie...*, s. 171–172.

¹⁸² D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 129.

¹⁸³ T. Domański, *Udział Polaków w pomocy Żydom na wsi kieleckiej...*, s. 56. Rada Główna Opiekuńcza nie była organizacją konspiracyjną, ale udzielanie pomocy Żydom miało właśnie taki charakter.

„Reinhardt” w województwie kieleckim próbowało nawiązać kontakty z oddziałami konspiracyjnymi. Ustalenia badawcze w zakresie historii Sprawiedliwych, także w województwie kieleckim, wykazują, że w niewielkim stopniu działali oni w ramach struktur konspiracyjnych¹⁸⁴. Siłą rzeczy perspektywa dokonania znaczących przewartościowań w tym zakresie wydaje się raczej mało realna, aczkolwiek działalność pomocowa organizacji konspiracyjnych może być niedoszacowana. Wszak wyliczenia dotyczące wsparcia udzielanego Sprawiedliwym nie dotyczą wszystkich podejmowanych prób, ale tylko tych zakończonych powodzeniem. Jest to bardzo istotne rozróżnienie. Poza tym pomoc społeczna nie była domeną ani celem ramienia zbrojnego Polskiego Państwa Podziemnego.

Dotychczas najczęściej pisano o działaniach ratowniczych podejmowanych przez podziemie związane z ruchem ludowym, bo też i najprawdopodobniej zaangażowanie ruchu ludowego w ratowanie Żydów miało największy zakres. Niemniej żadna z dotychczas powstałych prac nie odnosiła się bezpośrednio do tej problematyki. Omawiano to zagadnienie w ramach szerszego elementu pomocy społecznej, tak jak widzieli je działacze ludowi bezpośrednio w czasie wojny¹⁸⁵. Wśród ważniejszych dokonań wymienić trzeba: wspólne opracowanie Janusza Gmitruka, Piotra Matusaka i Witolda Wojdyły *Bataliony Chłopskie*¹⁸⁶, publikację *Ku zwycięstwu* Janusza Gmitruka oraz *Bataliony Chłopskie w walce o narodowe i społeczne wyzwolenie*¹⁸⁷. Miejscami konstatacje ogólne wymienionych badaczy rozmijają się dość wyraźnie z obecnymi ustaleniami przytoczonymi już w niniejszym szkicu. Trudno zgodzić się z opinią Gmitruka, Matusaka i Wojdyły, gdy piszą: „Masowa pomoc organizowana przez ruch ludowy mogła być realizowana dzięki bohaterskiej postawie niemal całej polskiej wsi”¹⁸⁸. Podobny obraz szerokiej i powszechnej pomocy kształtował K. Przybysz: „Pomoc ta [Żydom – TD] objęła swoim zasięgiem cały kraj, przy czym w najszerszym zakresie realizowano ją

¹⁸⁴ Z. Schnepf-Kołacz, *Pomoc Polaków dla Żydów...*, s. 228–229. Szerzej na temat żydowskiej walki o przetrwanie w ramach organizacji konspiracyjnych zob. S. Meducki, *Walka o życie. Żydzi w organizacjach konspiracyjnych podczas okupacji niemieckiej* [w:] *Żydzi i wojsko polskie w XIX i XX wieku*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Warszawa 2020, s. 217–233.

¹⁸⁵ J. Gmitruk, *Ku zwycięstwu. Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie 1939–1945*, Warszawa 2003, s. 219.

¹⁸⁶ J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyła, *Bataliony Chłopskie...*

¹⁸⁷ J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyła, *Bataliony Chłopskie w walce o narodowe i społeczne wyzwolenie*, Warszawa 1975, s. 305–306.

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 251.

na Mazowszu, Kielecczyźnie, w Lubelskiem i Małopolsce”¹⁸⁹. Tak daleko idących wniosków nie potwierdzają dostępne badania cząstkowe.

Inaczej natomiast trzeba widzieć pisarstwo wymienionych badaczy na temat studiów szczegółowych, powstałe w oparciu o relacje zbierane indywidualnie oraz zgromadzone w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, poczynszy od lat sześćdziesiątych XX w. Janusz Gmitruk, Kazimierz Przybysz i Eugeniusz Fąfara wskazywali chociażby na dokonania pomocowe partyzantów BCh i członkiń Ludowego Związku Kobiet w Kreis Busko (części b. powiatu stopnickiego) i w Radomiu. W Kreis Opatów (części b. powiatu sandomierskiego) w celu ratowania ludności żydowskiej ludowcy wykorzystali legalnie działającą spółdzielczość. Korzystano przy tym z zaplecza żywnościowego, jakim była urodzajna Sandomierszczyzna. Było to jednak kilka lub kilkanaście wskazanych przykładów. Na podkreślenie zasługuje chociażby historia Tadeusza Pastuszki spod Ostrowca Świętokrzyskiego, który wraz z rodziną uratował kilkunastu Żydów¹⁹⁰. Wymienione publikacje pozbawione są jednak szerszej analizy mechanizmów pomocy. Zabrakło informacji o ewentualnej odpłatności czy współfinansowaniu pomocy przez Żydów oraz motywacjach ratowników. Nie wiadomo na przykład czy żywność dostarczana do gett, dzięki której głodujący Żydzi mogli przeżyć kolejne dni, była przedmiotem wymiany handlowej, spieniężania towarów czy wynikała z motywów czysto altruistycznych itd.

Niezwykle ważne ustalenia dla oceny zaangażowania władz Stronnictwa Ludowego i Batalionów Chłopskich w pomoc na szczeblu regionalnym poczynił Janusz Gmitruk. Według niego akcja pomocy Żydom zorganizowana przez ludowców na szczeblu centralnym nie znalazła swojego odbicia w rozkazodawstwie konspiracyjnego ruchu ludowego na Kielecczyźnie. Pomoc była realizowana indywidualnie przez komendantów obwodów BCh¹⁹¹. W literaturze powszechnie przywoływana jest postać Jana Pszczoły ps. Wojnar, który w ramach struktur BCh wydał rozkaz pomocy ukrywającym się Żydom i sam tej pomocy udzielał¹⁹². Ostatnio historię pomocy rodzinie Heleny Schmalholz przez znanego żołnierza lewicującej frakcji BCh Józefa Maślankę ps. Górka przedstawiła Z. Schnepf-Kołaczkowa¹⁹³. Wspomina

¹⁸⁹ K. Przybysz, *Gdy wieś ratowała życie*, Warszawa 2001, s. 78. Opracowanie Przybysza pozbawione jest niemal całkowicie odsyłaczy źródłowych. Przypuszczać można natomiast, że autor bazował na wcześniejszych ustaleniach E. Fąfary.

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 84.

¹⁹¹ J. Gmitruk, *Ku zwycięstwu...*, s. 219.

¹⁹² *Ibidem*; K. Przybysz, *Gdy wieś ratowała...*, s. 84–85.

¹⁹³ Z. Schnepf-Kołaczkowa, *Pomoc Polaków dla Żydów...*, s. 229–230.

się również o pomocy dla getta w niewielkim Łagowie. Zorganizowała ją miejscowa placówka BCh. Na terenie tej gminy uratowano dziesięcioro Żydów¹⁹⁴. W świetle literatury jednak zakres działań pomocowych nie był zbyt szeroki. Do wyjątków należały przypadki ukrywania Żydów bezpośrednio w oddziałach zbrojnych BCh¹⁹⁵. Podkreślenia wymagają ponadto ustalenia Gmitruka na temat ścigania Polaków prześladowujących Żydów. Oddziały BCh w powiecie opatowskim przestrzegały policjantów granatowych przed gorliwością w ujmowaniu Żydów¹⁹⁶. W perspektywie regionalnej o pomocy ludowców Żydom pisał Eugeniusz Fąfara, żołnierz BCh, w *Gehennie ludności żydowskiej*¹⁹⁷.

Niewiele pojawiło się prac na temat pomocy udzielanej Żydom przez ZWZ/AK. Armia Krajowa, stanowiąca ramię zbrojne Polskiego Państwa Podziemnego, była największą spośród formacji niepodległościowych działających na analizowanym obszarze. Posiadała rozległe struktury i zaplecze organizacyjne. W 1944 r. liczyła około sześćdziesiąt tysięcy zakonspirowanych żołnierzy. Tymczasem odniesień do problematyki ratowania Żydów nie odnajdziemy w historiografii omawiającej struktury i działalność komendy okręgu radomsko-kieleckiego AK, inspektoratów czy obwodów i podobwodów¹⁹⁸. Ewentualne przypadki pomocy ukazywane są na tle całościowych relacji między Armią Krajową a ludnością żydowską. Można nawet sformułować tezę, że dla okręgu radomsko-kieleckiego (a poniekąd także i obwodu miechowskiego z okręgu krakowskiego) w kontekście postaw zajmowanych przez żołnierzy ZWZ/AK wobec Żydów obraz tej formacji kształtowany jest w ostatnich latach poprzez zjawiska patologiczne – zabójstwa, kradzieże i inne formy postaw antyżydowskich¹⁹⁹. Badacze przedstawiają przy tym dalekie od faktów refleksje na temat przyzwolenia czy wręcz inspirującej roli oficerów Armii Krajowej okręgu

¹⁹⁴ J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie...*, s. 252; J. Gmitruk, *Ku zwycięstwu...*, s. 220.

¹⁹⁵ E. Pachciarkówna, *Byłam w partyzantce BCh [w:] Opór i walka z faszyzmem w latach 1939–1945*, red. J. Roszkowski, wybór J. Roszkowski, J. Działłowski, t. 3, Warszawa 2011, s. 199–202.

¹⁹⁶ J. Gmitruk, *Ku zwycięstwu...*, s. 220.

¹⁹⁷ E. Fąfara, *Gehenna ludności...*, s. 309, 559, 601–604.

¹⁹⁸ Podstawowa praca z tego zakresu: W. Borzobohaty, „Jodła”. *Okręg radomsko-kielecki ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1988.

¹⁹⁹ Z najważniejszych publikacji można wymienić: A. Skibińska, J. Tokarska-Bakir, „Barabasz i Żydzi”. *Z historii oddziału AK „Wybraniec”...*, s. 63–122; J. Mazurek, „Józek, co robisz?”..., s. 395–421; J. Mazurek, A. Skibińska, „Barwy Białe” w drodze na pomoc walczącej Warszawie. *Zbrodnie AK na Żydach*, *ibidem*, s. 422–465; A. Bikont, „Nie trzeba było domu palić, tylko Żydów wyprowadzić i pozabijać”..., s. 466–469; A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., s. 393–414; A. Bikont, „Raz napadł na nas młody chłopak i strzelał, myśmy już nie uciekali”. *Morderstwa popełnione przez członków AK i BCh na Żydach ze wsi Strzegom*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, t. 10, s. 428–442; C.R. Browning, *Pamięć przetrwania. Nazistowski obóz pracy oczami więźniów*, Wołowiec 2012, s. 328–340.

radomsko-kieleckiego w mordowaniu Żydów²⁰⁰. Podobny obraz AK jako formacji zbrodniczej wyłania się z wielu wspomnień i relacji żydowskich²⁰¹.

W przypadku AK najbardziej rozpowszechniona forma pomocy polegała na bezpośrednim włączaniu Żydów jako żołnierzy AK do poszczególnych oddziałów terenowych. Wspominali o tym: Wojciech Borzobohaty, Joshua Zimmerman, Aleksandra Bańkowska i Tomasz Domański²⁰². O służbie w referacie II AK Żydów – Marii i Janusza Lipskich, pisał Ryszard Śmietanka-Kruszelnicki²⁰³. Były to jednak przypadki nad wyraz nieliczne, co potwierdzają najnowsze ustalenia Marka Jedyńaka na podstawie ankiet personalnych członków Związku Partyzantów Żydów²⁰⁴. Ledwie dwóch weteranów pochodzenia żydowskiego wskazało AK jako formację, w której walczyło w czasie wojny – Izrael Czyżyk i Julian Aleksandrowicz, funkcjonujący jako Polak. Ponadto z dostępnej literatury wiadomo, że kilku Żydów walczyło w ramach Zgrupowań Partyzanckich AK „Ponury”, I batalionu 172. pp AK czy w Iłżeckim Pułku Piechoty AK. Były to jednak raczej pojedyncze sytuacje²⁰⁵.

Dodatkowo należy podkreślić, że otwarcie pod prawdziwymi personaliami w AK występowała jedynie część Żydów. Inni ukrywali swoją tożsamość w obawie przed ewentualnymi nieprzyjemnościami ze strony antysemicko nastawionych towarzyszy

²⁰⁰ Zob.: A. Skibińska, J. Tokarska-Bakir, „Barabasz i Żydzi” *Z historii oddziału AK „Wybraniec”*..., s. 63–122; A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., s. 401–411. Krytyczną analizę artykułu *Barabasz i Żydzi*... zob. T. Domański, *Z historii oddziału „Wybranieckich”, czyli o wiarygodności materiałów śledczych i operacyjnych UB*, „Arcana” 2012, nr 106–107, cz. 1, s. 262–265. Niestety ten nieprawdziwy schemat w oparciu o teksty Skibińskiej i Tokarskiej został powtórzony. Zob. J. Zimmerman, *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018, s. 410. W artykule czytamy: „Chcę nadmienić, że nie byłem uświadomiony i wykonywałem zadanie jako żołnierz Armii Krajowej”. O wymordowanie ukrywających się pod Raclawicami Żydów J. Grabowski oskarżył komendę obwodu miechowskiej AK. Żydów. Zob. „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2010, nr 6, s. 207–231.

²⁰¹ J. Zimmerman, *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi*..., s. 397–404; A. Bańkowska, *Partyzantka polska lat 1942–1944 w relacjach żydowskich*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1, s. 148–163.

²⁰² Zob.: T. Domański, *Działalność Stützpunktu w Mircu w latach 1942–1944* [w:] *Historia ziemi starachowickiej*, t. 2: *Polityka okupacyjnych władz niemieckich wobec ludności polskiej w powiecie starachowickim w latach 1939–1945*, red. P. Rozwadowski, Starachowice 2010, s. 95; W. Borzobohaty, „Jodka”..., s. 387; J. Zimmerman, *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi*...; A. Bańkowska, *Partyzantka polska*..., s. 152–153.

²⁰³ R. Śmietanka-Kruszelnicki, *Nieznane źródła, nieznane fakty, nieznanymi ludźmi, świadkowie czasu wojny i Zagłady*, „Tygodnik eM”, 17 VI 2018 r., „Dodatek Historyczny IPN” 2018, nr 2, s. 1–4.

²⁰⁴ M. Jedyńak, *Żydzi w oddziałach partyzanckich w okręgu radomsko-kieleckim Armii Krajowej (przyczynek do badań)*, „Polish-Jewish Studies” 2021, nr 2.

²⁰⁵ *Ibidem*. W swoich wspomnieniach Józef (Zvi) Halperin ps. Ziuk podkreślał, że w batalionie „Nurta” było jeszcze trzech Żydów i nie dochodziło do przejawów wrogości wobec nich. Zob. J. Zimmerman, *Polskie Państwo Podziemne*..., s. 473–474.

broni²⁰⁶. Trudno więc w tym przypadku mówić o pomocy ze strony AK. Przykład taki opisał chociażby Libionka w powiecie miechowskim²⁰⁷. Jednocześnie dotychczas prowadzone badania nie pozwalają wskazać jednego modelu zachowania dotyczącego ujawniania żydowskiej tożsamości. Sytuacja poszczególnych akowców Żydów była skomplikowana. Wiele zależało od kontekstu sytuacyjnego i atmosfery w oddziale.

Nikłe zainteresowanie historyków relacjami AK–Żydzi w zakresie pomocy składania do stawiania pytań o obecność i miejsce Żydów w tej formacji oraz o postawy wobec Żydów oficerów i szeregowych Armii Krajowej. Bezdyskusyjnie natomiast należałoby szczegółowo przeanalizować te czynniki w okręgu radomsko-kieleckim AK. Czy był to wynik dostrzegalnego antysemityzmu, czy może przyczyny miały bardziej złożony charakter?

Skromnie przedstawia się również pisarstwo na temat pomocy udzielanej Żydom przez struktury AK, ale poza oddziałami zbrojnymi. Wydaje się, że zwłaszcza ten element wymaga pogłębionych studiów. Kwaterując w wielu wsiach oraz uczestnicząc w akcjach w terenie, żołnierze AK na pewno stykali się z wieloma Żydami²⁰⁸. Z istniejącego dorobku badawczego wskazać można ledwie kilka przykładów wspierania Żydów przez AK. Zygmunt Jarosz organizował program pomocy dla więźniów żydowskich w fabryce Hasag w Skarżysku-Kamiennej²⁰⁹. W powiecie jędrzejowskim w pomoc Żydom zaangażowany był Jan Molenda ze wsi Sprowa²¹⁰. W obwodzie AK Częstochowa oddział ppor. Jerzego Kurpińskiego „Ponurego”, podczas przebywania w 1943 r. w rejonie Żłotego Potoku i Włoszczowy, udzielał pomocy żywnościowej oraz dostarczał lekarstwa²¹¹. Nie została dotąd opisana

²⁰⁶ A. Bańkowska, *Partyzantka polska...*, *passim*.

²⁰⁷ D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 126.

²⁰⁸ Nie można zgodzić się z koncepcją A. Skibińskiej, że AK działało w lasach, a wsie stanowiły domene wpływów BCh. Zob. A. Skibińska, „Dostał 10 lat, ale za co?”..., s. 401. Tego rodzaju opinie sformułowane przez autorkę świadczą raczej o niezrozumieniu rozwoju i działalności formacji zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego i innych organizacji konspiracyjnych związanych z działaniami sabotażowymi, dywersyjnymi i formami otwartej walki. Zdecydowana większość żołnierzy AK działających w poszczególnych okręgach (w tym zwłaszcza w okręgu radomsko-kieleckim) była zakonspirowana w placówkach, prowadząc „legalne” życie w dotychczasowym miejscu zamieszkania. Oddziały zbrojne działające w terenie (w istocie kwaterujące w lasach) powstawały w okręgu na wiosnę 1943 r. Były to jednak oddziały stosunkowo nieliczne. Tym bardziej nie mogły one kwaterować zimą w lasach, dlatego żołnierze przebywali na tzw. melinach w poszczególnych miejscowościach. Szerszy rozwój organizacyjny nastąpił natomiast w 1944 r. w związku z akcją „Burza”. Poza tym południowa część regionu kieleckiego jest praktycznie bezleśna, a tam również działały oddziały AK. Także oddziały BCh, zwłaszcza w rejonie Łysogór, prowadziły operacje w lasach, a nie tylko we wsiach.

²⁰⁹ *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata...*, t. 1, s. 251.

²¹⁰ T. Domański, *Udział Polaków w pomocy Żydom na wsi kieleckiej...*, s. 56.

²¹¹ J. Hera, *Polacy ratujący Żydów...*, s. 491.

działalność legalizacyjna AK na prowincji w zakresie przekazania Żydom blankietów fałszywych kenkart, a takie przypadki miały miejsce²¹². W dalszej perspektywie badawczej należy zwrócić uwagę, na ile działania pomocowe miały oficjalne wsparcie struktur konspiracyjnych czy też odbywały się niejako na własną rękę, podejmowane przez poszczególnych członków konspiracji.

Znacznie zweryfikować należy pogląd o powszechnym pisarstwie pomocowym w odniesieniu do PPR/GL/AL²¹³ dla okresu PRL. O ile być może stanowisko takie jest uzasadnione dla szczebla centralnego, o tyle dla okręgu radomsko-kieleckiego nie znajduje pokrycia w dostępnej literaturze. Teksty poświęcano przede wszystkim analizie wysiłku zbrojnego i organizacyjnego komunistów w walce o „wyzwolenie narodowe i społeczne”, w tym także udziałowi Żydów. Jak powszechnie wiadomo niektóre oddziały Gwardii Ludowej w regionie kieleckim, jak chociażby Ignacego Robba „Narbutta”, Stanisława Olczyka „Garbatego”, Chyla Brawermana „Bacy”, Stanisława Łęgasy, Zygmunta Bieszczanina „Zygi” vel „Adama”, Zygmunta Fajnsztata „Zygmunta”, Mosze Skoczylasa, Juliana Kaniewskiego (Izraela Ajzenmana), w znacznej mierze lub niemal wyłącznie składały się z Żydów – uciekinierów z gett leżących na analizowanym obszarze. W wielu przypadkach Żydzi mający powiązania organizacyjne z ruchem komunistycznym dołączali do poszczególnych grup jeszcze w okresie istnienia gett²¹⁴. Tym bardziej dziwi, że w najważniejszych publikacjach o zaangażowaniu struktur czy oddziałów terenowych w pomoc Żydom nie pisano zgoła nic²¹⁵. Na marginesie zasadniczych rozważań pojawiały się pojedyncze zdania o udzieleniu pomocy poszczególnym członkom organizacji pochodzenia żydowskiego²¹⁶. Także opublikowane w postaci samodzielnych prac wspomnienia partyzantów ruchu komunistycznego, poza opisem wspólnej walki,

²¹² E. Fąfara, *Gehenna ludności...*, s. 369.

²¹³ D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 19. W woj. kieleckim obszar działalności PPR/GL stanowił obwód III – Kielce oraz częściowo obwód IV – Kraków.

²¹⁴ J.B. Garas, *Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945*, Warszawa 1971, s. 253–254, 260–261, 269–270, 348–349, 359–360, 383–384; W. Tuszyński, *Oddział GL Małego Franka*, Warszawa 1975, s. 54; S. Krakowski, *Żydzi w oddziałach partyzanckich Gwardii Ludowej i Armii Ludowej na Kielecczyźnie*, „Biuletyn ŻIH” 1968, nr 65–66, s. 51–71.

²¹⁵ Zob.: *ibidem, passim*; B. Hillebrandt, *Polska Partia Robotnicza, Gwardia i Armia Ludowa na Kielecczyźnie (Okręgi Radom i Kielce)* [w:] *Z dziejów ziemi kieleckiej...*, s. 93–128; J. Naumiuk, *Z działalności Polskiej Partii Robotniczej na Kielecczyźnie w latach 1942–1945* [w:] *Z działalności PPR, GL i AL na Kielecczyźnie (1942–1945)*, Kielce 1962, s. 5–32; B. Hillebrandt, *Działalność Gwardii i Armii Ludowej na Kielecczyźnie* [w:] *ibidem*, s. 33–68; R. Nazarewicz, *Nad górną Wartą i Pilicą. PPR, GL i AL w okręgu częstochowsko-piotrkowskim w walce z hitlerowskim okupantem (1942–1945)*, Warszawa 1964; *Wspomnienia żołnierzy GL i AL*, oprac. J. Garas et al., Warszawa 1962, s. 338–460.

²¹⁶ B. Garas, *Oddziały Gwardii Ludowej...*, s. 260–262; S. Skwarek, *Do końca wierni. PPR, GL-AL w okręgu radomskim*, Warszawa 1970, s. 80–81, 188; S. Krakowski, *Żydzi w oddziałach...*, s. 51–71.

sporadycznie lub w ogóle nie dotyczą interesującego nas zagadnienia²¹⁷. Być może przyczyna małej reprezentacji wątków pomocowych w literaturze dotyczącej działań PPR/GL/AL tkwiła w niskim poparciu społecznym oraz w niezwykle słabym zapleczu organizacyjnym, które maskowano w okresie PRL, a które przecież *de facto* przekładało się na marginalną działalność. Innymi słowy przy rachitycznych strukturach i nikłej działalności trudno było organizować pomoc Żydom.

Przemiany roku 1989 i zniesienie cenzury dały możliwość nieskrępowanego przedstawiania historii ruchu komunistycznego, zwłaszcza z okresu początków organizacyjnych, czyli z lat 1942–1943. Ustalenia badaczy wskazują, że w działalności poszczególnych oddziałów i grup komunistycznych, także tych składających się z Żydów, dostrzec można elementy, które nie sprzyjały poparciu ze strony miejscowej ludności, takie jak dokonywanie kradzieży czy samowolnych sekwestracji, aczkolwiek zjawisko tzw. „bandycenia się” oddziałów partyzanckich dotyczyło wszystkich formacji. W świetle obecnej wiedzy trudno nawet nazwać niektóre dokonania grup żydowskich mianem akcji partyzanckich. Bardziej odpowiadałoby tutaj określenie „grupy przetrwania” w różnym zakresie uznające zwierzchnictwo organizacyjne PPR/GL. Głównym celem stało się przetrwanie za wszelką cenę²¹⁸. Drobnymi wątkami tego problemu dotyczącymi południa województwa zajął się Domański. Badacz dowiódł, że istniejące opracowania i wspomnienia odnoszące się do działalności grup Skoczylasa, Fajnsztata czy Bieszczanina zawierają liczne przekłamania w zakresie faktograficznym. Co warte podkreślenia komunistyczny paradygmat o rzekomej walce z Niemcami potwierdzały również sądy powszechne po 1945 r. (sierpniówki)²¹⁹. Nieco szerzej o postawie komunistów (PPR/GL) wobec kwestii żydowskiej pisał w latach dziewięćdziesiątych XX w. epigon twórczości w duchu czasów PRL – Ryszard Nazarewicz. Autor koncentrował się na wezwaniach prasy komunistycznej do pomagania Żydom²²⁰. W kwestii pomocy Żydom,

²¹⁷ Zob.: E. Wiślicz-Iwańczyk, *Echa puszczy jodłowej*, Warszawa 1969; S. Szymański „Góral”, *Nad rzeką kamienną. Ziemia kielecka w latach okupacji 1939–1945. Wspomnienia dowódcy oddziału GL-AL*, Warszawa 2013; Z. Bieszczanin, *Zygmunt Bieszczanin, dowódca oddziału partyzanckiego GL im. B. Głowackiego, a następnie dowódca 3. kompanii Brygady AL ziemi krakowskiej* [w:] *Polacy, Żydzi 1939–1945...*, s. 273.

²¹⁸ P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy (1941–1944)*, Warszawa 2006, *passim*; *Tajne oblicze GL-AL i PPR. Dokumenty*, t. 1–2, wybór i oprac. M.J. Chodakiewicz, P. Gontarczyk, L. Żebrowski, Warszawa 1997.

²¹⁹ T. Domański, „Sierpniówki” jako źródło do dziejów Armii Krajowej w okręgu radomsko-kieleckim na przykładzie procesów przed Sądem Okręgowym, Sądem Apelacyjnym i Sądem Wojewódzkim w Kielcach. Wybrane problemy badawcze [w:] *Z dziejów Polskiego Państwa Polskiego na Kielecczyźnie 1939–1945*, red. J. Gapys, T. Domański, Kielce 2016, s. 199–201. Głębszej analizie tego zagadnienia brak w opracowaniu: D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 124.

²²⁰ R. Nazarewicz, *Armii Ludowej dylematy i dramaty*, Warszawa 1998, s. 126.

w odniesieniu do województwa kieleckiego, nie doczekał się dotychczas głębszej analizy wpływ relacji między podziemiem związanym z ruchem komunistycznym, w tym grup złożonych z Żydów, a podziemiem uznającym zwierzchnictwo polskiego rządu na emigracji²²¹.

Niektóre publikacje powstałe w okresie PRL wypełniały zapotrzebowanie na ukazanie wiodącej roli GL w udzielaniu pomocy Żydom. Warto zauważyć stosunkowo niewielki tekst autorstwa Józefa Garasa, w którym opisał on wsparcie dla grupy Żydów z getta w Radomiu, obozującej pod koniec 1942 r. w lasach nadleśnictwa Kutery (las Klamocha) wraz z oddziałem Stanisława Olczyka „Garbatego”²²². Tekst Garasa aż nadto razi patetyczno-propagandowym zadaniem. Oto szlachetni partyzanci Gwardii Ludowej, ochraniając Żydów, walczą z niemiecką nawałą złożoną z tysięcznych sił wspartych artylerią. Wszystkie postacie zostały przedstawione w sposób sztucznie posągowy. Bohaterowie niemal deklamują swoje role. Dowiadujemy się również o rzekomym szerokim wsparciu dla podobnych grup żydowskich w regionie, o istnieniu szlaku pomocowego „za Wisłę”²²³. Znakomitą dekonstrukcją mitu zbudowanego wokół tego wydarzenia przeprowadzili Sebastian Piątkowski i Jacek Andrzej Młynarczyk na kanwie pracy poświęconej zbrodniom dokonanej na przełomie 1942–1943 r. za pomoc Żydom w rejonie Ciepłowa Starego. Obraz wykreowany przez Garasa niewiele miał wspólnego z rzeczywistością – nie czekano na grupę 76 Żydów z getta w Radomiu, bo żydowscy zbiegowie dołączali sukcesywnie od jesieni, koczując w leśnej gęstwinie. Zbiegowie lekceważąco podchodzili również do koniecznej dyscypliny wewnątrz obozu²²⁴. Niewątpliwie jednak problem relacji między grupami żydowskimi, afiliowanymi przy PPR/GL, a miejscową ludnością zasługiwałby na szerszą analizę.

Stosunkowo najmniej rozpoznana jest pomoc udzielana przez podziemie związane z ruchem narodowym czy socjalistycznym. Co oczywiste nie sprzyjał temu okres powojenny. Komunistyczne władze uniemożliwiały otwartą dyskusję na temat kwestii żydowskiej i postaw członków ruchu narodowego w okresie okupacji niemieckiej. Także analiza autentycznego ruchu socjalistycznego długo nie leżała w zainteresowaniach badawczych. W regionie nie ukazała się dotychczas

²²¹ A. Puławski, *Postrzeżenie żydowskich oddziałów partyzanckich przez Armię Krajową i Delegaturę Rządu RP na Kraj*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, 2/2 (4), s. 271–300.

²²² Obozowisko zostało zaatakowane 6 XII 1942 r. przez siły niemieckie i zniszczone. Pobyt gwardzistów i Żydów na Klamosze oraz kontakty z ludnością polską udzielającą im pomocy prowadziły do zbrodni w Ciepłowie.

²²³ J.B. Garas, *Klamocha* [w:] *Za to groziła śmierć. Polacy z pomocą Żydom w czasie okupacji*, red. W. Smólski, Warszawa 1981, s. 253–267.

²²⁴ J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia...*, s. 75–86.

żadna większa praca z tego zakresu. O działaniach pomocowych żołnierzy podziemia narodowego oraz sympatyków Stronnictwa Narodowego w województwie kieleckim można mówić na podstawie drobnych wzmianek w szerszych studiach oraz niewielkich publikacjach. Nie są to zbyt liczne przekazy. Odnośnie pierwszego przypadku Jan Żaryn pisał o ukrywaniu pewnej Żydówki przez Helenę Ostromecką w dworze należącym do Stanisławy i Andrzeja Deskurów w Sancygniowie²²⁵. Na uwagę zasługują ponadto prace Ryszarda Śmietanki-Kruszelnickiego oraz Roberta Piwko. Obydwaj autorzy sięgnęli do mało znanego korpusu archiwaliów, jakim są różnego rodzaju zaświadczenia kierowane do sądów powojennych oraz komitetów żydowskich w obronie ludzi podziemia. Śmietanka-Kruszelnicki opublikował list Małki Wajsrosen i Szpryncy Kajzer, skierowany do Komitetu Żydowskiego w Sandomierzu, mówiący o pomocy udzielanej im przez Henryka Przybylskiego oraz jego rodzinę²²⁶. O pomocy udzielanej Żydom w Częstochowie przez Klemensa Kanczewskiego wspominał Piwko. W obronie sądanego po wojnie Kanczewskiego, działacza narodowego, wystąpiło kilku Żydów²²⁷.

Niewątpliwie szerokich badań wymaga udział socjalistów z PPS-WRN w pomocy Żydom. Stan literatury jest daleko niezadawalający. Udało mi się ustalić ledwie kilka wzmianek pomocy udzielanej przez socjalistów, w tym przez Jana Ciepłego oraz Władysława Skórę z powiatu miechowskiego, których działalność opisał Libionka²²⁸.

5. Wokół historii Kowalskich, czyli badania nad stratami osobowymi i represjami za pomoc Żydom

Jednym z ważniejszych elementów badań nad pomocą udzielaną Żydom jest zagadnienie strat osobowych i represji, których doświadczyła ludność polska. Jak powszechnie wiadomo niemieckie ustawodawstwo wobec ratowników w okupowanej Polsce miało wybitnie represyjny charakter. Publiczne mordowanie osób ukrywających Żydów czy w jakiegokolwiek innej formie im pomagających miało również odstraszać potencjalnych naśladowców.

²²⁵ J. Żaryn, *Elity obozu narodowego wobec zagłady Żydów* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką...*, s. 391.

²²⁶ R. Śmietanka-Kruszelnicki, *W obronie ludzi podziemia*, „Biuletyn IPN” 2002, nr 4, s. 72–74.

²²⁷ R. Piwko, *Sylwetka Klemensa Kanczewskiego w świetle zaświadczeń złożonych przed Wojskowym Sądem Rejonowym w Kielcach*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, red. N. Morawiec, M. Trąbski, Częstochowa 2013/2014, t. 4.

²²⁸ D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 129.

W województwie kieleckim punktem centralnym dyskursu stał się masowy mord popełniony przez żandarmerię niemiecką z Górek Ciepeliowskich, 6 grudnia 1942 r., w Ciepeliowie Starym i Rekówce w powiecie iłżeckim (starachowickim) na 33 Polakach z rodzin: Kosiorów, Kowalskich, Obuchiewiczów, Skoczylasów oraz Marianny Kiścińskiej i Henryki Korduli. Żadnemu innemu wydarzeniu nie poświęcono tyle miejsca i uwagi. Mord w Ciepeliowie Starym wymieniany jest w każdym syntetycznym czy encyklopedycznym opracowaniu poświęconym ofiarom zbrodni za pomoc Żydom w Polsce i poza granicami kraju²²⁹. W kolejnych publikacjach wzbogacano wiedzę szczegółową na temat liczby ofiar i ich nazwisk oraz liczby Żydów, którym pomagano. Nad tragicznymi wydarzeniami pochylali się Szymon Datner w *Lesie sprawiedliwych*²³⁰ oraz Wroński i Zwolakowa w książce *Polacy, Żydzi*²³¹. Dla Kazimierza Przybysza zbrodnie w Ciepeliowie i Rekówce stały się egzemplifikacją spalonych żywcem i rozstrzelanych za pomoc Żydom dwustu Polaków na Kielecczyźnie²³². W sposób całościowy, wraz z tłem wydarzeń i przebiegiem oraz edycją dokumentów, wydarzenia przedstawili Sebastian Piątkowski i Jacek Andrzej Młynarczyk²³³. Istotne szczegóły pozwalające poszerzyć tło zajścia przyniosła książka Barbary Stanisławczyk *Czterdzieści twardych*. Autorka na podstawie wypowiedzi Jana Skoczylasa podała, że być może przyczyną zadenuncjowania ratowników były kradzieże dokonywane przez ukrywanych Żydów²³⁴. Z kolei Jan Kowalski wspominał, że po wymordowaniu jego rodziny i spaleniu zabudowań nawet członkowie dalszej rodziny ze strachu obawiali się mu pomóc. Stanowił „takie samo zagrożenie jakby był Żydem”²³⁵.

Nie powstała natomiast dotychczas kompleksowa publikacja omawiająca i syntetyzująca w sposób pełny straty osobowe i pomoc Żydom w województwie kieleckim. Upraszczając nieco analizę, można powiedzieć, że cechą charakterystyczną naukowych dociekań w tym obszarze jest słownikowe (encyklopedyczne) ujmowanie efektów badań oraz „warszawocentriczność”, tzn. że informacje o osobach zamordowanych pojawiały się najczęściej w studiach centralnych. W przypadku badań regionalnych te nader ważne wiadomości obecne są w pracach

²²⁹ Mowa o publikacjach omówionych poniżej.

²³⁰ S. Datner, *Las sprawiedliwych...*, s. 92–93.

²³¹ *Polacy, Żydzi 1939–1945...*, s. 371–372.

²³² K. Przybysz, *Gdy wieś ratowała...*, s. 82.

²³³ J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia...*, s. 75–110.

²³⁴ B. Stanisławczyk, *Czterdzieści twardych. Wojenne losy Polaków i Żydów. Prawdziwe historie*, Poznań 2008, s. 210.

²³⁵ *Ibidem*, s. 208.

w sposób zdawkowy, ujęte nieco mimochodem. Pierwsze próby zmierzania się z niemieckimi zbrodniami na Polakach za udzielanie pomocy Żydom podjął Szymon Datner we wspomnianym już *Lesie sprawiedliwych*. Do części opisowej autor książki dołączył wykaz 105 wypadków morderstw – pojedynczych i zbiorowych, dokonanych w okupowanym kraju na Polakach przez aparat „niemiecko-faszystowski” za pomoc Żydom. Wszystkie opisy represji opracowane zostały w dość lakoniczny sposób, a podstawowe informacje to daty wydarzeń i nazwiska ofiar. Łącznie wykaz zawierał informację o 343 zamordowanych Polakach. Imiennie zidentyfikowano 242 osoby, w tym 64 kobiety i 42 dzieci. Natomiast 101 osób pozostało niezidentyfikowanych. Wraz z Polakami zginęło 248 Żydów. Wśród 105 przypadków wymieniono również kilka z województwa kieleckiego, przy czym szczególnie zwrócono uwagę na Kreishauptmannschaft Miechów (okupacyjny powiat miechowski) i następujące miejscowości: Wierzbno (18 lutego 1943 r. zabójstwo trzech Polaków), Siedliska (15 marca 1943 r. zamordowanie pięcioosobowej rodziny Baranków), Giebułtów (w maju 1944 r. zastrzelenie Natalii Koniecznej oraz siedemnastu Żydów u niej się ukrywających²³⁶), Książniczki (3 czerwca 1943 r. zamordowanie Stanisława Sojki i Stefana Kaczmarskiego), Pilica (15 stycznia 1943 r. zabójstwo Marii Rogozińskiej i jej rocznego dziecka), Krępa (zamordowanie Józefa Wydmańskiego), Posądzka (22 czerwca 1943 r. zamordowanie siedmiu Polaków). Uwzględniono również zabójstwo Jana Brusty w Hasagu w Częstochowie i rodzin z Ciepeliowa Starego i Rekówki²³⁷. Przykłady z tego samego obszaru badawczego (powojenne powiaty miechowski i proszowicki) stały się egzemplifikacją niemieckich zbrodni jako kary za pomoc Żydom w fundamentalnej pracy Czesława Madajczyka *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*²³⁸. Wydarzenia te na trwałe weszły do świadomości społecznej i obok morderstw w Ciepeliowie są najbardziej znanymi.

Lakonicznie i zdawkowo, bez omówienia szerszego kontekstu i tła wydarzeń (historii pomocy), o osobach zamordowanych za udzielanie pomocy Żydom w okupowanej Polsce pisali Wroński i Zwolakowa. W odniesieniu do województwa kieleckiego częściowo powielono znane nazwiska, chociażby z publikacji Datnera (powtórzono nazwiska zamordowanych z Kreis Miechów). Zaprezentowano świadectwa polskie mówiące głównie o okolicznościach śmierci rodzin: Kowalskich, Obuchiewiczów, Skoczylasów i Kosiorów z Ciepeliowa Starego oraz Rekówki, Borków

²³⁶ W publikacji Datnera mord ten przypisano niemieckiej policji. Według ustaleń dokonanych przez D. Libionkę zbrodni dopuścili się partyzanci NSZ, a konkretnie ludzie z oddziału NSZ dowodzonego przez Władysława Kołacińskiego „Żbika”. Zamordowano wówczas także żonę Józefa Koniecznego wraz z czternastoletnią córką. Zob. D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 188–190.

²³⁷ S. Datner, *Las sprawiedliwych...*, s. 90–93, 98, 106–108.

²³⁸ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 329–330.

ze wsi Słuszczyń, Osojców ze wsi Okół, Baranków z Siedlisk, Janusów z Biskupic oraz zabójstw we wsi Dobra-Kolonia. Ponadto wymieniono następujące nazwiska zamordowanych: Stanisław Furmanek i Michał Malarecki – Kreis Kielce; Maria Skwira, Stanisław Pawelec i Bronisław Błazik – Kreis Starachowice; Feliks Stradomski i jego matka [Zofia – TD], Jan Witkoś, Stanisław Trojan, Piotr i Bronisława Kupiszowie – Kreis Busko; rodziny Kucharskich, Książków i Nowaków z Wierzbicy, Franciszek i Julia Chybowski – Kreis Miechów; Jan Kalina – Kreis Opatów²³⁹. Część nazwisk zamordowanych osób pojawiła się wówczas po raz pierwszy w literaturze. Wykazy te w niewielkim stopniu, poza pojedynczymi przypadkami, obejmowały osoby zamordowane czy też zmarłe w więzieniach, aresztach i obozach koncentracyjnych na skutek osadzenia ich tam z polecenia niemieckich władz policyjnych czy też niemieckich sądów specjalnych (niem. *Sondergerichte*)²⁴⁰. W większości przedstawiano przypadki bezpośredniego mordowania na miejscu przestępstwa. Dla współczesnych badaczy stanowią one ważny punkt odniesienia. W niektórych przypadkach teza o śmierci za udzielenie pomocy Żydom jest nieco wątpliwa²⁴¹.

Szczególna rola w zainicjowanych przez Datnera badaniach nad stratami osobowymi przypadła jednak Głównej oraz Okręgowym Komisjom Badania Zbrodni Hitlerowskich. Na początku lat osiemdziesiątych XX w. w ramach działań naukowych Komisji edytowano materiały ankietowe z lat 1968–1969 w postaci „Rejestrów miejsc i faktów zbrodni”. Dla analizowanego obszaru wydano rejestry dotyczące województw: kieleckiego, radomskiego, tarnobrzeskiego i częstochowskiego²⁴². Rejestry w założeniu miały w związku sposób przedstawić stan wiedzy na temat zbrodni niemieckich. Stąd więc obejmowały także informacje o Polakach prześladowanych za pomoc Żydom. Dalsze poszerzenie wiedzy o stratach osobowych w województwie kieleckim przyniosły kolejne publikacje sygnowane przez

²³⁹ *Polacy, Żydzi...*, s. 407–419.

²⁴⁰ Dnia 3 IV 1943 r., wyrokiem sądu specjalnego w Radomiu, Sala Rubinowicz i Elka Szwarcman zostały skazane na karę śmierci za opuszczenie getta w Radomiu, a za udzielanie im pomocy Polacy: Wincenty Buzowicz, Anna Buzowicz, Maria Różańska, Jan Pinkus, a także Zenon Poloński. *Ibidem*, s. 419.

²⁴¹ Można tu przytoczyć następujący zapis: „Jesienią 1942 r. w czasie wysiedlania Żydów z Chmielnika w woj. kieleckim aresztowany, a następnie zabity został Antoni Szczygielski pod zarzutem zbliżania się do getta; pod takim samym zarzutem został zatrzymany w Chmielniku, a następnie zastrzelony Witold Jędrusik [at] ok. 25”. *Ibidem*, s. 409.

²⁴² Zob.: *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo radomskie*, Warszawa 1980; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo kieleckie*, Warszawa 1980; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo tarnobrzeskie*, Warszawa 1984; *Egzekucje na terenie województwa krakowskiego w latach okupacji 1939–1945*, oprac. T. Wroński, Warszawa 1975.

GKBZH w Polsce. Mowa tu o dwóch niewielkich objętościowo książeczkach, które w latach osiemdziesiątych XX w. opracował prok. Wacław Bielawski pt. *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*²⁴³. Łącznie w wydaniu z 1987 r. umieszczono 136 nazwisk ofiar zamordowanych za ukrywanie Żydów. Wymieniono tak znane przypadki, jak rodziny: Baranków, Kosiorów, Kowalskich, Obuchiewiczów, Marię Rogozińską, ale także osoby, które straciły życie na podstawie wyroków niemieckich sądów specjalnych – Stanisława Furmanka czy Stanisława Małareckiego, którzy pochodzili z Daleszyc w Kreis Kielce. Zwrócono również uwagę na osoby represjonowane za pomoc Żydom przed akcją likwidacyjną z 1942 r. za dostarczanie żywności do gett, np. Józefa Chudego²⁴⁴.

Niestety do niektórych opisów z „Rejestrów miejsc i faktów zbrodni” należy podchodzić z ograniczonym zaufaniem. Zawierają one błędy faktograficzne, powtórzenia oraz dane niezwyfikowane, stąd ich wiarygodność bywa w najlepszym razie dyskusyjna. Powtarzane są również nazwy miejscowości, które miały być spacyfikowane przez Niemców za pomoc Żydom. Do takich wsi zaliczony przez Bielawskiego został chociażby Bór Kunowski (Kreis Starachowice) – zniszczony 4 lipca 1943 r., i wymieniony w części: „Egzekucje masowe na ludności polskiej za pomoc Żydom”²⁴⁵. Szczegółowe badania, prowadzone m.in. także przez T. Domańskiego, wykluczyły, by pomoc udzielana Żydom była przyczyną ataku niemieckich formacji policyjnych na wieś, a w efekcie śmierć 43 jej mieszkańców²⁴⁶. Bielawski w tym samym spisie błędnie wymienił również miasto Kielce jako przykład masowych zbrodni za pomoc Żydom. Brak dowodów na potwierdzenie takiej tezy.

Z publikacji odnoszących się do całości ziem okupowanych, w których uwzględniono straty za pomoc Żydom z województwa kieleckiego, warto wskazać jeszcze na prace: *Martyrs of charity* Wacława Zajączkowskiego, *Polacy ratujący Żydom* autorstwa Janiny Hery oraz *Polacy ratujący Żydów. Historie niezwykłe* w opracowaniu Jana Żaryna i Tomasza Sudoła. Pierwsza praca ma charakter słownika. Ostatnia książka jest edycją źródłową głównie wspomnień i relacji, poprzedzoną

²⁴³ Podsumowując śledztwa prowadzone w GK, Bielawski w pierwszym wydaniu z 1981 r. wymienił 795 osób, które straciły życie za udzielanie pomocy Żydom, natomiast w wydaniu z 1987 r. takich osób wymieniono 872. Zob. W. Bielawski, C. Pilichowski, *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981; W. Bielawski, *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987.

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 19.

²⁴⁵ W. Bielawski, *Zbrodnie na Polakach...* Ostatnio tezę o zbiorowej odpowiedzialności wsi za pomoc Żydom powtórzyła Janina Hera. Zob. J. Hera, *Polacy ratujący Żydów...*, s. 169. Na początku lat dziewięćdziesiątych Antoni Heda zaliczał również mieszkańców wsi Bór Kunowski do zbiorowych ofiar pomocy. Zob. A. Heda, *Wspomnienia „Szarego”*, Warszawa 1991, s. 44.

²⁴⁶ T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie...*, s. 204–205.

pięcioma wstępnymi artykułami naukowymi. Dokumentów odnoszących się do województwa kieleckiego jest właściwie kilka. Najciekawsze zamieściła Ewa Kołomańska, a wśród nich aneks nr 67. Według ustaleń autorki zestawienia 23 osoby z terenu obecnego województwa świętokrzyskiego trafiły do KL Auschwitz za pomoc Żydom²⁴⁷. Wspomniane prace wykazują duże podobieństwo konceptualne do opracowań: Datnera, Zwolakowej i Wrońskiego, Bielawskiego. Z kolei Zajączkowski przedstawił 77 pojedynczych i zbiorowych historii represji odnoszących się do województwa kieleckiego. Część historii została poniekąd powielona z innych opracowań bez krytycznego spojrzenia, co znacznie obniża wartość opracowania. Klasycznym przykładem jest tutaj miejscowość Michniów (Kreis Kielce), rzekomo spacyfikowana za udzielanie pomocy Żydom. Badania naukowe tego zdecydowanie nie potwierdzają²⁴⁸. Zaufania nie budzi również podawana w książce Zajączkowskiego liczba zamordowanych – 2300 osób. Pogłębionych studiów komparatystycznych wymagają również historie przedstawione przez Janinę Herę, która opisała nieznaną z nazwiska chłopkę spod Ciepeliowa Starego, wychowującą pięcioro własnych dzieci oraz jedno żydowskie. Wszystkie te dzieci zostały zamordowane przez Niemców, gdyż matka nie wydała, które z nich było żydowskie²⁴⁹.

Docenienia i uznania wymagają prace badawcze podjęte przez Instytut Pamięci Narodowej, będące kontynuacją dążeń do ustalenia strat osobowych, uprzednio prowadzonych przez GKBZH. Od 2006 r. w IPN działa projekt *Index Polaków zamordowanych i represjonowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej*. Efektem projektu jest tom pn. *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*²⁵⁰ pod red. Martyny Grądzkiej-Rejak oraz Aleksandry Namysło. W odniesieniu do województwa kieleckiego w tomie łącznie znalazło się 91 historii pomocy, opracowanych przez: Sebastiana Piątkowskiego,

²⁴⁷ Podstawę źródłową wykazu stanowią głównie ankiety Okręgowej Komisji w Kielcach z 1968 r. oraz dokumentacja poszczególnych śledztw. Zwłaszcza pierwsze źródło, jak wspomniano, budzi istotne zastrzeżenia, co do wiarygodności. Zob. E. Kołomańska, *Osoby pomagające oraz represjonowane za pomoc ludności żydowskiej na terenie województwa świętokrzyskiego* [w:] J. Żaryn, T. Sudoł, *Polacy ratujący Żydów...*, s. 498–538.

²⁴⁸ Informację tę zaczerpnął Zajączkowski z fundamentalnej pracy Fajkowskiego i Religi. Dziwnie, że tak znani badacze zakwalifikowali pacyfikację Michniowa do zbrodni za pomoc Żydom. Nie można wykluczyć, że niektóre osoby w Michniowie w jakimś stopniu pomagały Żydom, ale akcja pacyfikacyjna przeprowadzona 12–13 VII 1943 r., w wyniku której śmierć poniosło nie mniej niż 204 osoby, była uzasadniana współpracą mieszkańców wsi z lokalnymi oddziałami AK. Zob. *I nie wiedziałem ich więcej wśród żywych...*, s. 17–36.

²⁴⁹ J. Hera, *Polacy ratujący Żydów...*, s. 169.

²⁵⁰ *Represje za pomoc Żydom...*, s. 81–408.

Edytę Krężolek, Tomasza Goneta, Grzegorza Onyszko oraz Tomasza Domańskiego. Historie poprzedza szeroki wstęp syntetyzujący zagadnienie, a zwłaszcza uwarunkowania działań pomocowych i prezentujący najważniejsze dotychczasowe ustalenia. Swoją koncepcją praca nawiązuje do znanych i wymienionych wyżej dzieł. Istotne *novum* stanowi próba, wydaje się dość udana, syntetycznego ujęcia charakteru pomocy oraz ujawnienie okoliczności wykrycia „nielegalnej działalności”, a więc uwzględnienia tych elementów, których zdecydowanie zabrakło we wcześniejszych pracach „słownikowych”. Waga opracowania polega również na krytycznym spojrzeniu na powtarzane dotychczas w literaturze przypadki pomocy zakończone śmiercią ratowników. W ten sposób zamieszczone w tomie wydarzenia otrzymały niejako naukowe potwierdzenie. Rozszerzono również zakres wachlarza represji. Z uznaniem wypowiadać się należy o podstawie źródłowej tomu. Autorzy poszczególnych haseł sięgnęli nie tylko do wytworzonych przez Komisję BZH źródeł, które już wcześniej eksplorowano, ale znacznie rozszerzyli kwerendy. Uwzględniono: akta więzień niemieckich z okresu okupacji, dokumentację wytworzoną przez niemieckie sądy specjalne czy mniej lub wcale nieznane dotychczas akta tzw. śledztwa Bielawskiego. Potrzeba kontynuowania badań cząstkowych wydaje się dość oczywista.

Właściwie dopiero od lat osiemdziesiątych minionego stulecia zagadnienie strat osobowych i represji podejmowali badacze regionalni oraz pasjonaci historii. Jako jeden z pierwszych w regionie o zbrodniach na Polakach za pomoc Żydom pisał Eugeniusz Fąfara²⁵¹. O represjach na dziesięciu Polakach udzielających pomocy Żydom w Daleszycach (Kreis Kielce) w 1942 r. na podstawie osobistych wspomnień pisała Maria Michalczyk²⁵². Krzysztof Gibaszewski przedstawił sylwetki Polaków zamordowanych oraz uwięzionych za pomoc Żydom w zakładach Hasag w Skarżysku-Kamiennej. Szkoda, że w tej skądinąd wartościowej pracy autor nie pokusił się o próbę weryfikacji (rozszerzenia opisu) zamieszczonych przez siebie przypadków²⁵³.

²⁵¹ E. Fąfara, *Gehenna ludności...*, *passim*.

²⁵² Michalczyk w okresie okupacji pełniła funkcję szefowej wywiadu AK. Zob. M. Michalczyk, *Gdy każdy dzień był walką*, Warszawa 1982, s. 43–45.

²⁵³ K. Gibaszewski, *Hasag...*, s. 95–96. Chodzi o listę zawierającą kilka nazwisk, opracowaną przez b. OKBZH w Kielcach. Na liście podano jedynie nazwiska represjonowanych bez opisu. W niektórych publikacjach pojawiają się dane o Polakach zamordowanych za pomoc Żydom zamieszczane na marginesie głównych rozważań. Dobrym przykładem może być opracowanie, w którym przedstawiono kartę więzienną skazanego na śmierć i straconego za udzielanie pomocy Żydom Stanisława Kurdziela z Żarek. Zob. *The Jews of Częstochowa. Coexistence, Holocaust, memory*, red. J. Mizgalski, Częstochowa 2005, s. 235.

Inni badacze: Marcin Florek²⁵⁴, Dariusz Libionka (zob. niżej)²⁵⁵, Maciej Korkuć²⁵⁶ oraz Józef Guzik²⁵⁷ pisali o stratach osobowych w powiecie miechowskim (Kreis Miechów). Wśród ważnych publikacji mówiących o zbrodniach za pomoc udzielaną Żydom w aspekcie regionalnym, w tym kieleckim, wskazać należy wydaną w 2009 r. zbiorową publikację pt. *Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...²⁵⁸* pod red. Aleksandry Namysło. Znalazły się tutaj artykuły o: rodzinie Łodejów ze wsi Lubienia, rodzinie Baranków z Siedlisk, Marii Rogozińskiej, represjonowanych robotnikach zakładów Hasag w Skarżysku-Kamiennej²⁵⁹.

Szczególne zasługi w badaniach nad stratami osobowymi w regionie położył jednak Sebastian Piątkowski, autor i współautor wielu opracowań, edycji dokumentów oraz mniejszych i większych tekstów. Szczegółowego ujawnienia doczekały się zbrodnie popełnione przez żandarmerię niemiecką z Górek Ciepeliowskich (na rodzinach z Ciepeliowa Starego i Rekówki)²⁶⁰, żandarmerię niemiecką z Lipska (na rodzinach: Wołowców, Kryczków, Krawczyków). Piątkowskiemu zawdzięczamy również szczegółową analizę akt personalnych niemieckiego więzienia w Radomiu. Na podstawie dostępnych materiałów ustalił wykaz ponad trzydziestu osób, które osadzono w tym miejscu za pomoc Żydom²⁶¹. Co ważne Piątkowski uwzględnił w swoich rozważaniach specyfikę penalizacji pomocy, wskazując na możliwe

²⁵⁴ M. Florek, *Społeczność ziemi miechowskiej/ powiatu miechowskiego w akcji pomocy Żydom 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016, s. 74–92.

²⁵⁵ D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 166–169.

²⁵⁶ M. Korkuć, *Dwadzieścia sześć miesięcy przestępstw przeciw niemieckiej Rzeszy. Historia trzech rodzin spod Krakowa* [w:] *Kościół, Żydzi, Jezuiti. Wokół pomocy Żydom w czasie II wojny światowej*, red. M. Wenklar (w przygotowaniu).

²⁵⁷ J. Guzik, *Raławickie wezwania. Monografia okupacyjna ziemi miechowskiej 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 146.

²⁵⁸ Publikacja powstała w ramach serii wydawniczej ukazującej się od 2007 r. pn. „Kto ratuje jedno życie...”, w której publikowane są książki poświęcone tematyce pomocowej.

²⁵⁹ Zob.: S. Piątkowski, *Zbrodnie żandarmów z posterunku w Lipsku nad Wisłą na Polakach udzielających pomocy Żydom* [w:] „Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...”. *Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009; G. Berendt, *Rodzina Łodejów* [w:] *ibidem*, s. 133–144; K. Samsonowska, *Zamordowanie rodziny Baranków z Siedlisk koło Miechowa* [w:] *ibidem...*, s. 105–115; *eadem*, *Dramat we wsi Wierbka i jego ciąg dalszy na zamku w Pilicy* [w:] *ibidem*, s. 125–132; R. Kuśnierz, *Polacy pomagający Żydom w zakładach zbrojeniowych „Hasag” w Skarżysku-Kamiennej (z materiałów byłej Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach)* [w:] *ibidem*, s. 125–132.

²⁶⁰ Zob.: S. Piątkowski, *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 3; *idem*, *Więzienie niemieckie w Radomiu*, Lublin 2009, s. 71–74; J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia...*, s. 75–115.

²⁶¹ S. Piątkowski, *Za pomoc Żydom...*, s. 40–45.

różne kary. Za pomoc nie groziła tylko śmierć, chociaż stanowiła wystarczające narzędzie odstraszenia. Sądy niemieckie wielokrotnie skazywały Polaków na karę więzienia. Niektóre osoby natomiast wypuszczano na wolność. Jak przyznał sam autor była to grupa duża²⁶².

Rozszerzenie podstawy źródłowej w badaniach strat osobowych i represji pozwoliło uzyskać dane cząstkowe z innych obszarów województwa. Aleksandra Namysło, po częściowej weryfikacji zasobów kilku niemieckich sądów specjalnych, ustaliła, że w odniesieniu do województwa kieleckiego sądy w Krakowie, Kielcach i Częstochowie prowadziły sześć spraw, w których oskarżono o pomoc piętnastu Polaków²⁶³. Z kolei na podstawie zachowanych materiałów z niemieckich zakładów karnych: w Radomiu, Rawiczu, Sieradzu, Kielcach, Częstochowie oraz w obozie KL Stutthof i w obozie karnym w Żabikowie ustaliła, że za pomoc Żydom osadzono w nich nie mniej niż 117 osób, a zmarły nie mniej niż 72 osoby²⁶⁴.

Wreszcie o stratach osobowych za pomoc udzielaną Żydom wzmiankowali, m.in.: Antoni Heda, Marian Langer, Eugeniusz Adamczyk – żołnierze Armii Krajowej. Są to o tyle ważne świadectwa, że przedstawiają dotychczas nieopisywane przykłady – pojedyncze przypadki działań leśniczych i ludności wiejskiej, które stać się mogą przyczynkiem do dalszych dociekań²⁶⁵. Szczególnie ciekawe jest pod tym względem opracowanie Langer. Ustalił on nazwiska trzech gajowych leśnictwa Klepacze: Jana Sadłosa, Jana Glabisza i Józefa Żabczyńskiego, którzy pomagali Żydom i za to zostali przez Niemców zamordowani²⁶⁶.

Mimo licznych publikacji nie dysponujemy ostatecznymi statystykami strat osobowych, a o wielu funkcjonujących w literaturze osobach zamordowanych

²⁶² *Ibidem*, s. 74. O przypadku uwolnienia kielczanki generałowej Milewskiej i postępowaniu przed tutejszym sądem specjalnym pisał J.A. Młynarczyk. Zob. J.A. Młynarczyk, *W cieniu zagłady...*, s. 293.

²⁶³ A. Namysło, *Represje na polskich obywatelach za udzielanie pomocy ludności żydowskiej w świetle akt procesowych niemieckich sądów specjalnych* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji...*, s. 370–379.

²⁶⁴ A. Namysło, *Zamordowani za pomoc ludności żydowskiej – częściowe wyniki realizacji programu Instytutu Pamięci Narodowej „Index Polaków represjonowanych i zamordowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej” (stan na 15 października 2016 r.)* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945...*, s. 200–210, s. 206.

²⁶⁵ A. Heda, *Wspomnienia „Szarego”...*, s. 44; E. Adamczyk, *Mój udział...*, s. 174–175.

²⁶⁶ M. Langer, *Lasy i ludzie. Wspomnienia z lasów starachowickich*, Warszawa 1993, s. 92–93. Langer opisał również historię gajowego Jana Tomczyka, który przez dłuższy czas pomagał oddziałom żydowskim w lasach starachowickich, a na skutek posądzenia o zdradę, został zastrzelony przez grupę dowodzoną przez Chyla Brawermana „Bacę” (*ibidem*, s. 91). Na szczegółową analizę zasługiwałby opis wpływu tych wydarzeń na postrzeganie i/lub ewentualną pomoc grupom żydowskim działającym na tym terenie. O zamordowaniu wspomnianych gajowych zob. także: P. Kacprzak, *Lasy i leśnicy radomskiej dyrekcji lasów państwowych przez 100 lat niepodległości. Księga walki, pracy i pamięci. Wydanie okolicznościowe*, t. 1, Radom 2018, s. 311, 328, 335.

za pomoc Żydom wiemy bardzo niewiele albo zgoła nic. Jedyny ślad mówiący o śmierci lub innym fakcie represji to drobna, często jednozdaniowa wzmianka. Podstawowa trudność badawcza tkwi w braku materiałów źródłowych mogących niezależnie od siebie zweryfikować czy też potwierdzić wydarzenia. Dość często przedmiotem zainteresowania historyków były te same historie powielane po wielokroć, co właściwie nie wnosiło nic nowego do istniejącego obrazu i stanu wiedzy. Zabrakło niewątpliwie krytycznego spojrzenia na dotychczasowy dorobek. Ostatnio próby syntetycznego ujęcia strat osobowych podjął się Tomasz Domański. Według jego ustaleń liczba Polaków zamordowanych za pomoc Żydom bezpośrednio na miejscu „przestępstwa” oraz w więzieniach i aresztach, obozach koncentracyjnych z wyroków sądów niemieckich, ale dla obszaru dystryktu radomskiego, wyniosła około 120 osób²⁶⁷. Być może w przyszłości uda się powyższe dane podać bardziej precyzyjnie. W granicach ustanowionych przez Niemców dla powiatu miechowskiego według relacji Józefa Guzika, weterana miejscowej konspiracji, za pomoc Żydom zginęło sześćdziesięciu Polaków²⁶⁸. Biorąc powyższe pod uwagę, wydaje się, że kolejne badania nie przyniosą znacznego zwiększenia liczby osób zamordowanych za pomoc Żydom w województwie. Badania powinny natomiast koncentrować się wokół szczegółowego omówienia i zweryfikowania przypadków śmierci, podawanych zwłaszcza w starszej literaturze. Powstałe pięćdziesiąt lat temu opracowanie Datnera *Las sprawiedliwych*, daleko niepełne w kwestii strat osobowych, pokazało również tragiczną prawidłowość w odniesieniu do polskiej wsi. To właśnie na tym obszarze popełniono blisko 80% wszystkich zbrodni za pomoc, a tylko nieco ponad 20% w miastach²⁶⁹. Nie znamy, jak wspomniano, pełnych danych dla regionu kieleckiego. Wyraźnie jednak widać, że terenem nasilonych akcji represyjnych i morderstw za pomoc udzielaną Żydom były właśnie obszary wiejskie.

6. Badania nad rolą Kościoła i duchowieństwa katolickiego w udzielaniu pomocy Żydom

Wśród tematów związanych z pomocą Żydom dość intensywnie przez minione dziesięciolecie eksplorowano zaangażowanie duchowieństwa katolickiego. Zważywszy na powszechność i zasięg wyznania katolickiego w Polsce, społeczne

²⁶⁷ T. Domański, *Straty osobowe i materialne ludności polskiej za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej na Kielecczyźnie*, „Kurier Kielecki. Dodatek do gazety Echo Dnia” 2015, nr 25, s. 6.

²⁶⁸ J. Guzik, *Raclawickie wezwania...*, s. 146.

²⁶⁹ S. Datner, *Las sprawiedliwych...*, s. 115.

oddziaływanie hierarchii kościelnej oraz duchowieństwa świeckiego i zakonnego postawy kleru musiały wzbudzać zainteresowanie naukowe. Sądy i opinie podsumowujące postawę duchowieństwa wobec Żydów w okresie okupacji są dość rozbieżne – począwszy od niezwykle pozytywnych podkreślających wkład biskupów, księży świeckich oraz zakonników w ratowanie Żydów, a skończywszy na jednoznacznie negatywnej ocenie roli Kościoła. Echo sporów pobrzmiewa również w odniesieniu do duchowieństwa z analizowanego terytorium²⁷⁰.

Dla pisarstwa podkreślającego działalność Kościoła w dziele ratowania Żydów podstawowe znaczenie mają publikacje ks. Franciszka Stopniaka. Według głównej tezy badacza większość biskupów z GG „w taki czy inny sposób uczestniczyła w akcji pomocy Żydom”²⁷¹. Pomoc polegała nie tylko na indywidualnych aktach odwagi, ale również na kształtowaniu postaw pomocowych. Ksiądz Stopniak ustalił, że 17 biskupów i 309 księży udzielało pomocy Żydom w 165 miejscowościach na terenie szesnastu diecezji. W świetle prac tego badacza księża pomagali Żydom w wielu miejscowościach województwa, m.in. w: Busku, Częstochowie, Daleszycach, Firleju, Garbatce, Iwaniskach, Jędrzejowie, Kielcach, Osieku, Ożarówie, Pionkach, Przysusze, Radomiu, Skarżysku-Kamiennej. W diecezji kieleckiej najbardziej zaangażowanych było sześciu księży²⁷². Liczba nie przedstawia się zbyt imponująco, zważywszy, że w diecezji tuż przed wybuchem wojny działały 232 parafie²⁷³.

Zdaniem niektórych historyków liczba publikacji na temat zaangażowania Kościoła w pomoc Żydom w istocie przerosła rzeczywistą działalność. Podstawową tezę krytyczną dotyczącą zaangażowania Kościoła w pomoc Żydom sformułował Dariusz Libionka. Sprowadza się ona do nader prostego wniosku, że ratowanie Żydów przez ludzi Kościoła praktycznie było bardzo niewielkie i zostało wykreowane po wojnie. Zdaniem Libionki podwaliny położono już w latach 1945–1946.

²⁷⁰ Obszar woj. kieleckiego obejmował trzy diecezje: kielecką, sandomierską i częstochowską. Dodatkowo znaczna część diecezji częstochowskiej po 26 X 1939 r. została bezpośrednio wcielona do III Rzeszy. Biskupi: Czesław Kaczmarek, Jan Kanty Lorek oraz Teodor Kubina znaleźli się w niebywale trudnym położeniu – byli zmuszeni do lawirowania między zarządzeniami i ograniczeniami wprowadzanymi przez Niemców, a troską o ludność diecezji. Mimo wzmoczonych represji przeciwko duchowieństwu katolickiemu, uznanemu przez Niemców za czynnik destrukcyjny panowania w Polsce, pozostali jednak na swoich stanowiskach.

²⁷¹ F. Stopniak, *Katolickie duchowieństwo w Polsce i Żydzi w okresie niemieckiej okupacji* [w:] *Spółczesność polskie wobec martyrologii i walki Żydów w okresie II wojny światowej*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996, s. 36.

²⁷² Zob. *idem*, *Duchowieństwo polskie wobec Żydów w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1983; *idem*, *Pomoc kleru polskiego dla dzieci w II wojnie światowej* [w:] *Kościół katolicki na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 10: *Materiały i studia*, red. F. Stopniak, Warszawa 1981.

²⁷³ D. Wojciechowski, *Duchowni kieleccy i wierni wobec eksterminacji Żydów*, Kielce 2006, s. 5.

Działania Kościoła i środowisk katolickich miały być reakcją obronną na poczynania władzy komunistycznej wobec Kościoła katolickiego w związku z wydarzeniami pogromu kieleckiego. „To właśnie w latach 1945–1946 – pisał wspomniany badacz – pod ciśnieniem cenzury, przy braku jasności co do kierunku i znaczenia rozgrywających się wydarzeń oraz niepewności o przyszłość Kościoła, ujawniły się po raz pierwszy wszystkie tendencje charakterystyczne dla całego późniejszego piśmiennictwa historycznego na temat Zagłady. Zarysowany tam obraz zaangażowania polskiego Kościoła w pomoc Żydom wchodził na trwałe do świadomości społecznej”²⁷⁴. Kolejny etap propagandowego wizerunku masowego zaangażowania Kościoła w ratowanie Żydów zdaniem badacza przyszedł w roku 1968²⁷⁵.

Tak jak mocno ugruntował się, nieprawdziwy zdaniem Libionki, pogląd o roli Kościoła w udzielaniu pomocy Żydom, tak równie mocno ugruntowuje się punkt widzenia tegoż właśnie badacza. Wobec powyższego warto przeanalizować, co dotychczas pisano o stanowisku biskupów: częstochowskiego, kieleckiego i sandomierskiego wobec pomocy Żydom. W ich władzy pozostawało duchowieństwo parafialne w województwie kieleckim. Z dostępnej literatury powstałej stosunkowo późno, bo dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w., wynika, że dużą aktywność w organizowaniu pomocy przejawiał bp T. Kubina. Według Aleksandry Klich nakazał on wydawanie metryk żydowskim dzieciom, które wnoszono z getta tajemnym przejściem. Do zakonnego przedszkola, a potem polskiej rodziny trafiła m.in. prawnuczka rabina Nachuma Asza, z którym biskup przyjaźnił się przed wojną²⁷⁶. Kolejne pochlebne zdanie do biografii Kubiny dopisała Dorota Steinhagen: „W ratowanie Żydów, a zwłaszcza dzieci, za wiedzą, zgodą i z polecenia bp. [Teodora] Kubiny zaangażowani są także częstochowscy księża i zakonnice”²⁷⁷. Jednym z nich był ofiarnie działający ks. Bolesław Wróblewski²⁷⁸.

²⁷⁴ D. Libionka, *Kościół w Polsce wobec Zagłady w świetle polskiej publicystyki i historiografii*, „Biuletyn ŻIH” 2000, nr 3, s. 330.

²⁷⁵ *Ibidem*, s. 331.

²⁷⁶ A. Klich, *Teodor Kubina. Czerwony biskup od Żydów*, „Gazeta Wyborcza”, 1–2 III 2008. Brak jakichkolwiek informacji o pomocy udzielanej Żydom przez Kubinę w podstawowych publikacjach i w historii diecezji częstochowskiej pod okupacją. Zob. J. Związek, *Diecezja częstochowska [w:] Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 187–215; C. Tomczyk, *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945 [w:] Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 4, Warszawa 1978, s. 207–515.

²⁷⁷ D. Steinhagen, *Biskup Teodor Kubina – lewicowiec, pielgrzym, przyjaciel*, <https://czestochowa.wyborcza.pl/czestochowa/1,48725,19378828,slazak-biskup-czestochowski.html?disableRedirects=true> (dostęp: 10 lipca 2020).

²⁷⁸ C. Tomczyk, *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945...*, s. 374.

Dzieci żydowskie ukrywano w Zakładzie Wychowawczym dla sierot przy ulicy Paulińskiej 12, a potem Katedralnej²⁷⁹.

Równie pozytywne głosy dotyczą postawy zajmowanej przez administratora apostołskiego diecezji sandomierskiej Jana Kantego Lorka²⁸⁰. Z dotychczasowych publikacji wiadomo o wykupieniu przez niego w 1939 r. z obozu w Zochcinie grupy zakładników sandomierskich, w tym bardzo wielu Żydów czy o protestach w obronie Żydów w okresie istnienia getta w Sandomierzu. Również nie bez wiedzy bp. Lorka na strychu sandomierskiej katedry ukrywała się grupa Żydów²⁸¹. Sandomierski hierarcha pomógł także w ucieczce z miejscowego getta, a następnie w umieszczeniu w Domu Prowincjalnym Sióstr Służek Najświętszej Maryi Niepokalanej, Żydówki nazwiskiem Czapnikówna. Wiedzę o działalności Lorka znacznie wzbogaca stosunkowo niewielki tekst Urszuli Stępień zamieszczony w wydawnictwie zbiorowym *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyny*. Znaczenie tekstu U. Stępień polega na przywołaniu fragmentów żydowskiej księgi pamięci gminy Sandomierz oraz dokumentów zgromadzonych w Archiwum Diecezjalnym w Sandomierzu. Zachowało się pismo z wyrazami podziękowania biskupowi za jego pomoc udzielaną Żydom w czasie wojny podpisane przez Tanchuma Kupferbluma i Szmula Wassera reprezentujących Zarząd Żydowskiego Komitetu Zrzeszenia Religijnego – Kongregacji Wyznaniowej Żydowskiej w Sandomierzu z 22 grudnia 1945 r.²⁸²

Znaczne kontrowersje towarzyszą natomiast opisowi postawy zajmowanej wobec kwestii żydowskiej przez bp. Czesława Kaczmarka. Osobiste kontakty biskupa dopomogły przetrwać początek okupacji Żydowi – Mieczysławowi Lubelskiemu, znanemu w swoim czasie artyście i autorowi pomnika Lotników na warszawskim Mokotowie. Lubelski najpierw jako fachowiec, dzięki poparciu biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka, został zatrudniony w Marmurach Kieleckich. Zagrożony aresztowaniem zwrócił się ponownie o pomoc do kieleckiego hierarchy. Ten nie

²⁷⁹ J. Pietrzykowski, *Cień swastyki nad Jasną Górą. Częstochowa w okresie hitlerowskiej okupacji 1939–1945*, Katowice 1985, s. 185. O pomocy świadczonej przez Kubinę, na bazie dotychczasowych publikacji, zob. K. Urbański, *Zagłada Żydów...*, s. 225.

²⁸⁰ J.K. Lorek godność biskupa ordynariusza sprawował w latach 1946–1967.

²⁸¹ Zob. *Był dobry. Wspomnienie o ks. bp. Janie Kantym Lorku 1886–1967*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1967, nr 60, s. 48; P. Sławiński, *Żydzi na terenie Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Sandomierzu...*, s. 59.

²⁸² U. Stępień, *Na strychu sandomierskiej katedry. Sandomierzanie ratujący Żydów w świetle zasobów archiwów sandomierskich* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945...*, s. 130. Z diecezji sandomierskiej pochodził również jeden z nielicznych duchownych odznaczonych tytułem SwNŚ, ks. Ignacy Życiński. Zob. R.B. Sieroń, *Nasz ksiądz ratujący Żydów*, „Gość Sandomierski” 2005, nr 26, s. 3.

zawiódł go. Polecił redemptoryście Karolowi Szrancie z kościoła pw. św. Karola Boromeusza na kieleckiej Karczówce ukrywać rzeźbiarza. Gdy sprawa nieco przy-
cichła, inny duchowny, tym razem ks. Stanisław Wojas otrzymał od Kaczmarka
polecenie, by pomóc Lubelskiemu przedostać się do Warszawy²⁸³. Z kolei w kieleckim
seminarium ukrywano kleryka żydowskiego pochodzenia²⁸⁴. Przedstawiłem nieco
szerzej te wątki, by pokazać daleko idące zaangażowanie bp. Kaczmarka w pomoc
M. Lubelskiemu i ofiarność innych duchownych. Historia jest dość znana w Kiel-
cach i nawiązywało do niej wielu badaczy²⁸⁵. Jak się okazuje nie na tyle jednak,
aby mogła znaleźć się na kartach opracowania poświęconego hierarchii kościelnej
wobec eksterminacji Żydów przygotowanej przez Dariusza Libionkę²⁸⁶. Wydaje się,
że u tego badacza oraz innych reprezentujących podobne spojrzenie probierzem
oceny wojennej postawy hierarchów, w tym zwłaszcza Kaczmarka, wobec Żydów jest
nie tyle wartość naukowa dostępnych źródeł i publikacji, ile stosunek do pogromu
w Kielcach z 4 lipca 1946 r.²⁸⁷ Kreśląc wizerunek hierarchów kościelnych w okresie
okupacji, Libionka przedstawił kieleckiego ordynariusza jako człowieka, którego
niewzruszenie charakteryzowało antyżydowskie kontinuum – od przedwojnia,
poprzez wojnę i czasy powojenne²⁸⁸. Szczególnie mocno, w kontekście dziejów
okupacyjnych i ewentualnego stosunku do pomocy Żydom, w artykule Libionki wy-
brzmiała sprawa listu pasterskiego bp. Kaczmarka z przełomu marca i kwietnia 1941 r.
O liście tym Libionka pisał następująco: „Z punktu widzenia mitów powielanych
w polskiej literaturze, na ironię zakrawa fakt, że jedyne w okresie okupacji niemieckiej
publiczne wystąpienie przebywającego w kraju polskiego biskupa na temat Żydów
miało wydźwięk antysemitki”. W opublikowanym w wychodzącym za zgodą władz
niemieckich organie kurii kieleckiej znalazło się stwierdzenie, że: „Dzieci żydowskie
wywierają »bardzo zgubny wpływ« na dzieci chrześcijańskie”. Dokument ten, jak
podkreślał dalej Libionka, został również odczytany we wszystkich kościołach diecezji

²⁸³ Zob.: A. Massalski, S. Meducki, *Kielce w latach okupacji...*, s. 95; J. Śledzianowski, *Ksiądz Czesław Kaczmarek biskup kielecki 1895–1963*, Kielce 2008, s. 113–114; D. Wojciechowski, *Duchowni kieleccy i wierni...*, s. 14.

²⁸⁴ *Ibidem*, s. 15.

²⁸⁵ K. Urbański, *Zagłada ludności...*, s. 43.

²⁸⁶ Zob. D. Libionka, *Polska hierarchia kościelna wobec eksterminacji Żydów – próba krytycznego ujęcia*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2009, nr 5, s. 19–69; *idem*, *Kościół w Polsce wobec Zagłady...*, s. 329–342.

²⁸⁷ Libionka dość pozytywnie opisał postać bp. Kubiny. Zob. D. Libionka, *Polska hierarchia kościelna...*, s. 26–27.

²⁸⁸ K. Urbański, *Zagłada Żydów...*, s. 225.

kieleckiej²⁸⁹. Autor dodał: „Nietrudno sobie wyobrazić, jak takie stwierdzenia brzmiały tuż przed utworzeniem getta w Kielcach (31 marca 1941 r.) i jak mogły wpłynąć na osoby, które rozważyły później, czy i jak pomóc Żydom. Po wojnie Kaczmarek nie miał sobie nic do zarzucenia”²⁹⁰. Fakt wydania listu, w którym znalazło się wspomniane zdanie, świadczy o braku stosownego wyczucia sytuacji przez kieleckiego hierarchę. Nie jest to jednak jedyne stwierdzenie, które w liście można przeczytać. List, liczący w wersji drukowanej 64 strony, poświęcony został wychowaniu dzieci i walce o szkołę wyznaniową. Nieco wcześniej we fragmencie poprzedzającym zdanie o „zgubnym wpływie” dzieci żydowskich bp Kaczmarek pisał tak: „Dusza każdego dziecka jest jednolita i dlatego jednolitym powinno być wychowanie szkolne. W takim samym duchu musi być ono prowadzone w szkole, jak i w domu. Niemożliwą przecież jest rzeczą, żeby szkoła potrafiła wychowywać dobrych katolików i dobrych członków innego wyznania, dobrych chrześcijan i przywiązanych do swej religii Żydów”²⁹¹. Opinia Libionki kłóci się ze wspomnieniami zakonnic kieleckich zamieszczanymi w tymże samym „Kieleckim Przeglądzie Diecezjalnym”. W akcji pomocy brały udział nie tylko siostry, ale również jeden z najbliższych współpracowników bp. Kaczmarka, późniejszy biskup ks. Jan Jaroszewicz²⁹².

Istotnym wyznacznikiem stosunku bp. Kaczmarka do kwestii pomocy Żydom może okazać się również postawa ordynariusza względem żydowskich neofitów w diecezji kieleckiej. W skali okupowanych ziem polskich jest to zagadnienie dość słabo rozpoznane²⁹³. Z badań przeprowadzonych w ostatnim czasie przez T. Domańskiego²⁹⁴ wynika przede wszystkim, wbrew istniejącemu przekonaniu naukowemu, mniej niż marginalne zainteresowanie konwersją Żydów na katolicyzm w okresie okupacji. Po drugie instrukcje kieleckiej władzy diecezjalnej kierowane do kleru parafialnego nie odbiegały zasadniczo od rozwiązań przyjętych w innych diecezjach, jeżeli chodzi np. o okres przygotowania do chrztu. Zalecano około

²⁸⁹ D. Libionka, *Polska hierarchia...*, s. 57.

²⁹⁰ *Ibidem*, s. 58.

²⁹¹ C. Kaczmarek, *Wychowanie religijne a dom rodzinny*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny” 1941, nr 3, s. 127. Słowo „Żydów” zostało napisane wielką literą, co dobitnie wskazuje na wyraz szacunku.

²⁹² D. Wojciechowski, *Duchowni kieleccy i wierni...*, s. 16–18.

²⁹³ A. Krochmal, *Żydzi przemyscy w czasie II wojny światowej* [w:] „Pamiętam każdy dzień... Losy Żydów przemyskich podczas II wojny światowej”, red. J. Hartman, J. Krochmal, Przemysł 2001, s. 273–274; M. Grądzka-Rejak, „Od dłuższego czasu straciłem wszelki kontakt z żydami i żydostwem”. *Neofici w okupowanym Krakowie w świetle materiałów Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13, s. 342–371.

²⁹⁴ Szerzej zob. T. Domański, *Konwersje Żydów...*, „Polish-Jewish Studies” 2021, nr 2.

półroczne przygotowanie kandydatów. Zdecydowana większość księży, do których kandydaci kierowali podania, wyrażała gotowość przyjęcia ich do Kościoła katolickiego. Jednakowoż i księża parafialni i Kuria Diecezjalna w Kielcach miały pełną świadomość, że niemieckie władze traktowały chrzest Żydów jako fakt pomocy, za co groziły represje. Ostatecznie też 10 października 1942 r. rząd GG wydał zarządzenie zabraniające chrztu Żydów²⁹⁵.

W świetle późniejszych zarządzeń niemieckich publikowanych przez władze diecezjalne w Kielcach dochodzić musiało do nieoficjalnych chrztów. Nie wiadomo, czy biskupi pozostawili po sobie pisemne instrukcje dotyczące pomocy Żydom bądź zakazu jej udzielania. Istnienie tego rodzaju źródeł świadczyłoby o braku odpowiedzialności ze strony piszącego i jawnym narażaniu się na możliwość represji. Znając jednak realia funkcjonowania struktur kościelnych – hierarchiczność, posłuszeństwo – uświęconych tysiącletnią praktyką, raczej trudno pomyśleć, aby zaangażowanie księży i zakonnic w pomoc Żydom z diecezji położonych na obszarze województwa kieleckiego mogło się odbywać wbrew woli biskupa. Pomoc w różnym wymiarze musiała mieć co najmniej ciche przyzwolenie tego czy innego ordynariusza, bp. Kaczmarka także. Wiadomo wszak o działaniach pomocowych: ks. Mieczysława Połoski w podkieleckim Białogonie, ks. Witolda Dzięcioła²⁹⁶ czy ks. Jana Jaroszewicza, późniejszego biskupa kieleckiego oraz ks. Marchewki²⁹⁷. Ze względu na potrzebę zachowania tajemnicy otwarte pozostają pytania o zasięg akcji wydawania Żydom dokumentów potwierdzających katolicką tożsamość. W różnych wspomnieniach jest mowa o tym, że takie przypadki miały miejsce. Brak jednak analizy ilościowej²⁹⁸. Zdaniem ks. Daniela Wojciechowskiego bp. Kaczmarek, wzywając w liście pasterskim z 24 września 1939 r. do pomocy potrzebującym, którzy znaleźli się na terenie diecezji kieleckiej, pisał o wszystkich, a więc także o Żydach²⁹⁹.

²⁹⁵ *Ibidem*, pełna treść rozporządzenia.

²⁹⁶ E. Kołomańska, *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Polacy ratujący Żydów w czasie II wojny światowej na Kielecczyźnie*, Sobolewo 2016, s. 22; A. Kwaśniewski, *Polacy ratujący Żydów na terenie diecezji kieleckiej w latach 1939–1945. Nieznane przykłady heroizmu chrześcijańskiego* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945...*, s. 137.

²⁹⁷ Informacje przekazane przez ks. dr. Tomasza Gocela na podstawie kwerend prowadzonych w ramach opracowywania biografii bp. kieleckiego Jana Jaroszewicza.

²⁹⁸ A. Feldo, *Wspomnienia o ludziach i wydarzeniach w Szydłowie w latach 1939–1944...*, s. 339.

²⁹⁹ D. Wojciechowski, *Duchowni kieleccy i wierni...*, s. 15.

Na temat ratowania Żydów przez kler kielecki wypowiadali się także badacze regionalni, jak chociażby Ewa Kołomańska³⁰⁰ czy ks. Daniel Wojciechowski³⁰¹. Szerzej potraktować należy opracowanie ks. Andrzeja Kwaśniewskiego³⁰². Duchowny wymienił nazwiska księży, nazwy parafii, osób świeckich oraz ich rodzin, u których ukrywano Żydów, wystawiano fałszywe metryki czy w inny sposób pomagano. Historie przedstawione przez Kwaśniewskiego są dość lakoniczne. Ustalenia naukowca to opracowanie wyników ankiety przeprowadzonej w diecezji kieleckiej w 2011 r. dotyczącej świadectw pomocy Żydom. Z zapisów ankietowych nie poznajemy motywacji ratujących, nie wiemy, czy pomoc ta miała charakter odpłatny, czy bezinteresowny oraz jak przedstawiały się relacje między ratującymi i ratowanymi. Już choćby z tego powodu do wskazanych zapisów podchodzić należy z pewną dozą ostrożności. Ankietyzacja, chociaż wnosi sporo nowych informacji i może być podstawą dalszych badań, ze względu na zwięzłą formę zapisu wymaga konfrontacji z innymi dokumentami, nim jej efekty na trwale wpiszą się do stanu wiedzy o pomocy Żydom. Jednocześnie odzew społeczny związany z ankietą dowodzi konieczności kontynuowania badań terenowych także w zakresie pomocy świadczonej przez duchowieństwo parafialne. Kolejni autorzy mogą potwierdzić, względnie zanegować ugruntowane tezy. Przykładowo S. Piątkowski, niekwestionowany znawca dziejów Radomia i dystryktu radomskiego, pisał, że nie udało mu się odnaleźć informacji mówiących o zaangażowaniu duchowieństwa radomskiego w pomoc Żydom³⁰³. Jego wypowiedź znacznie różni się od oceny ks. F. Stopniaka (zob. wyżej). Z obszaru diecezji sandomierskiej w literaturze przywoływana jest postać ks. Szymańskiego z Sandomierza³⁰⁴. Nadal, co wydaje się niestety normą w badaniach pomocowych, w tym również w kwestii zaangażowania przedstawicieli strukturalnego Kościoła, znaczna część przekazów jest anonimowa.

W badaniach nad pomocą udzielaną ludności żydowskiej szczególnie podkreśla się dokonania żeńskich zgromadzeń zakonnych³⁰⁵. Liczba publikacji poświęconych powyższej tematyce albo w niewielkim zakresie do niej nawiązujących jest bez wątpienia znaczna, przy czym część prac ma charakter odtwórczy i powieli

³⁰⁰ E. Kołomańska, *Kto ratuje jedno życie...*, s. 22.

³⁰¹ D. Wojciechowski, *Duchowni kieleccy i wierni...*, s. 3–40; *idem*, *Księża niezłomni – diecezja kielecka*, Włoszczowa 2011.

³⁰² A. Kwaśniewski, *Polacy ratujący Żydów na terenie diecezji kieleckiej w latach 1939–1945...*, s. 147.

³⁰³ S. Piątkowski, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej...*, s. 467.

³⁰⁴ E. Fąfara, *Gehenna Żydów staszowskich...*, s. 48.

³⁰⁵ E. Kurek, *Klasztory żeńskie w diecezji kieleckiej w akcji ratowania dzieci żydowskich 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945...*, s. 187–199.

znane już nazwiska i miejsca pomocy. Pierwsze prace obrazujące zaangażowanie żeńskich zgromadzeń pojawiły się stosunkowo późno, bo dopiero w latach sześćdziesiątych XX w. i były kontynuowane w następnych dziesięcioleciach. Należy tu wymienić badania s. Klary Antosiewicz i ks. Franciszka Stopniaka oraz ks. Zygmunta Zielińskiego³⁰⁶. Wzmiankował o tym również Szymon Datner³⁰⁷. Zasadnicze ustalenia odnośnie zaangażowania zakonów żeńskich w ratownictwo prowadziła Ewa Kurek. W 1992 r. ukazała się jej praca pt. *Gdy klasztor znaczył życie*³⁰⁸. Autorka podjęła również próbę przedstawienia ujęcia statystycznego. Według jej obliczeń w skali okupowanego kraju na 74 istniejące zgromadzenia 37 udzielało pomocy Żydom, co stanowiło ich połowę³⁰⁹. Liczba uratowanych żydowskich dzieci wyniosła około 1200. Z ustaleniami Kurek polemizował Nahum Bogner, twierdząc, że do takich wniosków nie uprawniają ani polskie, ani żydowskie źródła, a co za tym idzie liczba uratowanych dzieci była znacznie mniejsza³¹⁰.

Ewa Kurek ustaliła, że na obszarze województwa kieleckiego w ratowaniu żydowskich dzieci uczestniczyły następujące żeńskie zgromadzenia zakonne: Siostry Albertynki (Zgromadzenie Sióstr Albertynek Posługujących Ubogim), Siostry Dominikanki (Zgromadzenie Sióstr św. Dominika), Siostry Duchaczki (Zgromadzenie Sióstr Kanoniczek Ducha Świętego de Saxia), Siostry Imienia Jezus (Zgromadzenie Sióstr Najświętszego Imienia Jezus pod Opieką Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych), Siostry Magdalenki (Zgromadzenie Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia), Siostry Nazaretanki (Zgromadzenie Sióstr Świętej Rodziny z Nazaretu), Siostry Niepokalanki Niehabitowe (Zgromadzenie Córki Maryi Niepokalanej), Siostry Oblatki (Zgromadzenie Sióstr Oblatek Serca Jezusa),

³⁰⁶ Zob.: K. Antosiewicz, *Zgromadzenie Sióstr Kanoniczek Ducha Świętego w latach 1939–1947*, „Summariusz” 1974, nr 3, s. 192–193; F. Stopniak, *Pomoc kleru polskiego dla dzieci...*, s. 51–52; *idem*, *Kościół w Polsce wobec Żydów w latach II wojny światowej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1975, t. 22; *idem*, *Pomoc kleru polskiego...*, s. 51.

³⁰⁷ S. Datner, *Materiały z dziedziny ratowania Żydów w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1970, nr 73, s. 133–138.

³⁰⁸ E. Kurek, *Gdy klasztor znaczył życie. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce*, Kraków 1992. W następnych latach ukazywały się kolejne wydania i uzupełnienia ww. książki oraz mniejsze prace. Zob. E. Kurek, *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Lublin 2001; *eadem*, *Klasztory żeńskie w diecezji kieleckiej...*, s. 187–199.

³⁰⁹ Dla sześciu zgromadzeń oparła swoje ustalenia na tradycji ustnej, a w sześciu innych zgromadzeniach ratowano osoby dorosłe. Stąd też dane statystyczne kwestionował D. Libionka, twierdząc, że jest to raczej myślenie życzeniowe. Zob. D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 60.

³¹⁰ N. Bogner, *The convent children. The rescue of jewish children in polish convents during the Holocaust*, <https://www.yadvashem.org/righteous/resources/rescue-of-jewish-children-in-polish-convents.html> (dostęp: 10 VII 2020).

Siostry Służebniczki Starowiejskie (Zgromadzenie Sióstr Służebniczek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej w Starej Wsi). Według ustaleń Kurek łącznie dziewięć zgromadzeń zakonnych, których domy lub zakłady położone były na terenie województwa kieleckiego, udzielało pomocy dzieciom żydowskim.

Kolejne szczegóły dotyczące wkładu żeńskich zgromadzeń zakonnych w działalność pomocową przynosi lektura prac związanych ze środowiskiem lubelskim, a dokładniej z realizowanym tam cyklem naukowym pn. „Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce w latach 1937–1947”, a opracowywanym od lat osiemdziesiątych XX w. W ramach tych badań pisano m.in. o działaniach: Zgromadzenia Sióstr św. Dominika w Kielcach³¹¹, Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej w Częstochowie³¹², Zgromadzenia Sióstr Pasjonistek³¹³, Zgromadzenia Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu (Nazaretanek)³¹⁴, Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo Sług Ubogich Chorych³¹⁵, Zgromadzenia Sióstr Imienia Jezusa w Klimontowie³¹⁶, Zgromadzenia Sióstr Służebnic Matki Dobrego Pasterza w Częstochowie³¹⁷.

Wielość publikacji nie przekłada się na precyzyjne ustalenia liczbowe. Nie dysponujemy danymi na temat dzieci i dorosłych uratowanych przez żeńskie zakony. W swoim opracowaniu Kurek dość często używa sformułowania „kilkoro dzieci” względnie podaje łączną liczbę ratowanych dzieci przez konkretne zgromadzenie we wszystkich domach położonych na terenie okupowanych ziem polskich bez podziału (co jest dość oczywiste) na tereny poszczególnych województw. Stawia to przed badaczami kolejne wyzwania dość szczegółowych i wnikliwych mikrostudium. Jednakże badania prowadzone przez s. Danutę Kozieł, chociażby w odniesieniu do Zgromadzenia Sióstr Nazaretanek, pozwalają optymistycznie spojrzeć na możliwość ustalenia także imiennego wykazu dzieci żydowskich

³¹¹ T. Wiśniewska, J. Florczak, *Zgromadzenie Sióstr św. Dominika w latach 1939–1947* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce w latach 1937–1947*, red. A. Chruszczewski, t. 8, Lublin 1995, s. 42.

³¹² A.Z. Kotowska, C. Szarska, *Urszulanki Unii Rzymskiej. Prowincja Polska Zakonu św. Urszuli w latach 1939–1947* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne*, red. A.Z. Kotowska, t. 12, Lublin 1998, s. 87–88.

³¹³ J. Stręciwilk, *Zgromadzenie Sióstr Męki Pana Naszego Jezusa Chrystusa w latach 1939–1947* [w:] *ibidem*, s. 297.

³¹⁴ H. Markiewicz, B. Stelmazuk, *Zgromadzenie Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu w latach 1939–1947* [w:] *ibidem*, s. 136, 155.

³¹⁵ A. Jurczak, *Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo Sług Ubogich Chorych. Prowincja warszawska* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne*, red. A. Jurczak, t. 14, Lublin 2000, s. 520.

³¹⁶ K. Trela, *Zgromadzenie Sióstr Najświętszego Imienia Jezusa w latach 1939–1947* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne*, t. 5, Lublin 1989, s. 57.

³¹⁷ D. Wielgat, *Zgromadzenie Sióstr Służebnic Matki Dobrego Pasterza* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne*, red. A. Zalińska, t. 6, Lublin 1991, s. 361.

uratowanych w poszczególnych domach³¹⁸. Pewien wpływ na dotychczasowy stan badań w zakresie działalności instytucjonalnego Kościoła mogła mieć hermetyczność archiwów.

Niewątpliwie natomiast *terra incognita* to kwestia pomocy świadczonej przez męskie zgromadzenia zakonne. Dotychczas nie udało mi się odnaleźć prac z tego zakresu w odniesieniu do województwa kieleckiego.

7. Z badań nad rolą ziemiaństwa polskiego w pomocy Żydom

Niewiele informacji o pomocy Żydom przynosi literatura przedmiotu dotycząca ziemiaństwa. Pierwsze wzmianki na temat pomocy świadczonej przez ziemiaństwo z tego terenu pochodzą z powojennych wspomnień Ludwika Hirszfelda czy Arnolda Szyfmana³¹⁹. Jednak klimat społeczno-polityczny okresu PRL, w którym „przedwojenne klasy posiadające” pozostawały jednym z głównych przeciwników ideologicznych, nie sprzyjał szerszym pracom badawczym. Dopiero z końca lat osiemdziesiątych XX w. pochodzą publikacje mówiące o zaangażowaniu ziemiaństwa w akcję pomocy³²⁰. W następnych latach dzieje tej grupy społecznej w regionie, a tym samym i sprawę relacji ziemiańsko-żydowskich, w tym i pomocy, badali³²¹: Jerzy Gapys, Marcin Chorążki³²². Ostatnio z racji prac nad Zagładą w powiecie miechowskim do tego grona dołączył także Dariusz Libionka. Badacze na ogół są zgodni co do stosunkowo niewielkiego udziału ziemiaństwa, bo jak pisał

³¹⁸ Kwerenda przeprowadzona przez D. Kozieł dla Instytutu Studiów Strategicznych. Kopia w posiadaniu autora.

³¹⁹ L. Hirszfeld, *Historia jednego życia*, Warszawa 1946; A. Szyfman, *Moja tulaczka wojenna*, Warszawa 1960.

³²⁰ L. Slaski, B. Thugutt, *Losy ziemian powiatu pińczowskiego w okresie okupacji 1939–1945* [w:] *Ziemiaństwo polskie 1920–1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1988, s. 180; M. Rudziński, „Uprawa” vel „Tarcza” [w:] *Dziedzictwo. Ziemiaństwo polskie i udział ich w życiu narodu*, red. T. Chrzanowski, Kraków 1996, s. 259–276. Artykuł ten został następnie przedrukowany w „Niepodległość i Pamięć” 2002, nr 18, s. 179–196.

³²¹ Liczba prac jest oczywiście większa. Niektóre przywołują ustalenia wspomnianych wyżej badaczy. Zob. C. Jastrzębski *et al.*, *Dzieje ziemi i powiatu jędrzejowskiego*, Jędrzejów 2018, s. 289–290.

³²² M. Chorążki, *Ziemiaństwo wobec wojny. Postawy właścicieli ziemskich województwa krakowskiego w latach 1939–1945*, Kraków 2010, s. 177–184; *Relacje wojenne ziemian – perspektywa dwóch pokoleń*, oprac. M. Chorążki, Kraków 2013.

J. Gapys: „Jedynie wąska grupa ryzykowała życie, by przyjść z pomocą Żydom”³²³. Podstawą dywagacji i opisu wszystkich autorów są pozostawione liczne wspomnienia przedstawicieli tego środowiska oraz zapiski Żydów. Na kartach relacji ziemiańskich odczuwalne jest przede wszystkim współczucie dla losu Żydów oraz potępienie polityki niemieckiej. Równie mocno ziemianie krytycznie oceniali postawy części chłopstwa i drobnomieszczactwa. Te elementy podkreśla w swoim piśarstwie J. Gapys³²⁴. Realna pomoc polegała na ukrywaniu uciekinierów z gett czy też ich zatrudnianiu w swoich dobrach, finansowaniu pobytu w kryjówkach poza majątkami oraz akcjach doraźnych również w okresie gettoizacji. Według Gapysa jednostkowo pomoc dostrzegalna jest na całym analizowanym obszarze. W niektórych rejonach skala pomocy była nieco większa. Mowa tu o b. powiatach: pińczowskim, miechowskim (Kreis Miechów, dystrykt krakowski), jędrzejowskim, sandomierskim i częstochowskim (dystrykt radomski). Autor szczególnie podkreślał zasługi: Wacława Karwackiego z Paśmiech, Stanisława Arkuszewskiego (syna właściciela dóbr polickich) oraz Stanisława Górskiego z majątku Kliszowa w powiecie jędrzejowskim. Górski tak dalece był zaangażowany w ratowanie Żydów, że pisał nawet w tej sprawie do generalnego gubernatora Hansa Franka³²⁵. Jednak najważniejsza wydaje się polemika Gapysa z Rudzińskim. Gapys dowodził, że brak wiarygodnych źródeł, by działalność ziemianstwa w zakresie pomocy Żydom odbywała się w ramach akcji zbiorowej. O ile miała ona miejsce, podejmowana była indywidualnie.

Najbardziej krytycznie postawę ziemian oceniał D. Libionka: „Ziemianie obserwowali, potępiali Niemców i polujących na Żydów donosicielei, współczuli ofiarom, lecz na tym z reguły się kończyło”³²⁶. Wśród pomagających byli właściciele i administratorzy. W powiecie miechowskim „w majątkach przeżyło ledwie kilkoro Żydów”, ale jednocześnie większość ukrywała swoje pochodzenie³²⁷. Tak krytyczne spojrzenie budzić może zdziwienie, zważywszy, że przedmiotem zainteresowania

³²³ J. Gapys, *Ziemianie wobec zagłady Żydów w dystrykcie radomskim 1939–1942* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, red. E. Majcher-Ociesa, B. Wojciechowska, Kielce 2013, s. 310–311. W 1931 r. w dworach ziemiańskich województwa kieleckiego zamieszkiwało 1899 osób. W okresie II wojny światowej w związku z masowymi przesiedleniami liczba ta się powiększyła. Zob. J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemianstwa...*, s. 264.

³²⁴ *Ibidem*, s. 262–268.

³²⁵ J. Gapys, *Ziemianie wobec zagłady Żydów...*, s. 324; *idem*, *Postawy społeczno-polityczne ziemianstwa...*, s. 262–275.

³²⁶ D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 144.

³²⁷ *Ibidem*.

Libionki był powiat miechowski, o którym z kolei J. Gapys pisał: „Było to jedno z najbardziej ofiarnych środowisk ziemiańskich między Wisłą a Pilicą”³²⁸.

W analizowanych pracach historycy próbowali zbadać przyczyny niewielkiego odsetka ratujących, dochodząc do zupełnie odmiennych wniosków. Wspomniany Jerzy Gapys, kreśląc postawy społeczne przedstawicieli ziemiaństwa, pisał: „Ziemiańskie w okresie II wojny światowej – mimo poprawy sytuacji ekonomicznej wielkiej własności w GG (też dystrykt radomskim) – jako warstwa zostały unicestwione na ziemiach wcielonych do Rzeszy i w strefie okupacji radzieckiej. Objęcie przez okupanta niemieckiego wielkiej własności preferencjami wiązało się z jej eksploatacją, rygorystycznym nadzorem oraz przejmowaniem majątków pod zarządek niemiecki, co generowało niepewność jutra. [...] Trudno się więc dziwić, że w środowisku ziemiańskim, podobnie jak w każdym innym poddanym zagrożeniu, narastały postawy nastawione na przeżycie, najpierw jako jednostka – rodzina, grupa społeczna, naród. Dlatego też, jeśli pomoc była udzielana, to kierowano ją w pierwszym rzędzie do osób potrzebujących z własnej sfery, Polaków z innych warstw społecznych, a dopiero na końcu do osób spoza wspólnoty kulturowej”³²⁹.

Zupełnie inne przyczyny braku masowej (zwiększonej) pomocy Żydom dostrzegł w swoich naukowych poszukiwaniach, w odniesieniu do powiatu miechowskiego, D. Libionka. W opinii tego badacza przyczyną niewielkiej pomocy był antysemityzm ziemiaństwa, niezwykle mocno zakorzeniony i rozpowszechniony w tym środowisku. Powołując się na wspomnienia Arnolda Szyfmana, twierdził, że w Miechowskim panował większy antysemityzm niż w nieodległym Sandomierskiem. Antysemickie wypowiedzi Libionka odnalazł również we wspomnieniach ziemianina Tadeusza Zwierkowskiego³³⁰. Krytyczne stanowisko Libionki wynika najpewniej z pomijania świadczonej przez ziemian doraźnej pomocy jednorazowej. Pisał o tym M. Chorążki. Taka forma pomocy obecna jest również w opublikowanych wspomnieniach ziemian z tego terenu. Istotny wpływ na różnice w ocenie postaw ziemian wobec Żydów wynikają również z odmiennych korpusów archiwaliów będących podstawą naukowych analiz. O ile dla Gapysa w pierwszej kolejności są nimi wspomnienia i relacje ziemian, o tyle dla Libionki – zapiski uratowanych i ocalonych Żydów, których dopełnienie stanowią poglądy ziemian zawarte w ich wspomnieniach. Jednak Libionka zdaje się również nie zauważać pewnej pułapki interpretacyjnej. To, że właściciel lub zarządca majątku ziemskiego wypowiadał lub powtarzał antysemickie czy

³²⁸ J. Gapys, *Ziemiańskie wobec zagłady Żydów...*, s. 325.

³²⁹ *Ibidem*, s. 310–311.

³³⁰ D. Libionka, *Powiat miechowski...*, s. 144.

antyżydowskie hasła lub klisze, nie musi oznaczać, że w chwili próby nie pomógł Żydom. Ten sam Zwierkowski, cytowany przez Libionkę, piszący, że ogół ziemian nie lubił Żydów, wbrew wyraźnym zarządzeniom niemieckim sam „handlował z Żydami, sprzedając im zboże i krowy”³³¹. W ten sposób narażał się na możliwe represje, bowiem władze niemieckie handel z Żydami traktowały jako zjawisko nielegalne i pomocowe. Ponadto istniejące zapisy źródłowe pozwalają przypuszczać, że pomoc Żydom mogła być anonimowa, głównie o doraźnym charakterze³³². Jeszcze inny przypadek ziemianina Karola Szlichcińskiego, pomagającego Żydowi Henrykowi Szaniawskiemu, opisał T. Domański³³³. Dla tych ciekawych sporów kluczową wydaje się konkluzja Gapysa, zgodnie z którą, z braku źródeł, nie jest możliwe precyzyjne ustalenie listy ziemian świadczących pomoc³³⁴. Nie oznacza to, że nie należy skwapliwie prowadzić kwerend. Żaden jednak typ źródeł nie powinien być faworyzowany.

³³¹ J. Gapys, *Echa zagłady Żydów na Kielecczyźnie w pamiętnikach ziemiańskich 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945...*, s. 172.

³³² *Okupacja widziana z dworu wlonickiego*. Stanisław Turnau. *Pamiętnik z wojny 1939–1945*, wybór i oprac. J. Gapys, Kielce 2014, s. 97.

³³³ T. Domański, *Udział Polaków w pomocy Żydom na wsi kieleckiej...*, s. 65–66. Szaniawski nie wspominał o pomocy udzielanej mu przez Szlichcińskiego w powojennej relacji złożonej w ŻIH, lecz w odrębnym oświadczeniu. Zob. H. Środa-Szaniawski, [*Wspomnienia*]..., s. 91–100.

³³⁴ J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa...*, s. 263.

VII. Dwie pamięci – wspomnienia żydowskie i polskie w badaniach nad pomocą

Pisząc o stanie badań nad pomocą Żydom, nie sposób nie poświęcić odrębnego wątku niezwykle licznej literaturze memuarystycznej. Na przestrzeni dziesięcioleci od zakończenia II wojny światowej ukazała się w wielu językach niezliczona ilość większych i mniejszych wspomnień, w których czytelnik odnajdzie wzmianki o pomocy. Są to zazwyczaj albo przekazy publikowane w postaci samodzielnych wydawnictw, albo wspomnienia drukowane w różnych zbiorach. Znaczenie wspomnień jako źródła historycznego, wobec słabego stanu zachowania dokumentacji administracyjnej oraz konspiracyjnego charakteru ratowania, jest nie do przecenienia. Przekazy pochodzące od ratowanych oraz ratujących częstokroć są jedynym źródłem mogącym potwierdzić fakty. Już na wstępie poczynić trzeba uwagę, że zdecydowana większość opublikowanych relacji pisanych, co dość oczywiste, stanowi spuściznę żydowską. Rodzi to oczywiście swoje podstawowe konsekwencje. Okoliczności pomocy – ukrywania, chronienia, przekazywania żywności i innych form, poznajemy przez pryzmat osób ratowanych, a więc ich punkt widzenia, doświadczenie i wrażliwość³³⁵. Dla obszaru województwa kieleckiego można wskazać wspomnienia: Sabiny Racheli Kałowskiej, Arnolda Szyfmana, Adiny Błady-Szwajger, Josepha (Josefa) Bainvolla, Abrahama Lancmana, Goldie Szechter, Mildred (Mani) Fefferman-Wasoff, Mordechaja Canina, Chaima Icchaka Wohlgerlentera, Emanuela Elbingera, Haliny Zawadzkiej, Ludwika Hirszfelda, Ady Kessler-Pawlak, Jerzego Einhorna, Bernice (Bronki) Graudens,

³³⁵ Niezwykle stronniczą analizę pism, będących poniekąd relacjami dowodzącymi pomocy, kierowanych przez polskich ratujących do ŻIH bądź instytucji Izraela w Polsce celem otrzymania pomocy, przedstawił Jacek Leociak. Zdaniem autora treść dokumentów w oczywisty sposób dowodzi różnych uprzedzeń, stereotypów ugruntowujących obraz Żydów. Zob. J. Leociak, *Ratowanie...*, s. 23–54.

³³⁶ Zob.: S.R. Kałowska, *Uciekać, aby żyć*, Lublin 2000; A. Szyfman, *Wojna za frontem (fragmenty pamiętnika)*, „*Twórczość*” 1946, nr 2, z. 4, s. 100–118; *idem*, *Moja tułaczka wojenna...*, *passim*; A. Błady-Szwajger, *I nic więcej nie pamiętam*, Warszawa 1988; J. Bainvoll, *Wielki mrok*, Warszawa 2013; A. Lancman, *Młodość w czasie Zagłady*, przedmowa W. Bartoszewski, Warszawa 2002; G. Szachter-Kalib, *Z Bodzentyń do Auschwitz i Bergen-Belsen*, tłum. E. i J. Pałysiewicz, [Bodzentyń] 2009; Fefferman-Wasoff M., *Wspomnienia* [w:] *To remember is to know*, New York 1979; M. Canin, *Przez ruiny i zgliszcza. Podróż po stu zglądzonych gminach żydowskich w Polsce*, tłum. M. Adamczyk-Grabowska, Warszawa 2018; Ch.Y. Wolgerlenter, *The unfinished diary. A chronicle of tears*, Lakewood 2015; *Wywiad z Emanuelem Elbingierem* [w:] *Pamiętali... pamiętamy... pamiętajcie...* *Wspomnienia Żydów polskich*, oprac. M. Zajda, P. Skorut, Kraków 2019, s. 57–72; H. Zawadzka,

Juliana Aleksandrowicza, Nechamy Tec czy Michała Borwicza³³⁶. Z drobniejszych prac warto zasygnalizować *Moje sentymentalne Kielce* J. Halperina o ukrywaniu się w oddziale AK oraz dziennik Hindy i Chaniny Malachi mówiący m.in. o doświadczeniach z Ostrowca³³⁷. Ważne znaczenie dla wątków pomocowych mają również cykle wspomnień znajdujące się w dziełach zbiorowych. Przede wszystkim są to wspomnienia i relacje osób, które w okresie okupacji były dziećmi: *Dzieci żydowskie oskarżają*³³⁸, *Dzieci Holokaustu*³³⁹ oraz *Czarny rok... czarne lata...*³⁴⁰.

Świadectwa żydowskie zawiera również opracowanie *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945*³⁴¹. Ta ważna praca podzielona została na części zgodnie z podziałem okupowanych ziem polskich – ziemie wcielone do III Rzeszy, GG, Kresy. Z dystryktu krakowskiego, który w części zajmował obszar przedwojennego województwa kieleckiego, w książce opublikowano fragmenty wspomnień Chaima Icchaka Wohlgerlentera³⁴², natomiast z dystryktu radomskiego: Eleazera Fiszmana i Marii Fridman (Radom), Herty Lustiger (Częstochowa), Idela Bekermana (Kielce), Lejby Zylberberga (Klimontów), Arona (Urele) Sztarkmana (Opatów), Celiny Grünszpán, Jehoszuy Zobermana (Sandomierz) oraz Mosze Ajzenberga (Szydłowiec). Świadectwa pochodzą z Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego i w większości zostały przetłumaczone z języka żydowskiego³⁴³. Niestety relacje w niedostatecznym stopniu poddane zostały redakcji naukowej. Stąd w opisach niektórych osób i wydarzeń pojawiają się dość poważne błędy merytoryczne. Idel

Ucieczka z getta, Warszawa 2011; A. Kessler-Pawlak, *Nie chcę nocy*, Warszawa 2002; J. Einhorn, *Wybrany, aby żyć. Wspomnienia*, Gdańsk 2002; L. Hirszfeld, *Historia jednego życia... passim*; B.G. Fishman, C.R. Fishman, *A lone candle. Secrets too heavy to bear*, b.m.w., 2011; J. Aleksandrowicz, *Kartki z dziennika doktora Twardego*, Kraków 2001; J. Aleksandrowicz, E. Stawowy, *Tyle wart człowiek...*, Lublin 1992; N. Tec, *Suche łzy*, Warszawa 2005; M. Borwicz „Zygmunt”, *Spod szubienicy w teren*, Paryż 1980.

³³⁷ Zob.: J. Halperin, *Moje sentymentalne Kielce* [w:] *Z kronik utraconego sąsiedztwa*, red. M. Pawlina-Meducka, Kielce 2001, s. 147; J. Halperin, *Ludzie są wszędzie*, Warszawa 2002, s. 240–241; *Dziennik Hindy i Chaniny Malachi*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2007, nr 3, s. 241–265.

³³⁸ *Dzieci żydowskie oskarżają*, oprac. K. Czarnota, Warszawa 1993.

³³⁹ *Dzieci Holokaustu mówią*, do druku przygotowały K. Meloch, H. Szostkiewicz, Warszawa 2012. Znajdują się tutaj m.in. wspomnienia Josepha (Josefa) Bainvolla, s. 157–186.

³⁴⁰ *Czarny rok... czarne lata...*, oprac. i przypisy W. Śliwowska, słowo wstępne W. Śliwowska, K. Meloch, słowo końcowe M. Turski, Warszawa 1996.

³⁴¹ *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.

³⁴² Ch.I. Wohlgerlenter, *Działożyce* [w:] *ibidem*, s. 29–35.

³⁴³ Zob.: E. Fiszman, M. Fridman, *Radom*, [w:] *ibidem*, s. 160–170; H. Lustiger, *Częstochowa*, [w:] *ibidem*, s. 171–188; I. Bekerman, *Kielce*, [w:] *ibidem*, s. 188–194; L. Zylberberg, *Klimontów*, [w:] *ibidem*, s. 194–201; A. Sztarkman, *Opatów*, [w:] *ibidem*, s. 207–216; C. Grünszpán, J. Zoberman, *Sandomierz*, [w:] *ibidem*, s. 221–232; M. Ajzenberg, *Szydłowiec*, [w:] *ibidem*, 232–235.

Bekerman, przedstawiając postać pierwszego prezesa Judenratu kieleckiego, podał nieprawdziwe nazwisko – dr Feld. Powszechnie wiadomo, że chodzi o niezwykle zasłużoną postać dr. Mojżesza Pelca. Nieprawidłowo podał również datę utworzenia samego getta – 7 kwietnia. W rzeczywistości Niemcy utworzyli dzielnicę zamkniętą w Kielcach na mocy zarządzenia Stadthauptmanna Hansa Drechsela z 31 marca 1941 r.³⁴⁴ Kontrowersje budzić może również terminologia użyta we wspomnieniach Lejby Zylberberga. Opisując sytuację Żydów klimontowskich, pisał on o „polskich urzędach” – Radzie Miejskiej i Urzędzie Podatkowym, które: „Wydobyły z archiwów dokumenty dotyczące zadłużenia Żydów sprzed szesnastu lat. Zdzierano z Żydów ostatnią koszulę”³⁴⁵. Z kolei sugestia Mosze Ajzenberga jakoby: „W Szydłowcu, jedynemu miastu z całego dystryktu, udało się uniknąć ciasnego zamkniętego getta, jakie potem zostały utworzone w całej GG”³⁴⁶ w ogóle nie pokrywa się z rzeczywistością. Wszak zdecydowana większość gett w regionie do 1942 r. miała charakter półotwartej.

W charakterze osobliwości można potraktować natomiast wydawnictwo źródłowe pt. *Żydzi w walce*³⁴⁷. W poszczególnych tomach znajdują się przedruki *in extenso* wspomnień Ocalałych zapisane w latach powojennych oraz sporadycznie wspomnienia Polaków. Zamieszczono tam chociażby relację Stanisława Olczyka „Garbatego” o walce pod Klamochą (zob. wyżej) pisaną w propagandowym języku czasów stalinowskich³⁴⁸. Szkoda, że powyższe źródło nie zostało poddane naukowej krytyce i edycji.

Rzadziej po pióro sięgali ratujący albo „polscy świadkowie” Zagłady i pomocy. Najczęściej opisywana rzeczywistość prezentuje spojrzenie dworu, plebani, gabinetu lekarskiego, ale także perspektywę lokalnego oddziału partyzanckiego czy miejscowej konspiracji. W każdym razie jest to perspektywa dość zawężona. Z dostępnej literatury warto wymienić: wspomnienia lekarza Wojciecha Lipowskiego opisującego pomoc na Sandomierszczyźnie³⁴⁹, zapiski księdza z parafii Wzdół mówiącego o postawach miejscowych chłopów wobec Zagłady³⁵⁰, dziennik Kazimierza Mroza

³⁴⁴ Zob. S. Bender, *In enemy land...*, s. 95.

³⁴⁵ L. Zylberberg, *Klimontów, Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945*, s. 198.

³⁴⁶ M. Ajzenberg, *Szydłowiec, ibidem*, s. 234.

³⁴⁷ *Opór i walka z faszyzmem w latach 1939–1945*, t. 2, wybór i red. J. Działłowski, J. Roszkowski, Warszawa 2010.

³⁴⁸ *Ibidem*, s. 172–180.

³⁴⁹ W. Lipowski, *Lekarz. Wspomnienia*, Warszawa 1980, s. 77–82.

³⁵⁰ Częściowo opublikowane przez E. Kołomańska. Zob. *Kto ratuje jedno życie...*, s. 20–21.

z Kozienic³⁵¹, zapiski ziemian oraz najliczniejsze w tym segmencie wspomnienia członków podziemia różnych nurtów, począwszy od żołnierzy Armii Krajowej i innych organizacji niepodległościowych – BCh, NSZ, na partyzantce komunistycznej skończywszy³⁵². We wskazanej literaturze memuarystycznej problematyka losu Żydów czy Zagłady obecna jest jedynie sygmalnie. Jednocześnie polskie świadectwa przynoszą dość pozytywne informacje na temat postaw społeczeństwa wobec Żydów w czasie wojny, chociaż na kartach wspomnień ziemian nie brak fragmentów nader krytycznych wobec zachowań chłopskich. We wspomnieniach odnajdujemy nazwy miejscowości, w których ratowano oraz nazwiska ratujących, rzadziej nazwiska Żydów, którym pomagano. Niektóre świadectwa przekonują o szerszej woli pomagania Żydom. W jednej z miejscowości o nazwie Wzdół w gminie Bodzentyn, jak pisał Henryk Pawelec, „powstała enklawa żydowska”. Miało się tam ukrywać nawet pięćdziesięciu Żydów – „Prawda, że w większości za pieniądze. Ale ludzie ich szanowali”³⁵³. Obecne we wspomnieniach są także nader ogólnikowe wersy pozbawione większej wartości poznawczej. Trudno inaczej traktować następujące stwierdzenia: „Miejscowa ludność pomagała im [Żydom], jak mogła”, „Wielu Żydów, dzięki pomocy ludności polskiej, ocalało”³⁵⁴. Zwraca również uwagę sposób widzenia społeczności żydowskiej jako w większości ludzi apatycznych, pogodzonych z losem³⁵⁵.

Do rzadkości należy traktujące o wydarzeniach okupacyjnych piśmiennictwo wywodzące się z chłopskiej chaty. Tej straty w żadnym stopniu nie są w stanie zrekomensować powojenne materiały konkursowe³⁵⁶. Świadectwa mówiące o pomocy Żydom w tym źródle są wyjątkowo nieliczne. Na potwierdzenie reguły można przywołać anonimową relację ze wsi Tymienica w powiecie iłżeckim. Nieznany z nazwiska chłop związany z konspiracją komunistyczną wspominał, że w jego domu znajdowali schronienie: „Żydkowie i jeńcy radzieccy, którym udało

³⁵¹ K. Mróz, *Kozienice 1939–1944 (fragmenty dziennika)* [w:] *Wieś radomska*, t. 4, red. S. Zieliński, Radom 1993, s. 153.

³⁵² Zob.: E. Adamczyk, *Mój udział... passim*. S. Bembiński „Harnaś”, *Te pokolenia z bohaterstwa znane*, Radom 1996, s. 11, 67–68; P. Czechowski „Kuba”, *Niektóre problemy, zdarzenia i przeżycia z tego okresu szczególnie w placówce Słupia*, Wrocław 2001; H. i Z. Pawelcowie, *Na rozkaz serca*, oprac. J. Białek, Kielce 2005; A. Ropelewski, *Wspomnienia z AK*, Warszawa 1957.

³⁵³ *Ibidem*, s. 42.

³⁵⁴ S. Bembiński „Harnaś”, *Te pokolenia z bohaterstwa znane...*, s. 11, 67–68.

³⁵⁵ P. Czechowski „Kuba”, *Niektóre problemy...*, s. 8–9.

³⁵⁶ Por. *Wieś polska, 1939–1948. Materiały konkursowe*, red. K. Kersten, T. Szarota, t. 2, Warszawa 1968.

się szczęśliwie zbiec z niewoli niemieckiej”³⁵⁷. Nieco więcej informacji dostarczają relacje chłopskie na temat niemieckich obław na Żydów i terroru okupacyjnego³⁵⁸. Być może brak przekazów o pomocy Żydom w analizowanej pracy związany był z realiami czasów stalinowskich, kiedy rozpisano konkurs na wspomnienia chłopskie z czasów wojny i pierwszych lat powojennych. Światło dzienne ujrzały one dopiero dwadzieścia lat później.

Tę dość widoczną lukę próbował w latach osiemdziesiątych XX w. zapisać Eugeniusz Fąfara. W swojej pracy *Gehenna ludności żydowskiej* wykorzystał fragmenty relacji polskich chłopów z Kielecczyny, a zwłaszcza z rejonu Łysogór. Z nowszych wydawnictw, w których słyszalny jest głos społeczności wiejskich i małomiasteczkowych o relacjach polsko-żydowskich w czasie okupacji, wymienić należy przede wszystkim inicjatywy związane z historią Żydów chmielnickich³⁵⁹. W ostatnim czasie ukazało się opracowanie *Nasi sąsiedzi Żydzi*, będące pokłosiem konkursu edukacyjnego organizowanego pod tym samym tytułem³⁶⁰. W tomie opublikowano siedem artykułów wstępnych oraz nadesłane na konkurs prace uczniów. Zawierały one m.in. wywiady z pamiętającymi czasy wojenne polskimi świadkami, którzy opisywali relacje dwóch narodów. Jednym z ważnych elementów wspomnień okazały się właśnie doświadczenia okupacji i pomocy Żydom. Powyższy wątek w świetle prac konkursowych szczegółowo przeanalizował T. Domański³⁶¹, akcentując zwłaszcza sferę pomocy doraźnej, jednorazowej w wywiadach polskich bohaterów. Wielu Żydów, którzy szukali pomocy, a zginęli, nie mogło wszak zaświadczyć o tym fakcie³⁶².

Wspomnienia żydowskie i polskie w odniesieniu do województwa kieleckiego dostępne są również w wielu publikacjach zwartych. Należy wymienić: *Ten jest*

³⁵⁷ W związku ze swoją działalnością rodzina mężczyzny była represjonowana przez Niemców. Dnia 14 XII 1942 r. żandarmi z Górek Ciepelińskich zamordowali jego ojca oraz dwoje dzieci. Zob. Nr 34 (946) – wieś Tymienica – rolnik 3,25 ha, 50 lat, wykształcenie średnie, korespondent rolny GUS, rps [w:] *ibidem*, s. 56–57.

³⁵⁸ Nr 125 (1718) – wieś Czarnca – rolnik, 35 lat, członek PPR (przed wojną SL), żołnierz BCH [w:] *ibidem*, s. 182; Nr 252 (1133) – Brzesko Nowe – uczennica II klasy gimnazjum w Krakowie, 16 lat [w:] *ibidem*, s. 327–328.

³⁵⁹ M. Maciągowski, P. Krawczyk, *Żydzi w historii Chmielnika...*, s. 179–240.

³⁶⁰ *Nasi sąsiedzi Żydzi. Z dziejów relacji polsko-żydowskich na Kielecczyźnie w XX wieku*, red. A. Dziarmaga, D. Koczwańska-Kalita, E. Majcher-Ociesa, Warszawa 2018.

³⁶¹ T. Domański, *Polacy ratujący Żydów podczas II wojny światowej na podstawie prac nadesłanych na konkurs „Nasi sąsiedzi Żydzi”* [w:] *ibidem*, s. 89–97.

³⁶² Koniecznie trzeba podkreślić, że zarówno Fąfara, jak też Polacy składający relacje w ostatnich latach, podejmują również kwestię denuncjacji.

z ojczyzny mojej³⁶³, Polacy, Żydzi oraz Polacy ratujący Żydów³⁶⁴. Przysłowiową kopalnią wiedzy o okolicznościach pomocy są gromadzone w IPN materiały, tzw. śledztwa Bielawskiego. Dokumentację tę sukcesywnie, w postaci odrębnych tomów, publikuje S. Piątkowski. Z interesującego nas obszaru ukazał się tom poświęcony dystryktowi krakowskiemu (Kreis Miechów), w którym przedstawiono 202 historie pomocy oraz dystryktowi radomskiemu zawierający 104 historie pomocy³⁶⁵. Niestety, analizowany materiał archiwalny pomimo zalet ma również swoje wady wynikające wprost z charakteru źródła. W większości są to protokoły przesłuchań świadków sporządzone według ustalonego schematu, w suchej i lakonicznej formie.

Niewątpliwie podczas lektury opublikowanych świadectw żydowskich i polskich z regionu kieleckiego nasuwa się kilka podstawowych kwestii, które, jak można przypuszczać, mają znaczenie uniwersalne dla okupowanych ziem polskich³⁶⁶. W świetle relacji obydwie narodowości – zarówno Polacy dla Żydów, jak też Żydzi dla Polaków, są dla siebie zupełnie obce. Obie społeczności pozostają skoncentrowane na sobie i własnym doświadczeniu. Szczególnie wiele przekazów dotyczy tych skupisk, w których najczęściej dochodziło do wzajemnych kontaktów i pomocy. W województwie kieleckim takie kryteria spełniały zakłady zbrojeniowe oraz szeroko rozumiany interior. Z oczywistych względów wspomnienia żydowskie obrazują całokształt własnych losów naznaczonych najczęściej doświadczeniem życia w getcie i różnymi formami prześladowania ze strony Niemców, a następnie prób ucieczki z zagrożonego obszaru i podejmowania strategii przetrwania. Doświadczenie pomocy jest jednym z elementów szeroko rozumianej wojennej tułaczki. Ocalańcy mówią więc o różnych postawach Polaków wobec Żydów, o czynach szlachetnych i podłych, które najczęściej się przeplatają. Dowodzą tego wspomnienia: Kałowskiej, Wohlgelerntera, Bainvolla, a także materiały źródłowe z opracowania pn. *Życie i zagłada Żydów polskich*. Wskazują na motywację pomagania, ale również na zjawisko antysemityzmu i denuncjacji. Wspomnienia żydowskie obrazują niemal cały przekrój społeczny ratowników – ukrywanie

³⁶³ Z ważniejszych dla regionu wspomnień można wskazać wypowiedzi: Jakuba Kennera, Seweryna Gostyńskiego, Teodora Ciesielskiego. Zob. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 431–432, 428–429.

³⁶⁴ J. Żaryn, T. Sudoł, *Polacy ratujący Żydów...*, s. 165–490.

³⁶⁵ *Relacje o pomocy udzielnej Żydom przez Polaków w latach 1939–1945*, t. 2: *Dystrykt krakowski Generalnego Gubernatorstwa*, wybór i oprac. S. Piątkowski, Lublin 2020; *Relacje o pomocy udzielnej Żydom przez Polaków w latach 1939–1945*, t. 2: *Dystrykt radomski Generalnego Gubernatorstwa*, wybór i oprac. S. Piątkowski, Warszawa 2020. Analiza jakościowa zagadnienia pomocy czeka na szczegółowe ustalenia.

³⁶⁶ Powyższe uwagi odnoszą się również do fragmentów opublikowanych relacji jako cytatów występujących w różnych wspomnieniach.

w miastach, wśród chłopów czy ziemian. Jednocześnie chłopci, chociaż są dość często głównymi postaciami, niejednokrotnie pozostają anonimowi i niewiele o nich wiadomo. Są określani jako znajomi „wieśniacy”, „chłopi” czy chrześcijanie. Parafrazując B. Engelking, można powiedzieć: „Właściwie są raczej bezimienni niż anonimowi, jak biblijna córka Jeftego czy żona Lota – są obecni, często bardzo wyraziści jako postacie, jako główni bohaterowie wydarzeń, a jednocześnie są pozbawieni własnej tożsamości”³⁶⁷. Również wielokrotnie w polskich wspomnieniach Żydzi okazują się anonimowi, traktowani jako pewna zbiorowość. Niewątpliwie jednak na skutek naznaczonego prześladowaniami i traumatycznymi doświadczeniami losu z przekazów wielu Żydów umyka perspektywa realiów, w których funkcjonowali Polacy.

O tym, jak różna perspektywa, a przy tym interpretacja badawcza może towarzyszyć relacjom na temat pomocy, przekonują świadectwa polskie i żydowskie dotyczące tych samych historii. Przyjęcie tylko jednej perspektywy – ofiary albo ratującego (sprawiedliwego), może okazać się niewystarczające dla wyswietlenia wielopłaszczyznowości rozgrywających się wydarzeń. Brak wielu szczegółów implikuje mielizny faktograficzne i interpretacyjne. Wspomniałem „skrót”, który z historii pomocy rodzinie Zylberbergów w Goźlicach koło Sandomierza zrobiła B. Engelking. Autorka książki *Jest taki piękny słoneczny dzień* wzajemne relacje między Polakami – Politymi i Żydami – Zylberbergami sprowadziła do zwykłego dobijania targu. Dobrze się stało, że szersze fragmenty wspomnień Zylberberga zamieściła jako apendyks J. Tokarska-Bakir w *Okrzykach pogromowych*, bo pokazały one Polityw jako ludzi odważnych i szlachetnych, dla których „żydowskie dobra” nie odgrywały większego znaczenia³⁶⁸. Ale i tutaj chłopska zagroda oraz ukrywanie widziane jest jedynie oczami żydowskiego Ocaleńca, a z relacji przebija

³⁶⁷ B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień...*, s. 17.

³⁶⁸ „To było w czwartek, 23 września. Mój brat proponuje, abyśmy poszli do naszego znajomego chłopca Polita we wsi Goźlice. Nie chciałem do niego iść, bo wiedziałem, że nie będzie nas trzymał. O zarobek, wiedziałem, nie będzie dbał, bo był bardzo bogaty. Miał ponad 20 mórg najlepszej ziemi – „sandomierka” – a wejść tylko z powodu jedzenia nie chciałem. Brat nie dał jednak za wygraną, męczył mnie całą drogę, byśmy do niego weszli. Przeszliśmy przez wieś Ossolin, pół km od miejsca zamieszkania Polita. Nie wiedzieliśmy, jakie niebezpieczeństwo nas ominęło, ponieważ we wsi Ossolin był posterunek ukraińskiej straży przemysłowej, która strzegła gorzelnii. Przeszliśmy przez wieś i przechodzimy obok pól. Droga jest ciężka, a brat znów mówi: – Może wstąpimy do Polita? Widząc, że się uparł, zgodziłem się. [...] Pukamy w okno. Krzyczymy: »Andrzeju, otwórzcie!«. Śpi jak zabity. Tylko żona dosłyszała. Pyta nas: »Kto tam?«. Odpowiadam: »Krawiec z Klimontowa«. Wysła, by nam otworzyć. [...] Wychodzi i wprowadzają nas. Bardzo się nami cieszą, a ona mówi, że idzie zrobić nam coś do jedzenia. Proszę ją, by nie szła. Nie słucha mnie. Przynosi 6 gotowanych jaj, żelazny garnuszek z gotowaną kawą i cukier. Daje nam chleb. Stary wypytuje nas ciągle, w jaki sposób uciekliśmy, a stara mówi mu: »Nie męcz ich, niech coś zjedzą«.” Zob. J. Tokarska-Bakir, *Okrzyki pogromowe...*, s. 255.

niezwykły chłód i dystans do polskich wybawicieli. Zupełnie inaczej, z niezwykle ciepłym i atencją, o Zylberbergach mówiła Leokadia Oszczudłowska – córka Andrzeja i Marii Politów, która w 1943 r. miała trzynaście lat. Wywiad ukazał się w 2018 r. Słowa Oszczudłowskiej przekonują o niezwyklej wdzięczności Zylberbergów wobec Politów już w czasie ukrywania, ale zdradzają również pewne niuanse, jak chociażby motyw wynagradzania Politów za ukrywanie³⁶⁹. Historyk, badacz, rzadko ma komfort stuprocentowej pewności przeanalizowania całości dostępnych źródeł. Zawężanie *a priori* perspektywy badawczej prowadzić może do krzywdzących uproszczeń.

³⁶⁹ Oszczudłowska relacjonowała: „On [Zylberberg] powiedział: ozlocimy was, panie Polit... Tatuś kategorycznie odmówił. Powiedział: Ja mam pięcioro dzieci... nie mogę wziąć. Niedługo potem ich zabrali [...] Ktoś puka do okna. Mamusia pyta: Kto tam? A oni na to: My, Żydzi z Klimontowa. [...] Oni przyszli tacy wygłodniali, zmęczeni, mówią, że nie jedli ileś dni. Mamusia ugotowała jajka, zrobiła kawę z mlekiem. Później mówili, że to było coś najlepszego, co jedli w życiu”. Wówczas jej ojciec oraz najstarszy brat zgodzili się, aby przyjąć Zylberbergów. „[...] Oni mieli zaufanie skoro przyszli tutaj [...] bez niczego. Mówi [Zylberberg]: »Przyszliśmy nago i boso. I wyście nas przyjęli«. Zob. *Polacy ratujący Żydów*, https://m.radio.kielce.pl/pl/przegląd-548/_post/79396 (dostęp: 21 IV 2020).

VIII. Źródła do dziejów pomocy oraz perspektywy badawcze

W świetle powyższego szkicu naturalne wydaje się pytanie o perspektywy badawcze i kierunki poszukiwań na temat studiów nad pomocą Żydom. Podstawowym wyzwaniem jest niezwykle rozproszona oraz wielojęzyczna baza źródłowa³⁷⁰, którą najogólniej można podzielić na trzy podstawowe części. Do pierwszej zaliczają się stosunkowo nieliczne archiwalia wytworzone bezpośrednio w okresie okupacji, do drugiej – spuścizna urzędowa powstała już po zakończeniu wojny i wreszcie do trzeciej – najbardziej liczne źródła wywołane, czyli różnego rodzaju wspomnienia i relacje.

Pośród archiwaliów pozostałych po niemieckiej administracji cenna jest spuścizna aktowa niemieckich więzień i aresztów. Zbiory te w postaci zachowanej korespondencji, a zwłaszcza akt personalnych więźniów w inkryminowanych sytuacjach, zawierają m.in. odpisy wyroków niemieckich sądów specjalnych za udzielenie schronienia czy handlowanie żywnością z Żydami. Kwerenda w tych zbiorach, zwłaszcza dla więzienia radomskiego i kieleckiego, może niewiele wnieść do istniejącego już obrazu. Akta więźniów intensywnie eksplorowano w ramach prac nad *Indexem Polaków zamordowanych i represjonowanych przez hitlerowców za pomoc Żydom* oraz badań indywidualnych. Mniej rozpoznane wydają się natomiast akta pozostałe po niemieckich więzieniach w Sandomierzu i w Częstochowie.

Rzadko wykorzystywano dotychczas akta pozostałe po niemieckich sądach specjalnych. Dla obszaru województwa kieleckiego powyższe instytucje niemieckiego prawa okupacyjnego działały w Kielcach, Radomiu oraz w Częstochowie. Kilka przypadków represji na Polakach za pomoc Żydom w oparciu o to źródło przedstawiono w opracowaniu pn. *Represje za pomoc Żydom*. Nie znamy natomiast pełnej analizy stanu wykorzystania źródła. Brak jest publikacji obrazujących

³⁷⁰ Charakterystyki bazy źródłowej w zakresie pomocy dokonała już Anna Krochmal. Zob. A. Krochmal, *Pomoc Żydom w czasie II wojny światowej w świetle polskich i niemieckich źródeł archiwalnych* [w:] *Z dziejów stosunków polsko-żydowskich w XX wieku*, red. E. Czop, E. Rączy, Rzeszów 2009, s. 38–53; eadem, *Pomoc Żydom podczas II wojny światowej w świetle źródeł archiwalnych*, Przemysł 2018. Wskazówki dotyczące źródeł „pomocowych” czytelnik znajdzie również w opracowaniu Aliny Skibińskiej i współpracowników. Zob. A. Skibińska, *Źródła do badań nad zagładą Żydów na okupowanych ziemiach polskich*. Przewodnik archiwalno-bibliograficzny, współpr. M. Janczewska et al., Warszawa 2007.

działalność niemieckiego sądownictwa okupacyjnego dla analizowanego obszaru. Badania przeprowadzone przez Andrzeja Wrzyszcza mogą być punktem wyjścia do dalszych dociekań³⁷¹.

Mniej wartościowa dla badań nad pomocą okazuje się spuścizna struktur Polskiego Państwa Podziemnego oraz prasa konspiracyjna. Z oczywistych względów w dokumentacji terenowej nie odnajdziemy konkretnych nazwisk ratowników. Dokumenty te są natomiast ważne dla analizy kontekstu pomocowego, stosunku partii politycznych i organizacji konspiracyjnych do tzw. problemu żydowskiego, w tym do świadczenia pomocy w perspektywie regionalnej (województwa kieleckiego). Szerokich badań z tego zakresu w odniesieniu do analizowanego regionu szerzej nie podejmowano, co związane jest najpewniej ze słabym stanem zachowania prasy konspiracyjnej. Właściwie wskazać można jedynie na ustalenia Dariusza Libionki, który w oparciu o szczątkowy korpus prasy oraz źródeł proveniencji konspiracyjnej wzmiankował o kwestii żydowskiej na łamach czasopism podziemnych oraz wskazał na pojawiające się informacje o represjach za pomoc Żydom w okolicy Wiślicy czy Staszowa³⁷².

W dotychczasowej literaturze, poza badaczami Centrum i IPN, sporadycznie wykorzystywano materiały procesowe z dekretu z 31 sierpnia 1944 r., z tzw. sierpniówek³⁷³. Co oczywiste jest to źródło zajmujące się przede wszystkim osobami, które w okresie okupacji popełniały przestępstwa, m.in. wobec Żydów. Rozpoznanie badawcze przeprowadzone przez T. Domańskiego dla powiatu kieleckiego (Kreis Kielce)³⁷⁴ czy przez Sebastiana Piątkowskiego dla zespołu archiwalnego Prokuratury Specjalnej Sądu Karnego³⁷⁵ wskazują jednak, że stan wiedzy na temat pomocy Żydom może wzbogacić się o nieznanne dotąd przykłady. Analiza procesów sądowych wymaga natomiast od badacza szczególnej uwagi. Sierpniówki

³⁷¹ A. Wrzyszczy, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.

³⁷² D. Libionka, *Zagłada na wsi w optyce polskiej konspiracji* [w:] *Zarys krajobrazu...*, s. 88, 120. Artykuł został wymieniony w części poświęconej Centrum Badań nad Zagładą.

³⁷³ Procesy z dekretu sierpniowego to materiał bardzo obszerny. W jego skład wchodzi rozprawy przed sądami wojewódzkimi w Kielcach i Katowicach, sądami okręgowymi w Kielcach, Radomiu i Częstochowie oraz akta poszczególnych prokuratur. Łącznie jest to kilka tysięcy tomów dokumentów.

³⁷⁴ T. Domański, *Postępowania sądowe z dekretu z 31 sierpnia 1944 r. jako źródło do dziejów relacji polsko-żydowskich, ze szczególnym uwzględnieniem procesów tzw. sierpniówkowych na przykładzie powiatu kieleckiego* [w:] *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania – kontrowersje – perspektywy*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce–Warszawa 2021, s. 127–152.

³⁷⁵ S. Piątkowski, *Oprawcy, przesładowcy, ratownicy. Problematyka Zagłady w aktach radomskiej ekspozytury*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 484–497.

jako materiał stanowiący o winie bądź niewinności oskarżonego czy oskarżonych mogą zawierać informacje wątpliwe lub zgoła fałszywe³⁷⁶.

Mało zbadane pozostają archiwa kościelne, czyli: archiwa diecezjalne, parafialne, jak również zakonne. Mając świadomość działalności pomocowej prowadzonej przez zakony, ten kierunek poszukiwań źródłowych wydaje się dość oczywisty.

Zasadnicze znaczenie dla przedstawienia zagadnienia pomocy Żydom mają źródła wywołane, a więc różnego rodzaju wspomnienia i relacje składane oraz zbierane już po wojnie, często wiele lat od opisywanych wydarzeń. Intensywnie pod kątem badań nad pomocą analizowano śledztwa prowadzone przez b. Główną oraz b. Okręgowe Komisje Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach i w Katowicach, których zakres terytorialny odnosi się do obszaru województwa kieleckiego w granicach z 31 sierpnia 1939 r. Wyjątek stanowią nieznane szerzej dokumenty, najczęściej w postaci protokołów przesłuchań świadków, z tzw. śledztwa Bielawskiego, obecnie przechowywane w Archiwum IPN³⁷⁷.

Ze względu na grożące represje ze strony niemieckiej oraz konspiracyjny charakter działań źródła wywołane dominują w zakresie pisarstwa pomocowego. Oprócz opublikowanych obszernych prac o charakterze wspomnień indywidualnych, podstawowy korpus relacji zgromadzony w Polsce znajduje się w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w dwóch zespołach – nr 301 i nr 302 oraz w dziale dokumentacji Sprawiedliwych, które badacze *Jewish Studies* już analizowali. W istniejącej literaturze praktycznie nieobecny jest zespół, pn. Wydział Opieki Społecznej CKŻP, zawierający chociażby podania o pomoc materialną dla Polaków udzielających w czasie wojny różnego rodzaju wsparcia Żydom.

Rzadziej w literaturze reprezentowane są odwołania do relacji i wspomnień zdeponowanych poza granicami Polski, np.: w Archiwum Yad Vashem (kilka zespołów) zawierających relacje Ocalałych, w USC Soah Foundation oraz zgromadzonych w Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie. Pewną barierą może być fakt, że częściowo są to relacje oraz zapisy audio w języku hebrajskim, którego znajomość nie jest powszechna. W przypadku relacji mówionych dla województwa kieleckiego, z drobnymi wyjątkami – *Powiat miechowski* D. Libionki, brak jest w ogóle odwołań do tego rodzaju źródeł.

³⁷⁶ T. Domański, *Polacy ratujący Żydów. Zarys charakterystyki materiałów źródłowych oraz wybranych problemów metodologicznych (na przykładzie Kielecczyzny)* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945...*, s. 11–24.

³⁷⁷ Zbiory częściowo wykorzystywał M. Urynowicz oraz T. Domański (zob. wyżej).

Na wszechstronną analizę w kontekście pomocy świadczonej Żydom czekają wspomnieniowe dzieje żydowskich sztetli, zwane Księgami Pamięci, *jizkor buchami* czy *pinkasami*. Dla województwa kieleckiego powstało kilkadziesiąt ksiąg: Będzina, Buska, Chmielnika, Częstochowy, Dąbrowy Górniczej, Gniewoszowa, Jędrzejowa, Kielc, Koprzywnicy, Korczyna, Kozienice, Michowa–Charsznicy–Książa Wielkiego (jedna księga), Opatowa, Ostrowca, Pińczowa, Radomia, Rakowa, Staszowa, Szczekocin, Wolbromia, Zawiercia³⁷⁸. Nieliczne *jizkor* dostępne są w języku polskim lub w wersji skróconej w języku angielskim, także online³⁷⁹. Ze względu na bariery językowe (oryginalnie *jizkor* powstawały w języku hebrajskim bądź jidysz) księgi pamięci nie były dotychczas przedmiotem szczególnych zainteresowań polskich historyków. Znaczenie ksiąg pamięci dla badań pomocowych wykazała izraelska badaczka Sara Bender. Na podstawie *jizkor* przedstawiła trzy historie pomocy świadczonej Żydom w Kielcach. Zapisy księgi pamięci Żydów z Łopuszna upowszechniali natomiast Marek Maciągowski i Yaacov Kotlicki³⁸⁰.

Listę archiwów „centralnych” warto uzupełnić, wspominając o materiałach zgromadzonych w Archiwum Akt Nowych w zespołach: ZBOWiD oraz Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej w okresie okupacji hitlerowskiej³⁸¹ i Centralnym Archiwum Wojskowym (Wojskowe Biuro Historyczne), do których sięgano nader sporadycznie³⁸². Szerzej wykorzystano w odniesieniu do województwa kieleckiego świadectwa z tzw. Komitetu Strzembosza z AAN (praca Żaryna i Sudoła). Ponadto przekazy mówiące o pomocy czy ratowaniu Żydów znajdują się również w mniej znanych archiwach i zbiorach dostępnych w ośrodkach regionalnych, jak Muzeum Regionalne w Pińczowie oraz Sanatorium Górka w Busku-Zdroju³⁸³. Zapewne kwerenda w tych zespołach pozwoli poszerzyć wiedzę o świadczonej pomocy. Natomiast spóźnione o kilkadziesiąt lat są badania terenowe. Większość osób pamiętająca czasy okupacji oraz mająca wiedzę o relacjach polsko-żydowskich,

³⁷⁸ *Księgi pamiątkowe Żydów polskich*, oprac. L. Hochberg, wstęp M. Fuks, L. Hochberg, „Biuletyn ŻIH” 1974, nr 2/90, s. 103–129.

³⁷⁹ Zob. *Cultural organizations and institutions. The zionist movement and its offshoots*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/staszow/sta135.html> (dostęp: 10 VII 2020); *Yizkor Book of the Jewish Community in Działoszyce and surroundings*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Dzialoszyce/Dzialoszyce.html> (dostęp: 20 V 2020).

³⁸⁰ M. Maciągowski, Y. Kotlicki, *Pamięć przetrwała...*, *passim*.

³⁸¹ Szczegółowo to zagadnienie omawia: T. Domański, *Polacy ratujący Żydów...*, s. 15.

³⁸² W oparciu o materiały WIH S. Krakowski opisał udział Żydów w GL. Tekst ma swoje wady. Zob. S. Krakowski, *Żydzi w oddziałach partyzanckich Gwardii Ludowej i Armii Ludowej na Kielecczyźnie...*, s. 51–71.

³⁸³ T. Domański, *Polacy ratujący Żydów...*, s. 14.

w tym o ewentualnym pomaganiu Żydom bądź też takiej pomocy udzielająca, odeszła. Stąd niezwykle ważne są takie inicjatywy, jak te podjęte w Chmielniku. Sporadycznie dzięki badaniom terenowym udaje się uzyskać szersze informacje dotychczas marginalnie lub jednozdaniowo wzmiankowane w literaturze³⁸⁴.

³⁸⁴ Na podstawie relacji zebranych od członków rodzin Szelesiów udało się uzyskać szczegółowe i nieznanie wcześniej informacje o okolicznościach śmierci Jana Kaliny w Rytwianach oraz pomocy świadczonej Żydom przez polską rodzinę. Zob. T. Domański, *Jan Kalina [w:] Represje za pomoc Żydom...*, s. 176–178. O śmierci Jana Kaliny zob.: W. Bielawski., C. Pilichowski, *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzieloną Żydom*, Warszawa, 1981; *Polacy, Żydzi...*, s. 429; *Rejestr miejsc i faktów... Województwo tarnobrzeskie*, Warszawa 1984, s. 176; W. Zajaczkowski, *Martyrs of charity...*, s. 216.

Zakończenie

We wstępie do jednego z tomów *Zagłady Żydów* Jacek Leociak wymienił trzy jego zdaniem demony zagrażające „polskiemu dyskursowi o pomocy”: „demon rywalizacji (na martyrologię, na bezinteresowność, na szlachetność), demon statystyki – liczenie tych, którzy ratowali i tych, którzy zostali za te czyny zabici, aby dowieść tezy, że »im więcej, tym lepiej«, demon trywializacji (masowość pomocy stawia pod znakiem zapytania podkreślaną wszem i wobec heroicznosc czynu”³⁸⁵. Trudno zgodzić się z taką interpretacją. Badania nad pomocą są niewątpliwie materią skomplikowaną, niemniej jest to, o czym autor zapomina, również problem naukowy, który jak każde zjawisko historyczne wymaga wnikliwych kwerend oraz szczegółowego omówienia i opisanie. Służą temu przyjęte w nauce narzędzia, jak chociażby metoda statystyczna, a w tym konkretnym przypadku próba policzenia tych, którzy pomagali Żydom lub za tę pomoc, zgodnie z niemieckim „prawem”, zginęli. Co ciekawe z jednej strony autor święcie się oburza na literaturę pomocową, w której badacze piszą o setkach tysięcy Polaków zaangażowanych w pomoc, twierdząc, że najwyższy czas zweryfikować liczby, z drugiej strony uważa, że jednym z „demonów” pisarstwa o pomocy jest, jak wspomniałem, statystyka. Powyższy zapis przypomina nieco tytuł podrozdziału jednego z tekstów Dariusza Libionki *Przeliczmy ich jeszcze raz (ale ważne, kto liczy)*³⁸⁶. No właśnie, ważne, kto liczy.

W świetle przedstawionych wyżej ustaleń dla województwa kieleckiego nie doczekaliśmy się żadnych badań statystycznych dotyczących liczby ratujących. Szacunkowe również są liczby osób zamordowanych za udzielanie pomocy Żydom. Pewne okazuje się natomiast, że literatura pomocowa lub teksty, w których omawiane są te wątki jest liczna. Wiele pisano o roli duchowieństwa katolickiego, a zwłaszcza żeńskich zgromadzeń zakonnych czy ziemiaństwa. Ciekawie przedstawia się dorobek badań regionalnych na temat dziejów konkretnych miejscowości. Wciąż jednak brakuje prac o charakterze przekrojowym, badań nad Sprawiedliwymi z regionu i syntez. Nie wykorzystano również wszystkich możliwości kwerend i poszukiwań archiwalnych. Sprawia to, że monografia o pomocy Żydom w województwie kieleckim czeka wciąż na swojego badacza.

³⁸⁵ J. Leociak, *Dyskurs o pomocy*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 10.

³⁸⁶ D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 65.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne archiwum getta Warszawy*, t. 6: *Generalne Gubernatorstwo. Relacje i dokumenty*, oprac. A. Bańkowska, Warszawa 2012.
- Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne archiwum getta Warszawy*, t. 15: *Wrzesień 1939. Listy kaliskie. Listy płockie*, oprac. T. Epsztein, J. Majewska, A. Bańkowska, Warszawa 2014.
- Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981.
- Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987.
- Dziennik Ustaw 1938, nr 27, poz. 240.
- Egzekucje na terenie województwa krakowskiego w latach okupacji 1939–1945*, Warszawa 1975.
- I nie widziałem ich więcej wśród żywych... Pacyfikacja Michniowa 12 i 13 lipca 1943 r. w dokumentach i relacjach*, wstęp i oprac. T. Domański, Kraków 2013.
- Kaczmarek C., *Wychowanie religijne a dom rodzinny*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny” 1941, nr 3.
- Kołomańska E., *Osoby pomagające oraz represjonowane za pomoc ludności żydowskiej na terenie województwa świętokrzyskiego* [w:] J. Żaryn, T. Sudoł, *Polacy ratujący Żydów. Historie niezwykle*, Warszawa 2014.
- Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo kieleckie*, Warszawa 1980.
- Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo tarnobrzeskie*, Warszawa 1984.
- Relacje o pomocy udzielonej Żydom przez Polaków w latach 1939–1945*, t. 2: *Dystrykt krakowski Generalnego Gubernatorstwa*, wybór i oprac. S. Piątkowski, Lublin 2020.
- Tajne oblicze GL-AL i PPR. Dokumenty*, t. 1–2, wybór i oprac. M.J. Chodakiewicz, P. Gontarczyk, L. Żebrowski, Warszawa 1997.
- Wroński T., *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo radomskie*, Warszawa 1980.

Wspomnienia, relacje, dzienniki

- Adamczyk E. „Wiktor”, *Mój udział w kontrwywiadzie Armii Krajowej*, Warszawa 2007.
- Ajzenberg M., *Szydłowiec* [w:] *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.
- Aleksandrowicz J., *Kartki z dziennika doktora Twardego*, Kraków 2001.
- Bainvoll J., *Wielki mrok*, Warszawa 2013.
- Bartoszewski W., Lewinówna Z., *Ten jest z ojczyzny mojej*, Kraków 1969.
- Bekerman I., *Kielce* [w:] *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.
- Bembiński S. „Harnaś”, *Te pokolenia z bohaterstwa znane*, Radom 1996.
- Bieszczanin Z., *Zygmunt Bieszczanin, dowódca oddziału partyzanckiego GL im. B. Głowackiego, a następnie dowódca 3. kompanii Brygady AL ziemi krakowskiej* [w:] *Polacy, Żydzi 1939–1945*, oprac. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971.
- Błady-Szwajger A., *I nic więcej nie pamiętam*, Warszawa 1988.
- Borwicz M. „Zygmunt”, *Spod szubienicy w teren*, Paryż 1980.
- Brener L., *Ruch podziemny w częstochowskim getcie. Wspomnienia*, „Biuletyn ŻIH” 1963, nr 45–46.
- Był dobry. Wspomnienie o ks. bp. Janie Kantym Lorku 1886–1967*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1967, nr 60.
- Canin M., *Przez ruiny i zgliszcza. Podróż po stu zgładzonych gminach żydowskich w Polsce*, tłum. M. Adamczyk-Grabowska, Warszawa 2018.
- Czarny rok... czarne lata...*, oprac. i przypisy W. Śliwowska, słowo wstępne W. Śliwowska, K. Meloch, słowo końcowe M. Turski, Warszawa 1996.
- Czechowski P. „Kuba”, *Niektóre problemy, zdarzenia i przeżycia z tego okresu szczególnie w placówce Słupia*, Wrocław 2001.
- Dzieci Holokaustu mówią*, do druku przygot. K. Meloch, H. Szostkiewicz, Warszawa 2012.
- Dziennik Hindy i Chaniny Malachi*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2007, nr 3.
- Einhorn J., *Wybrany, aby żyć. Wspomnienia*, Gdańsk 2002.
- Fefferman-Wasoff M., *Wspomnienia* [w:] *To remember is to know*, New York 1979.
- Feldo A., *Wspomnienia o ludziach i wydarzeniach w Szydłowie w latach 1939–1944* [w:] *Szydłów przez stulecia. Monografia gminy Szydłów*, red. C. Jastrzębski, Szydłów 2011.
- Fishman B.G., Fishman C.R., *A lone candle. Secrets too heavy to bear*, b.m.w., 2011.

- Fiszman E., Fridman M., *Radom* [w:] *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.
- Grünszpán C., Zoberman J., *Sandomierz* [w:] *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.
- Halperin J., *Ludzie są wszędzie*, Warszawa 2002.
- Halperin J., *Moje sentymentalne Kielce* [w:] *Z kronik utraconego sąsiedztwa*, red. M. Pawlina-Meducka, Kielce 2001.
- Heda A., *Wspomnienia „Szarego”*, Warszawa 1991.
- Hirszfeld L., *Historia jednego życia*, Warszawa 1946.
- Kałowska S.R., *Uciekać, aby żyć*, Lublin 2000.
- Kessler-Pawlak A., *Nie chcę nocy*, Warszawa 2002.
- Lancman A., *Młodość w czasie Zagłady*, przedmowa W. Bartoszewski, Warszawa 2002.
- Lancman A., *Młodość w czasie Zagłady* [w:] *Szkice z dziejów Pionek*, t. 3, red. S. Piątkowski, M. Wierzbicki, Pionki 2004.
- Langer M., *Lasy i ludzie. Wspomnienia z lasów starachowickich*, Warszawa 1993.
- Lipowski W., *Lekarz. Wspomnienia*, Warszawa 1980.
- Lustiger H., *Częstochowa* [w:] *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.
- Michalczyk M., *Gdy każdy dzień był walką*, Warszawa 1982.
- Mról K., *Kozienice 1939–1944 (fragmenty dziennika)* [w:] *Więś radomska*, t. 4, red. S. Zieliński, Radom 1993.
- Okupacja widziana z dworu wlonickiego. Stanisław Turnau. Pamiętnik z wojny 1939–1945*, wybór i oprac. J. Gapys, Kielce 2014.
- Opór i walka z faszyzmem w latach 1939–1945*, t. 2–3, wybór i red. J. Działłowski, J. Roszkowski, Warszawa 2010–2011.
- Pachciarkówna E., *Byłam w partyzantce BCh* [w:] *Opór i walka z faszyzmem w latach 1939–1945*, red. J. Roszkowski, wybór J. Roszkowski, J. Działłowski, t. 3, Warszawa 2011.
- Pamiętnik Dawida Rubinowicza. Reszta nie jest milczeniem*, Bodzentyn 2010.
- Pawelcowie H. i Z., *Na rozkaz serca*, oprac. J. Białek, Kielce 2005.
- Relacje wojenne ziemian – perspektywa dwóch pokoleń*, oprac. M. Chorążki, Kraków 2013.
- Ropelewski A., *Wspomnienia z AK*, Warszawa 1957.
- Szachter-Kalib G., *Z Bodzentyna do Auschwitz i Bergen-Belsen*, tłum. E. i J. Pałysiewicz, [Bodzentyn] 2009.
- Sztarkman A., *Opatów* [w:] *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.
- Szyfman A., *Moja tułaczka wojenna*, Warszawa 1960.

- Szyfman A., *Wojna za frontem (fragmenty pamiętnika)*, „Twórczość” 1946, nr 2, z. 4.
- Szymański S. „Góral”, *Nad rzeką kamienną. Ziemia kielecka w latach okupacji 1939–1945. Wspomnienia dowódcy oddziału GL-AL*, Warszawa 2013.
- Środa-Szaniawski H., [Wspomnienia] [w:] T. Berenstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963.
- Tec N., *Suche łzy*, Warszawa 2005.
- Więź polska, 1939–1948. Materiały konkursowe*, red. K. Kersten, T. Szarota, t. 2, Warszawa 1968.
- Wiślicz-Iwańczyk E., *Echa puszczy jodłowej*, Warszawa 1969.
- Wspomnienia żołnierzy GL i AL*, oprac. J. Garas, C. Gołąbek, B. Kobuszewski, T. Tarnogrodzki, Warszawa 1962.
- Wohlgerlenter Ch.I., *Działoszyce* [w:] *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.
- Wolgerlenter Ch.Y., *The unfinished diary. A chronicle of tears*, Lakewood 2015.
- Wywiad z Emanuelem Elbingerem [w:] *Pamiętali... pamiętamy... pamiętajcie... Wspomnienia Żydów polskich*, oprac. M. Zajda, P. Skorut, Kraków 2019.
- Zawadzka H., *Ucieczka z getta*, Warszawa 2011.
- Zeznaje Maria Domagała, Dobra, pow. Olkusz, woj. krakowskie* [w:] *Polacy, Żydzi 1939–1945*, oprac. S. Wroński, M. Zwołakowa, Warszawa 1971.
- Zylberberg L., *Klimontów* [w:] *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003.

Opracowania

- Aleksium N., *Historiografia na temat Zagłady i stosunków polsko-żydowskich w okresie II wojny światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, t. 1.
- Antosiewicz K., *Zgromadzenie Sióstr Kanoniczek Ducha Świętego w latach 1939–1947*, „Summarius” 1974, nr 3.
- Arczyński M., Balcerek W., *Kryptonim „Żegota”. Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1983.
- Bańkowska A., *Partyzantka polska lat 1942–1944 w relacjach żydowskich*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1.
- Bauminger R., *Przy pikrynie i trotylu (obóz pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej)*, Kraków 1946.
- Bender S., *In enemy land. The Jews of Kielce and the region 1939–1946*, Boston 2018.
- Bender S., *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej (1939–1943)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2007, nr 2.

- Berendt G., *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie”*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4.
- Berendt G., *Rodzina Łodejów* [w:] „Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...”. *Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
- Berendt G., *Żydzi zbiegli z gett i obozów śmierci* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.
- Berenstein T., *O podłożu gospodarczym sporów między władzami administracyjnymi a policyjnymi w Generalnej Guberni (1939–1944)*, „Biuletyn ŻIH” 1965, nr 53.
- Berenstein T., Rutkowski A., *Grabieżcza polityka gospodarcza hitlerowskiej administracji wojskowej w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1962, nr 42.
- Berenstein T., Rutkowski A., *O ratownictwie Żydów przez Polaków w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1960, nr 35.
- Berenstein T., Rutkowski A., *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963.
- Berenstein T., Rutkowski A., *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1 IX 1939–25 X 1939 r.)*, „Biuletyn ŻIH” 1961, nr 38.
- Bikont A., „Nie trzeba było domu palić, tylko Żydów wyprowadzić i pozabijać”. *Postscriptum do tekstu Jerzego Mazurka i Aliny Skibińskiej „Barwy Białe” w drodze na pomoc walczącej Warszawie. Zbrodnie AK na Żydach*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2011, nr 7.
- Bikont A., „Raz napadł na nas młody chłopak i strzelał, myśmy już nie uciekali”. *Morderstwa popełnione przez członków AK i BCh na Żydach ze wsi Strzegom*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, t. 10.
- Borzobohaty W., „Jodła”. *Okręg radomsko-kielecki ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1988.
- Bożyk I., *Osadnictwo niemieckie na terenach między Pilicą i Wisłą w latach 1815–1864*, Kielce 2015.
- Bożyk I., Pastuszka S.J., Turkowski R., *Łopuszno na przestrzeni dziejów do 2018 r.*, Łopuszno 2018.
- Brenner L., *O pracy przymusowej ludności żydowskiej w Częstochowie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1957, nr 22.
- Brociej W.R., Penkalla A., Renz R., *Żydzi ostrowieccy. Zarys dziejów*, Ostrowiec Świętokrzyski 1996.
- Browning C.R., *Pamięć przetrwania. Nazistowski obóz pracy oczami więźniów*, Wołowiec 2012.

- Chorążki M., *Gmina Michałowice w latach 1918–1949* [w:] K. Meus, M. Chorążki, *Na granicy. Monografia historyczna gminy Michałowice*, t. 2: *Od schyłku XVIII wieku do 1949*, Michałowice 2018.
- Chorążki M., *Ziemiańskie wobec wojny. Postawy właścicieli ziemskich województwa krakowskiego w latach 1939–1945*, Kraków 2010.
- Ciosek I., *Województwo kieleckie jako organ administracji państwowej II stopnia w latach 1919–1939* [w:] *Województwo kieleckie i świętokrzyskie w latach 1919–2009. Bilans sukcesów i niepowodzeń*, red. E. Słabińska, Kielce 2010.
- Curilla W., *Der Judenmord in Polen und die Deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*, Paderborn 2006.
- Datner S., *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968.
- Datner S., *Materiały z dziedziny ratowania Żydów w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1970, nr 73.
- Datner S., *Zbrodnie hitlerowskie na Żydach zbiegłych z gett*, „Biuletyn ŻIH” 1970, nr 75.
- Domański T., *Działalność Stützpunktu w Mircu w latach 1942–1944* [w:] *Historia ziemi starachowickiej*, t. 2: *Polityka okupacyjnych władz niemieckich wobec ludności polskiej w powiecie starachowickim w latach 1939–1945*, red. P. Rozwadowski, Starachowice 2010.
- Domański T., *Historia Żydów ocalonych w Radlinie*, „Biuletyn Stowarzyszenia św. Jacek” 2014, nr 5.
- Domański T., *Jan Kalina* [w:] *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019.
- Domański T., *Konwersje Żydów na katolicyzm w Generalnym Gubernatorstwie na przykładzie diecezji kieleckiej*, „Polish-Jewish Studies” 2021, nr 2.
- Domański T., *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”*, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.
- Domański T., *Korekty ciąg dalszy. Odpowiedź redaktorom i współautorom książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018 na ich polemikę z moją recenzją „Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2020.
- Domański T., *Polacy ratujący Żydów podczas II wojny światowej na podstawie prac nadesłanych na konkurs „Nasi sąsiedzi Żydzi”* [w:] *Nasi sąsiedzi Żydzi. Z dziejów*

- relacji polsko-żydowskich na Kielecczyźnie w XX wieku*, red. A. Dziarmaga, D. Koczwańska-Kalita, E. Majcher-Ociesa, Kielce 2018.
- Domański T., *Polacy ratujący Żydów. Zarys charakterystyki materiałów źródłowych oraz wybranych problemów metodologicznych (na przykładzie Kielecczyzny)* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
- Domański T., *Postępowania sądowe z dekretu z 31 sierpnia 1944 r. jako źródło do dziejów relacji polsko-żydowskich, ze szczególnym uwzględnieniem procesów tzw. sierpniówkowych na przykładzie powiatu kieleckiego* [w:] *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania – kontrowersje – perspektywy*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce–Warszawa 2021.
- Domański T., *Pozaetatowa placówka policji niemieckiej w Bodzentynie w okresie II wojny światowej* [w:] *Z dziejów Bodzentyna w okresie II wojny światowej. W 70. rocznicę pacyfikacji 1943–2013*, red. L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, M. Jedynak, Kielce 2013.
- Domański T., *„Sierpniówki” jako źródło do dziejów Armii Krajowej w okręgu radomsko-kieleckim na przykładzie procesów przed Sądem Okręgowym, Sądem Apelacyjnym i Sądem Wojewódzkim w Kielcach. Wybrane problemy badawcze* [w:] *Z dziejów Polskiego Państwa Polskiego na Kielecczyźnie 1939–1945*, red. J. Gapys, T. Domański, Kielce 2016.
- Domański T., *„Sprawiedliwi – Niesprawiedliwi”. Polacy ratujący Żydów*, „Tygodnik eM” 2016, nr 9, „Dodatek historyczny IPN” 2016, nr 4.
- Domański T., *Straty osobowe i materialne ludności polskiej za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej na Kielecczyźnie*, „Kuryer Kielecki. Dodatek do gazety Echo Dnia” 2015, nr 25.
- Domański T., *Udział Polaków w pomocy Żydom na wsi kieleckiej 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
- Domański T., *Z historii oddziału „Wybranieckich”, czyli o wiarygodności materiałów śledczych i operacyjnych UB*, „Arcana” 2012, nr 106–107, cz. 1.
- Domański T., Jankowski A., *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011.
- Dziedzicka M., *Kronika Garbatki-Letnisko*, Tarnów, b.r.w.
- Encyclopedia of camps and ghettos 1933–1945*, vol. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, red. M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012.
- Engelking B., *Jest taki piękny słoneczny dzień. Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011.

- Fajkowski J., Religa J., *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981.
- Fajkowski J., *Wieża w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972.
- Falarowski R., *Gmina Bliżyn w czasie II wojny światowej* [w:] *Dzieje Bliżyna*, red. K. Zemęła, P. Kardys, Bliżyn 2010.
- Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, wstęp M. Kuncewiczowa, Warszawa 1983.
- Fąfara E., *Gehenna Żydów staszowskich*, „Ziemia Staszowska” 1990, nr 2.
- Flisiak D., *Działalność partii Poalej Syjon-Lewica w latach 1935–1939 w świetle zasobu Archiwum Państwowego w Kielcach*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2016, t. 5.
- Florek M., *Spółeczność ziemi miechowskiej/powiatu miechowskiego w akcji pomocy Żydom 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
- Fuks M., *Małe Judenraty w świetle „Gazety Żydowskiej” 1949–1942*, „Biuletyn ŻIH” 1983, nr 2–3/126–127.
- Gajowniczek J., *Pomoc udzielana Żydom przez Polaków w okresie okupacji hitlerowskiej. Materiały do bibliografii. Piśmiennictwo polskie*, Warszawa 1983.
- Gapys J., *Echa zagłady Żydów na Kielecczyźnie w pamiętnikach ziemiankich 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
- Gapys J., *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.
- Gapys J., *Ziemiaństwo wobec zagłady Żydów w dystrykcie radomskim 1939–1942* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, red. E. Majcher-Ociesa, B. Wojciechowska, Kielce 2013.
- Garas J.B., *Klamocha* [w:] *Za to groziła śmierć. Polacy z pomocą Żydom w czasie okupacji*, wstęp, wybór, red. W. Smólski, Warszawa 1981.
- Garas J.B., *Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945*, Warszawa 1971.
- Gawron E., *Vlotsheve. Żydzi we Włoszczowie w latach 1867–1942*, Włoszczowa 2000.
- Gibaszewski K., *Hasag. Historia obozu pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, Skarżysko-Kamienna 2011.
- Główka J., *Przemysłowy sztetl – na przykładzie drobnych zakładów metalowych w Zagłębiu Staropolskim w latach 1918–1939* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, red. E. Majcher-Ociesa, B. Wojciechowska, Kielce 2013.

- Gmitruk J., Matusak P., Wojdyło W., *Bataliony Chłopskie*, Warszawa 1987.
- Gmitruk J., Matusak P., Wojdyło W., *Bataliony Chłopskie w walce o narodowe i społeczne wyzwolenie*, Warszawa 1975.
- Gmitruk J., *Ku zwycięstwu. Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie 1939–1945*, Warszawa 2003.
- Gontarczyk P., *Pogrom? Zajścia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 r. Mity, fakty, dokumenty*, Biała Podlaska 2000.
- Gontarczyk P., *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy (1941–1944)*, Warszawa 2006.
- Grabowski J., *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów*, Wołowiec 2020.
- Grądzka-Rejak M., „Od dłuższego czasu straciłem wszelki kontakt z żydami i żydostwem”. Neofici w okupowanym Krakowie w świetle materiałów Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13.
- Grynberg M., *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993.
- Guzik J., *Racławickie wezwania. Monografia okupacyjna ziemi miechowskiej 1939–1945*, Wawrzeńczyce 1987.
- Hera J., *Polacy ratujący Żydów. Słownik*, Warszawa 2014.
- Hillebrandt B., *Działalność Gwardii i Armii Ludowej na Kielecczyźnie [w:] Z działalności PPR, GL i AL na Kielecczyźnie (1942–1945)*, Kielce 1962.
- Hillebrandt B., *Polska Partia Robotnicza, Gwardia i Armia Ludowa na Kielecczyźnie (Okręgi Radom i Kielce)*, Warszawa 1970.
- Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi 1929–1945*, Warszawa 2009.
- Jankowski A., *Akcja AB na Kielecczyźnie [w:] Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich. Materiały z sesji naukowej (6–7 listopada 1986 r.)*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992.
- Jankowski A., Domański T., *Akcja AB na Kielecczyźnie*, Kielce 2009.
- Jastrzębski C. et al., *Dzieje ziemi i powiatu jędrzejowskiego*, Jędrzejów 2018.
- Jedynak M., *Żydzi w oddziałach partyzanckich w okręgu radomsko-kieleckim Armii Krajowej (przyczynek do badań)*, „Polish-Jewish Studies” 2021, nr 2.
- Jurczak A., *Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo Sług Ubogich Chorych. Prowincja warszawska [w:] Żeńskie zgromadzenia zakonne*, red. A. Jurczak, t. 14, Lublin 2000.
- Kacprzak P., *Lasy i leśnicy radomskiej dyrekcji lasów państwowych przez 100 lat niepodległości. Księga walki, pracy i pamięci*. Wydanie okolicznościowe, t. 1, Radom 2018.
- Kaczanowski L., *Hitlerowskie fabryki śmierci na Kielecczyźnie*, Warszawa 1984.

- Karay F., *Death comes in yellow. Skarzysko-Kamienna slave labor camp*, Amsterdam 1996.
- Kijek K., *Pogrom, którego nie było, tragedia, która przyszła w zamian. Zajścia w Odrzywole, 20–29 listopada 1935 r.* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2: *Studia przypadków*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019.
- Klich A., *Teodor Kubina. Czerwony biskup od Żydów*, „Gazeta Wyborcza”, 1–2 III 2008.
- Koba-Ryszewska T., *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego* [w:] *Z dziejów ziemi kieleckiej 1918–1944*, red. W. Góra et al., Warszawa 1970.
- Kołomańska E., *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Polacy ratujący Żydów w czasie II wojny światowej na Kielecczyźnie*, Sobolewo 2016.
- Korboński S., *Polacy, Żydzi i Holokaust*, Warszawa 2011.
- Korkuć M., *Dwadzieścia sześć miesięcy przestępstw przeciw niemieckiej Rzeszy. Historia trzech rodzin spod Krakowa* [w:] *Kościół, Żydzi, Jezuci. Wokół pomocy Żydom w czasie II wojny światowej*, red. M. Wenklar (w przygotowaniu).
- Kosik E., Meducki S., *Martyrologia Żydów checińskich*, „Biuletyn ŻIH” 1986, nr 1–2/137–138.
- Kotarba R., *Pacyfikacje i terror wobec mieszkańców wsi w Krakowskiem 1939–1945* [w:] *Martyrologia i eksploatacja wsi polskiej pod hitlerowską okupacją*, red. S. Meducki, Kielce 1989.
- Kotowska A.Z., Szarska C., *Urszulanki Unii Rzymskiej. Prowincja Polska Zakonu św. Urszuli w latach 1939–1947* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne*, red. A.Z. Kotowska, t. 12, Lublin 1998.
- Kotowski R., *Spółeczność żydowska Sandomierza w dwudziestoleciu międzywojennym* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, red. E. Majcher-Ociesa, B. Wojciechowska, Kielce 2013.
- Krakowski S., *Żydzi w oddziałach partyzanckich Gwardii Ludowej i Armii Ludowej na Kielecczyźnie*, „Biuletyn ŻIH” 1968, nr 65–66.
- Krochmal A., *Pomoc Żydom podczas II wojny światowej w świetle źródeł archiwalnych*, Przemyśl 2018.
- Krochmal A., *Pomoc Żydom w czasie II wojny światowej w świetle polskich i niemieckich źródeł archiwalnych* [w:] *Z dziejów stosunków polsko-żydowskich w XX wieku*, red. E. Czop, E. Rączy, Rzeszów 2009.
- Krochmal A., *Żydzi przemyscy w czasie II wojny światowej* [w:] *Pamiętam każdy dzień... Losy Żydów przemyskich podczas II wojny światowej*, red. J.J. Hartman, J. Krochmal, Przemyśl 2001.

- Krupa B., *Historia krytyczna i jej „gabinet cieni”*. *Historiografia polska wobec Zagłady 2003–2013*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, nr 10.
- Krupa B., *Opowiedzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu (1987–2003)*, Kraków 2013.
- Krzywicka A., Sławiński P., *Dzieje społeczności żydowskiej [w:] Cmentarze żydowskie*, red. P. Sławiński, Sandomierz 2011.
- Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, red. I. Gutman, S. Bender, S. Krakowski, t. 1–2, Kraków 2009.
- Księgi pamiątkowe Żydów polskich*, oprac. L. Hochberg, wstęp M. Fuks, L. Hochberg, „Biuletyn ŻIH” 1974, nr 2/90.
- Kurek E., *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Lublin 2001.
- Kurek E., *Gdy klasztor znaczył życie. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce*, Kraków 1992.
- Kurek E., *Klasztory żeńskie w diecezji kieleckiej w akcji ratowania dzieci żydowskich 1939–1945 [w:] Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
- Kuśnierz R., *Polacy pomagający Żydom w zakładach zbrojeniowych „Hasag” w Skarżysku-Kamiennej (z materiałów byłej Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach) [w:] „Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...”. Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
- Kwaśniewski A., *Polacy ratujący Żydów na terenie diecezji kieleckiej w latach 1939–1945. Nieznane przykłady heroizmu chrześcijańskiego [w:] Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
- Leociak J., *Dyskurs o pomocy*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4.
- Leociak J., *Ratowanie. Opowieści Polaków i Żydów*, Kraków 2010.
- Libionka D., *Kościół w Polsce wobec Zagłady w świetle polskiej publicystyki i historiografii*, „Biuletyn ŻIH” 2000, nr 3.
- Libionka D., *Polska hierarchia kościelna wobec eksterminacji Żydów – próba krytycznego ujęcia*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2009, nr 5.
- Libionka D., *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom (1945–2008)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4.
- Libionka D., *Powiat miechowski [w:] Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, t. 2, Warszawa 2018.

- Libionka D., *Powiat miechowski [w:] Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, t. 2, Warszawa 2018.
- Libionka D., *Zagłada na wsi w optyce polskiej konspiracji [w:] Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, red. B. Engelking, J. Grabowski, wstęp K. Persak, Warszawa 2011.
- Maciągowski M., Kotlicki Y., *Pamięć przetrwała. Sztetl Łopuszno*, Kielce 2004.
- Maciągowski M., Krawczyk P., *Żydzi w historii Chmielnika*, Kielce 2006.
- Maciągowski M., *Przewodnik po żydowskich Kielcach. Śladami cieni*, Kraków 2011.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, Warszawa 1970.
- Majcher-Ociesa E., *Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, Kielce 2013.
- Majcher-Ociesa E., *Działalność społeczno-gospodarcza rodzin Ehrlichów i Zagajskich [w:] Kielce i kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005.
- Majcher-Ociesa E., *Działalność żydowskich organizacji społeczno-gospodarczych w międzywojennym województwie kieleckim [w:] Z przeszłości Żydów polskich. Polityka, gospodarka, kultura, społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kielce 2005.
- Malinowska A., *Życie codzienne społeczności żydowskiej w Starachowicach-Wierzbniku w okresie dwudziestolecia międzywojennego [w:] Z przeszłości Żydów polskich. Polityka, gospodarka, kultura, społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kielce 2005.
- Markiewicz H., Stelmaszuk B., *Zgromadzenie Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu w latach 1939–1947 [w:] Żeńskie zgromadzenia zakonne*, red. A.Z. Kotowska, t. 12, Lublin 1998.
- Markowski M.B., *Obrona województwa kieleckiego przed próbami likwidacji w latach 1919–1939*, „Studia Kieleckie” 1993, nr 74.
- Markowski M.B., *Udział ludności żydowskiej w życiu gospodarczym województwa kieleckiego w okresie międzywojennym [w:] Ludność żydowska w regionie świętokrzyskim. Materiały z sesji naukowej w Starachowicach 17 X 1987 r.*, red. Z. Guldon, Kielce 1989.
- Massalski A., Meducki S., *Kielce w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Wrocław 2007.
- Mazurek J., „Józek, co robisz?” *Zbrodnia na Żydach popełniona przez AK we wsi Kosowice, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”* 2011, nr 7.
- Mazurek J., Skibińska A., „Barwy Białe” *w drodze na pomoc walczącej Warszawie. Zbrodnie AK na Żydach*, b.m.w., 2011.
- Meducka M., *Żydowskie instytucje kulturalne w Kielcach (1918–1939)*, „Biuletyn ŻIH” 1984, nr 1–2/129–130.

- Meducki S., *Walka o życie. Żydzi w organizacjach konspiracyjnych podczas okupacji niemieckiej* [w:] *Żydzi i wojsko polskie w XIX i XX wieku*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Warszawa 2020.
- Meus K., Chorążki M., *Na granicy. Monografia historyczna gminy Michałowice*, t. 2: *Od schyłku XVIII wieku do 1949*, Michałowice 2018.
- Michlic J.B., *Obcy jako zagrożenie. Obraz Żyda w Polsce od roku 1880 do czasów obecnych*, Warszawa 2015.
- Młynarczyk J.A., *Bestialstwo z urzędu. Organizacja hitlerowskich akcji deportacyjnych w ramach „operacji Reinhardt” na przykładzie likwidacji kieleckiego getta*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2002, nr 3.
- Młynarczyk J.A., *Judenmord in Zentralpolen. Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*, Darmstadt 2007.
- Młynarczyk J.A., *Organizacja i realizacja „akcji Reinhardt” w dystrykcie radomskim* [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
- Młynarczyk J.A., *W cieniu zagłady. Losy kieleckich Żydów w czasie II wojny światowej*, Toruń 2020.
- Młynarczyk J.A., Piątkowski S., *Cena poświęcenia. Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielną Żydom w rejonie Ciepłowa*, Kraków 2007.
- Musiał B., *Kto dopomoże Żydowi...*, współpr. O. Musiał, Poznań 2019.
- Namysło A., Grądzka-Rejak M., *Relacje polsko-żydowskie w okresie II wojny światowej. Kontekst i uwarunkowania* [w:] *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. A. Namysło, M. Grądzka-Rejak, t. 1, Warszawa 2019.
- Namysło A., *Represje na polskich obywatelach za udzielanie pomocy ludności żydowskiej w świetle akt procesowych niemieckich sądów specjalnych* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.
- Namysło A., *Zamordowani za pomoc ludności żydowskiej – częściowe wyniki realizacji programu Instytutu Pamięi Narodowej „Index Polaków represjonowanych i zamordowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej” (stan na 15 października 2016 r.)* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
- Napora M., *Gadzinowe narracje. Mechanizmy i strategie kreowania propagandowego obrazu świata w „Dzienniku Radomskim” 1940–1945*, Warszawa 2017.

- Naumiuk J., *Z działalności Polskiej Partii Robotniczej na Kielecczyźnie w latach 1942–1945* [w:] *Z działalności PPR, GL i AL na Kielecczyźnie (1942–1945)*, Kielce 1962.
- Nazarewicz R., *Armii Ludowej dylematy i dramaty*, Warszawa 1998.
- Nazarewicz R., *Nad górną Wartą i Pilicą. PPR, GL i AL w okręgu częstochowsko-piotrkowskim w walce z hitlerowskim okupantem (1942–1945)*, Warszawa 1964.
- Paszkowski W., *Pogrom w Częstochowie 27 maja 1919 r. w świetle relacji żydowskich* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2: *Studia przypadków*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019.
- Pawlina-Meducka M., *Zmierzch świętokrzyskiego sztetł (1918–1939)* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, red. E. Majcher-Ociosa, B. Wojciechowska, Kielce 2013.
- Penkalla A., *Gmina żydowska i cmentarz żydowski w Ożarowie (woj. tarnobrzесьkie)*, „Biuletyn ŻIH” 1979, nr 2/110.
- Piątkowski S., *Deportacje Żydów z dystryktu radomskiego do obozów pracy przymusowej na Lubelszczyźnie w 1940 r.*, „Almanach Historyczny 1999, t. 1.
- Piątkowski S., *Dni życia, dni śmierci. Ludność żydowska w Radomiu*, Warszawa 2006.
- Piątkowski S., *Judenraty w dystrykcie radomskim (ze szczególnym uwzględnieniem miasta Radomia)* [w:] *Żydzi dystryktu radomskiego w okresie II wojny światowej. Materiały z sesji popularnonaukowej odbytej w Radomiu 27 września 1997 roku*, red. S. Piątkowski, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1998, t. 33, z. 1.
- Piątkowski S., *Ludność niemiecka w województwie kieleckim w okresie międzywojennym (1918–1939). Szkic do portretu* [w:] *Spółeczność ewangelicka Radomia podczas okupacji hitlerowskiej*, red. J. Kłaczek, Radom 2009.
- Piątkowski S., *Okupacja i propaganda. Dystrykt radomski Generalnego Gubernatorstwa w publicystyce polskojęzycznej niemieckiej (1939–1945)*, Lublin 2013.
- Piątkowski S., *Oprawcy, prześladowcy, ratownicy. Problematyka Zagłady w aktach radomskiej ekspozytury*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4.
- Piątkowski S., *Pomoc społeczna i działalność dobroczynna w gettach dystryktu radomskiego (1939–1942)* [w:] *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, red. M. Przeniosło, Kielce 2008.
- Piątkowski S., *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin 2018.
- Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu*, Lublin 2009.
- Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 3.

- Piątkowski S., *Z badań nad genezą i przebiegiem akcji AB – Ausserordentliche Befriedungsaktion w dystrykcie radomskim (listopad 1939–lipiec 1940)*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 2001, t. 36, z. 1–4.
- Piątkowski S., *Zbrodnie żandarmów z posterunku w Lipsku nad Wisłą na Polakach udzielających pomocy Żydom [w:] „Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...”*. Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
- Piątkowski S., *Żydzi w Szydłowcu w latach II wojny i okupacji (1939–1945) [w:] Żydzi szydłowieccy. Materiały z sesji popularnonaukowej 22 lutego 1997 roku*, Szydłowiec 1997.
- Pietrzykowski J., *Cień swastyki nad Jasną Górą. Częstochowa w okresie hitlerowskiej okupacji 1939–1945*, Katowice 1985.
- Pietrzykowski J., *Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939–1945*, Poznań 1959.
- Piwko R., *Sylwetka Klemensa Kanczewskiego w świetle zaświadczeń złożonych przed Wojskowym Sądem Rejonowym w Kielcach*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, red. N. Morawiec, M. Trąbski, Częstochowa 2013/2014, t. 4.
- Podhorizer-Sandel E., *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*, „Biuletyn ZIH” 1959, nr 30.
- Polacy, Żydzi 1939–1945*, oprac. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971.
- Prekerowa T., *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982.
- Przybysz K., *Gdy wieś ratowała życie*, Warszawa 2001.
- Puławski A., *Postrzeżenie żydowskich oddziałów partyzanckich przez Armię Krajową i Delegaturę Rządu RP na Kraj*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, 2/2 (4).
- Renz R., *Polacy i Żydzi w małych miasteczkach województwa kieleckiego w okresie międzywojennym. Wzajemne relacje*, „Biuletyn Kwartalny RTN” 1999, t. 34.
- Renz R., *Spółeczność żydowska w miasteczkach Kielecczyny w okresie międzywojennym [w:] Ludność żydowska w regionie świętokrzyskim. Materiały z sesji naukowej w Starachowicach 17 X 1987 r.*, red. Z. Guldón, Kielce 1989.
- Renz R., *Życie codzienne w miasteczkach województwa kieleckiego 1918–1939*, Kielce 1994.
- Renz R., *Żydzi w okresie okupacji i w pierwszych latach po wyzwoleniu [w:] Żydzi ostrowieccy. Zarys dziejów*, Ostrowiec Świętokrzyski 1996.
- Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019.
- Rossino A.B., *Hitler strikes Poland. Blitzkrieg, ideology and atrocity*, 2003.

- Rudziński M., „Uprawa” vel „Tarcza” [w:] *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, red. T. Chrzanowski, Kraków 1996.
- Rutkowski A., *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1955, nr 15–16.
- Sabor A., *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce, Pińczów, Chmielnik, Szydłów, Chęciny. Przewodnik*, Kraków 2011.
- Samsonowska K., *Zamordowanie rodziny Baranków z Siedlisk koło Miechowa* [w:] „Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...” *Dramat we wsi Wierbka i jego ciąg dalszy na zamku w Pilicy* [w:] „Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...” *Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
- Schnepf-Kończak Z., *Pomoc Polaków dla Żydów na wsi w czasie okupacji niemieckiej. Próba opisu na przykładzie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata* [w:] *Zarys krajoznawstwa. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2011.
- Seidel R., *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, Paderborn 2005.
- Sierant P., *Pacyfikacja wsi Strużki 1943 r. W 55-lecie tragedii*, Staszów 1992.
- Sieroń R.B., *Nasz ksiądz ratujący Żydów*, „Gość Sandomierski” 2005, nr 26.
- Skibińska A., „Dostał 10 lat, ale za co?” *Analiza motywacji sprawców zbrodni na Żydach na wsi kieleckiej w latach 1942–1944* [w:] *Zarys krajoznawstwa. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2011.
- Skibińska A., *Źródła do badań nad zagładą Żydów na okupowanych ziemiach polskich. Przewodnik archiwalno-bibliograficzny*, współpr. M. Janczewska et al., Warszawa 2007.
- Skibińska A., Tokarska-Bakir J., „Barabasz” i Żydzi. *Z historii oddziału AK „Wybraniec”, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”* 2011, nr 7.
- Skwarek S., *Do końca wierni. PPR, GL-AL w okręgu radomskim*, Warszawa 1970.
- Ślaski L., Thugutt B., *Losy ziemian powiatu pińczowskiego w okresie okupacji 1939–1945* [w:] *Ziemiaństwo polskie 1920–1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1988.
- Ślawiński P., *Żydzi na terenie Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Sandomierzu* [w:] *Cmentarze żydowskie w Sandomierzu*, red. P. Ślawiński, Sandomierz 2011.
- Smarzyński H., *Powiat Busko-Zdrój*, Kraków 1960.
- Staniławczyk B., *Czterdzieści twardych. Wojenne losy Polaków i Żydów. Prawdziwe historie*, Poznań 2008.

- Stopniak F., *Duchowieństwo polskie wobec Żydów w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1983.
- Stopniak F., *Katolickie duchowieństwo w Polsce i Żydzi w okresie niemieckiej okupacji* [w:] *Spółeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w okresie II wojny światowej*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996.
- Stopniak F., *Kościół w Polsce wobec Żydów w latach II wojny światowej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1975, t. 22.
- Stopniak F., *Pomoc kleru polskiego dla dzieci w II wojnie światowej* [w:] *Kościół katolicki na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 10: *Materiały i studia*, red. F. Stopniak, Warszawa 1981.
- Stręciwilk J., *Zgromadzenie Sióstr Męki Pana Naszego Jezusa Chrystusa w latach 1939–1947* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne*, red. A.Z. Kotowska, t. 12, Lublin 1998.
- Swajdo J., *Między Wisłą i Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1795 roku*, Kielce 2005.
- Swaltek D., *Żydzi i zagłada Żydów z Wawrzeńczyc w świetle akt gminnych* [w:] *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2011.
- Szałowski A., *Lata wojny i okupacji* [w:] *W sarmackim Krasocinie*, red. E. Kosik, E. Madejski, R. Nadgowski, Kielce 1997.
- Szczepański J., *Spółeczeństwo polskie w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa 2000.
- Śledzianowski J., *Ksiądz Czesław Kaczmarek biskup kielecki 1895–1963*, Kielce 2008.
- Śmietanka-Kruszelnicki R., *Nieznane źródła, nieznane fakty, nieznani ludzie, świadkowie czasu wojny i Zagłady*, „Tygodni eM Kielce” 17 VI 2018 r. „Dodatek Historyczny IPN”, nr 2018/2.
- Śmietanka-Kruszelnicki R., *W obronie ludzi podziemia*, „Biuletyn IPN” 2002, nr 4.
- Tessin G., *Die Stäbe und Truppenheiten der Ordnungspolizei* [w:] *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*, b.m.w.
- The encyclopedia of the righteous among the nations. Rescuers of Jews during the Holocaust*, red. I. Gutman, S. Bender, S. Krakowski, Jerusalem 2004.
- The Jews of Częstochowa. Coexistence, Holocaust, memory*, red. J. Mizgalski, Częstochowa 2005.
- The Yad Vashem encyclopedia of the ghettos during the Holocaust*, red. G. Miron, Jerusalem 2009.
- Tkaczyk K., Teper M., *Historia wsi Stojewsko do 1945 roku. W 65. rocznicę mordu 18 Polaków w Stojewsku*, Kielce 2009.

- Tokarska-Bakir J., *Okrzyki pogromowe. Szkice z antropologii historycznej Polski 1939–1946*, Wołowiec 2012.
- Tomczyk C., *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945* [w:] *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 4, Warszawa 1978.
- Trela K., *Zgromadzenie Sióstr Najświętszego Imienia Jezusa w latach 1939–1947* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne*, t. 5, Lublin 1989.
- Trębacz M., „Pod murami Jasnej Góry”. Pogrom w Częstochowie 19–21 czerwca 1937 r. [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2: *Studia przypadków*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019.
- Trębacz M., *Polska lewica wobec antyżydowskiej przemocy lat 30. XX wieku* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 3: *Historiografia, polityka, recepcja społeczna (do 1939 r.)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019.
- Tuszyński W., *Oddział GL Małego Franka*, Warszawa 1975.
- Urbanowicz B., *Rola Żydów – częstochowian w życiu codziennym miasta w okresie międzywojennym* [w:] *Życie codzienne społeczności żydowskiej na ziemiach polskich do 1942 r.*, red. E. Majcher-Ociesa, B. Wojciechowska, Kielce 2013.
- Urbański K., *Getto, warunki bytu i Zagłada ludności żydowskiej* [w:] *Kielce przez stulecia*, red. J. Główka et al., Kielce 2014.
- Urbański K., *Grabież tzw. majątków bezpańskich należących do Żydów w Kielcach i powiecie kieleckim w okresie okupacji*, „*Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis. Studia Historica*” 2013, t. 14.
- Urbański K., *Kieleccy Żydzi*, Kraków, b.d.w.
- Urbański K., *Leksykon dziejów ludności żydowskiej Kielc*, Kraków 2002.
- Urbański K., *Zagłada ludności żydowskiej Kielc 1939–1945*, Kielce 1994.
- Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004.
- Urynowicz M., *O pomocy Żydom w IFiS PAN – kilka uwag*, „*Biuletyn IPN*” 2009, nr 3.
- Urynowicz M., *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie II wojny światowej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
- Urynowicz M., *Żydzi w samorządzie miasta Kozienice w okresie międzywojennym 1919–1939*, Warszawa 2003.
- Wielgat D., *Zgromadzenie Sióstr Służebnic Matki Dobrego Pasterza* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne*, red. A. Zalińska, t. 6, Lublin 1991.
- Wijaczka J., Miernik G., *Żydowscy robotnicy przymusowi w zakładach zbrojeniowych Hasag w Generalnym Gubernatorstwie w czasie II wojny światowej* [w:]

- Z przeszłości Żydów polskich. Polityka, gospodarka, kultura, społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005.
- Wiśniewska T., Florczak J., *Zgromadzenie Sióstr św. Dominika w latach 1939–1947* [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce w latach 1937–1947*, red. A. Chruszczewski, t. 8, Lublin 1995.
- Wojciechowski D., *Duchowni kieleccy i wierni wobec eksterminacji Żydów*, Kielce 2006.
- Wojciechowski D., *Księża niezłomni – diecezja kielecka*, Włoszczowa 2011.
- Wrzyszczyk A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Zajączkowski W., *Martyrs of charity*, Washington 1988.
- Zarębski M.A., *Życie i zagłada Żydów staszowskich*, Staszów 1992.
- Zginęli, abyśmy mogli żyć. Polegli, zamordowani i zaginieni w okresie II wojny światowej mieszkańcy Ostrowca Świętokrzyskiego i okolicy*, oprac. W.R. Brociek, Ostrowiec Świętokrzyski 2009.
- Zimmerman J., *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018.
- Związek J., *Diecezja częstochowska* [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982.
- Żaryn J., *Elity obozu narodowego wobec zagłady Żydów* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
- Żaryn J., *Elity obozu narodowego wobec zagłady Żydów* [w:] J. Żaryn, T. Sudoł, *Polacy ratujący Żydów. Historie niezwykle*, Warszawa 2014.
- Żelaśkiewicz J.M., *Spółeczność żydowska w Książku Wielkim do 1942 r.*, Warszawa 2010.
- Żyndul J., *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994.

Internet

- Bogner N., *The convent children. The rescue of jewish children in polish convents during the Holocaust*, <https://www.yadvashem.org/righteous/resources/rescue-of-jewish-children-in-polish-convents.html>.
- Cultural organizations and institutions. The zionist movement and its offshoots*, <https://www.jewishgen.org/yizkor/staszow/sta135.html>.
- Leociak J., *Narodziny szkoły*, <https://ibl.waw.pl/paryz-tekst.pdf>.
- Polacy ratujący Żydów*, https://m.radio.kielce.pl/audycje/_audycja/202.
- Skrodzki W., *Żydzi z Wodzisławia*, „Tygodnik Powszechny” 2006, nr 28, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/zydzy-z-wodzislawia-128582>.

Steinhagen D., *Biskup Teodor Kubina – lewicowiec, pielgrzym, przyjaciel*, <https://czestochowa.wyborcza.pl/czestochowa/1,48725,19378828,slazak-biskup czestochowski.html?disableRedirects=true>.

Yizkor Book of the Jewish Community in Dzialoszyce and surroundings, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Dzialoszyce/Dzialoszyce.html>.

Wykaz skrótów

AAN	– Archiwum Akt Nowych
AIPN	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
AK	– Armia Krajowa
AB	– niem. <i>Ausserordentliche Befriedungsaktion</i> (Nadzwyczajna Akcja Pacyfikacyjna)
AŻIH	– Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
BCh	– Bataliony Chłopskie
Biuletyn Kwartalny RTN	– Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego
CKŻP	– Centralny Komitet Żydów w Polsce
Gestapo	– niem. <i>Geheime Staatspolizei</i> (Tajna Policja Państwowa)
GG	– Generalne Gubernatorstwo
GKBZH	– Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich
Hasag	– niem. <i>Hugo Schneider AG</i> (Hugo Schneider SA)
IFiS PAN	– Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk
IPN	– Instytut Pamięci Narodowej
Julag	– niem. <i>Arbeitslager für Juden</i> (obóz pracy dla Żydów)
KL Auschwitz	– niem. <i>Konzentrationslager Auschwitz</i> (niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny Auschwitz)
NSZ	– Narodowe Siły Zbrojne
OD	– niem. <i>Ordnungsdienst</i> (Służba Porządkowa)
OKBZH	– Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich
PKWN	– Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
PPR/GL/AL	– Polska Partia Robotnicza/ Gwardia Ludowa/ Armia Ludowa
PPS-WRN	– Polska Partia Socjalistyczna-Wolność, Równość, Niepodległość
PRL	– Polska Rzeczpospolita Ludowa
RFN	– Republika Federalna Niemiec
RP	– Rzeczpospolita Polska
SS	– niem. <i>Schutzstaffel</i> (Sztafety Ochronne)
SwNS	– Sprawiedliwy wśród Narodów Świata
WBBH	– Wojskowe Biuro Badań Historycznych

WIH	- Wojskowy Instytut Historyczny
WP	- Wojsko Polskie
ZBOWiD	- Związek Bojowników o Wolność i Demokrację
ZWZ/AK	- Związek Walki Zbrojnej/ Armia Krajowa
ŻIH	- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma
ŻSS	- Żydowska Samopomoc Społeczna

Indeks osób

A

Adamczyk Eugeniusz 63
Ajzenberg Mosze 79, 80
Aleksandrowicz Julian 50, 78
Antoniak Bazyli 33
Antosiewicz Klara, s. 72
Arczyński Marek 46
Arkuszewski Stanisław 75
Asz Nachum, rab. 66

B

Bainvoll Joseph (Josef) 78, 79, 83
Bańkowska Aleksandra 50
Baranków, rodzina 32, 57, 58, 59, 62
Bartoszewski Władysław 28, 32, 46
Baum, Żyd 37
Bauminger Róża 42
Bekerman Idel 79, 80
Bender Sara 89
Berendt Grzegorz 32
Berenstein Tatiana 27
Bielawski Waclaw 44, 59, 60, 61, 83, 88
Bieszczanin Zygmunt, ps. Zyga vel
Adam 52, 53
Blady-Szwajger Adina 78
Błazik Bronisław 58
Bogner Nahum 72
Borków, rodzina 57
Borwicz Michał, ps. Zygmunt 79
Borzobohaty Wojciech 50
Böttcher Herbert, gen. 27
Brawerman Chyl, ps. Baca 52, 63

Brener Liber 46
Brust Jan 46, 57
Buzowicz Anna 58
Buzowicz Wincenty 58

C

Canin Mordechaj 78
Chorążki Marcin 74, 76
Chudy Józef 59
Chybowska Julia 58
Chybowski Franciszek 58
Ciepły Jan 55
Ciesielski Teodor 83
Czosnek Szlomo 37
Czyżyk Izrael 50

D

Datner Szymon 28, 56, 57, 58, 60, 64, 72
Deskur Andrzej 55
Deskur Stanisława 55
Dobrzański Henryk, ps. Hubal, mjr 18
Domagała Maria 38
Domański Tomasz 24, 35, 44, 50,
53, 59, 61, 64, 69, 77, 82, 87, 88
Drechsel Hans 80
Dzięcioł Witold, ks. 70

E

Einhorn Jerzy 78
Elbinger Emanuel 78
Engelking Barbara 36, 84

F

Fąfara Eugeniusz 44, 48, 49, 61, 82
Fajkowski Józef 60
Fajnsztat Zygmunt, ps. Zygmunt 52,
53
Fefferman-Wasoff Mildred (Mani) 78
Feld, dr 80
Fizzman Eleazer 79
Florek Marcin 62
Frank Hans 75
Fridman Maria 79
Frister Hersz 37
Furmanek Stanisław 58, 59

G

Gapys Jerzy 74, 75, 76, 77
Garas Józef Bolesław 54
Gibaszewski Krzysztof 61
Glabisz Jan 63
Gmitruk Janusz 47, 48, 49
Gocel Tomasz, ks. dr 70
Gonet Tomasz 61
Górski Stanisław 75
Gostyński Seweryn 83
Grabowski Jan 9, 23, 24, 34, 50
Grądzka-Rejak Martyna 23, 60
Graudens Bernice (Bronka) 78
Grünszpan Celina 79
Grynberg Michał 29
Gutman Israel 29, 30, 31
Guzik Józef 62, 64

H

Halperin Józef (Zvi), ps. Ziuk 50, 79
Hecker Mel 23
Heda Antoni 59, 63
Hera Janina 31, 51, 59, 60

Hillebrandt Bogdan 52
Hirszfeld Ludwik 74, 78, 79
Hitler Adolf 9
Hochberg Leo 89

I

Iranek-Osmecki Kazimierz 32

J

Janusów, rodzina 58
Jaroszewicz Jan, bp 69, 70
Jarosz Zygmunt 51
Jędrusik Witold 58
Jedynak Marek 50

K

Kaczmarek Czesław, bp 65, 67, 68,
69, 70
Kaczmarski Stefan 57
Kajzer Szprynca 55
Kalina Jan 58
Kałowska Sabina Rachela 78, 83
Kanczewski Klemens 55
Kaniewski Julian (Ajzenman Izrael) 52
Karbowniczek, sołtys 39
Karwacki Waclaw 75
Kenner Jakub 83
Kessler-Pawlak Ada 78
Kiścińska Marianna 56
Klich Aleksandra 66
Kołaciński Władysław, ps. Żbik 57
Kołomańska Ewa 60, 71, 80
Korboński Stefan 32
Kordula Henryka 56
Korkuć Maciej 62
Kosiorów, rodzina 56, 57, 59
Kotlicki Yaacov 89

Kowalski Jan 56
Kowalskich, rodzina 32, 56, 57, 59
Kozieł Danuta, s. 73, 74
Krakowski Shmuel 89
Krawczyków, rodzina 62
Krężolek Edyta 61
Krochmal Anna 86
Kryczków, rodzina 62
Książków, rodzina 58
Kubina Teodor, bp 65, 66, 67
Kucharskich, rodzina 32, 58
Kupferblum Tanchum 67
Kupisz Bronisława 58
Kupisz Piotr 58
Kurdziel Stanisław 61
Kurek Ewa 72
Kurpiński Jerzy, Ponur, ppor. 51
Kwaśniewski Andrzej, ks. 71

L

Lancman Abraham 78
Langer Marian 63
Lęgas Stanisław 52
Leociak Jacek 78, 91
Lewinówna Zofia 28, 32, 46
Libionka Dariusz 9, 23, 34, 36, 38, 44,
46, 51, 55, 57, 62, 65, 66, 68, 69, 72,
74, 75, 76, 77, 87, 88, 91
Lipowski Wojciech 80
Lipska Maria 50
Lipski Janusz 50
Lorek Jan Kanty, bp 65, 67
Lustiger Herta 79

Ł

Łodejów, rodzina 62
Łuczak Czesław 35

M

Maciągowski Marek 89
Madajczyk Czesław 30, 35, 57
Malachi Chanina 79
Malachi Hinda 79
Malarecki Michał 58
Malarecki Stanisław 59
Marchewka, ks. 70
Marcinkowski 37
Maślanka Józef, ps. Górka 48
Matusak Piotr 47
Michalczyk Maria 61
Młynarczyk Jacek Andrzej 44, 45,
54, 56
Molenda Jan 51
Morgen, policjant 37
Mróz Kazimierz 80
Musiał Bogdan 32, 33

N

Namysło Aleksandra 23, 60, 62, 63
Nazarewicz Ryszard 53
Nowaków, rodzina 58

O

Obuchiewiczów, rodzina 56, 57, 59
Olczyk Stanisław, ps. Garbaty 52, 54,
80
Onyszko Grzegorz 61
Osojców, rodzina 58
Ostromecka Helena 55
Oszczudłowska Leokadia 85

P

Paciorek Bolesław 46
Pastuszko Tadeusz 48
Pawelec Henryk 81

Pawelec Stanisław 58
Pelc Mojżesz, dr 80
Piątkowski Sebastian 39, 42, 54, 56,
60, 62, 71, 83, 87
Pinkus Jan 58
Piwko Robert 55
Polit Andrzej 84, 85
Polit Maria 85
Politów, rodzina 36
Przybylski Henryk 55
Przybysz Kazimierz 47, 48, 56
Pszczola Jan, ps. Wojnar 48

R

Religa Jan 60
Robb Ignacy, ps. Narbutt 52
Rogozińska Maria 57, 59, 62
Różańska Maria 58
Rubinowicz Sala 58
Rudziński Maciej 75
Rutkowski Adam 27
Rybicki Stanisław 43

S

Sabor Agnieszka 42
Sadłós Jan 63
Sarnecka Ewa 46
Sarnecki Tadeusz 46
Schmalholz Helena 48
Schnepf-KołacZuzanna 14, 31, 48
Skibińska Alina 24, 39, 50, 51, 86
Skoczylas Jan 56
Skoczylas Mosze 52, 53
Skoczylasów, rodzina 56, 57
Skóra Władysław 55
Skwira Maria 58
Smarzyński Henryk 40, 44

Sojka Stanisław 57
Stanisławczyk Barbara 56
Staniszewski, chłop 37
Steinhagen Dorota 66
Stępień Urszula 67
Stopniak Franciszk, ks. 65, 71, 72
Stradomska Zofia 58
Stradomski Feliks 58
Strzembosz Tomasz 89
Sudoł Tomasz 31, 59, 89
Swałtek Dagmara 36, 37
Szaniawski Henryk 77
Szczecińska Maria 45
Szczygielski Antoni 58
Szechter Goldie 78
Szelesiów, rodzina 90
Szlichciński Karol 77
Szranta Karol 68
Sztarkman Aron (Urele) 79
Szwarcman Elka 58
Szyfman Arnold 74, 76, 78
Szymański, ks. 71

Ś

Śmietanka-Kruszelnicki Ryszard 50,
55

T

Tec Nechama 78
Tokarska-Bakir Joanna 34, 36, 37, 84
Tomczyk Jan 63
Trojan Stanisław 58

U

Urbański Krzysztof 44, 45
Urynowicz Marcin 15, 30, 31

W

Wajrosen Małka 55
Wasser Szmul 67
Witkoś Jan 58
Wohlgelernter (Wolgelernter) Icchak
(Yitzchok) Chaim 78, 79, 83
Wojas Stanisław, ks. 68
Wojciechowski Daniel, ks. 70
Wołowców, rodzina 62
Wróblewski Bolesław, ks. 66
Wroński Stanisław 28, 46, 56, 57, 60
Wrzyszczy Andrzej 87
Wydmański Józef 57

Z

Zajączkowski Wacław 32, 59, 60, 90
Zawadzka Halina 78

Zawisza Michał 30
Zieliński Zygmunt, ks. 72
Zimmerman Joshua 50
Zoberman Jehoszu 79
Zwierkowski Tadeusz 76, 77
Zwolakowa Maria 28, 46, 56, 57, 60
Zylberberg, bracia 36
Zylberberg, krawiec 36
Zylberberg Lejba 79, 80
Zylberbergów, rodzina 84, 85

Ż

Żabczyński Józef 63
Żaryn Jan 31, 55, 59, 89
Życiński Ignacy, ks. 67

Indeks miejsc

B

Będzin 10, 89
będziński, powiat 8, 9, 11
Bejsce 38
Bełk 38, 39
Bełżec 22
Białogon 70
Biskupice 58
Bliżyn 25, 40
Bliżyn, gmina wiejska 8
Bochnia 24
Bodzechów 24
Bodzentyn 22, 42, 81
Bogucice 44
Boiska 33
Bór Kunowski 59
Brzesko Nowe 82
brzeziński, powiat 9
buski, powiat 40, 44
Busko 65, 89
Busko, starostwo (okupacyjne) 9, 48, 58
Busko-Zdrój 89
Busko-Zdrój, powiat 30, 44

C

Charsznica 89
Chęciny 22, 41
Chmielnik 20, 21, 41, 58, 89, 90
Chroberz 38
Ciepiałów Stary 27, 32, 33, 54, 56, 57, 60, 62
Czarnca 82

Częstochowa 8, 9, 10, 11, 13, 20, 21, 23, 24, 27, 30, 31, 32, 41, 42, 43, 46, 51, 55, 57, 61, 63, 65, 73, 79, 86, 87, 89
Częstochowa, powiat miejski 8
częstochowska, diecezja 65, 66
częstochowski, powiat 8, 9, 11, 75
częstochowskie, województwo 58

D

Dąbrowa Górnicza 10, 89
Daleszyce 59, 61, 65
Dobra-Kolonia 38, 58
Działoszyce 36

F

Firlej 65

G

Garbatka 65
Garbatka-Letnisko 41
Generalne Gubernatorstwo (GG) 9, 16, 17, 19, 21, 24, 65, 70, 76, 79, 80
Giebułtów 57
Glinice, dzielnica Radomia 22
Gniewosów 46, 89
Górki Ciepiałowskie 56, 62, 82
Goźlice 84

I

Igołomia 37
iłżecki, powiat 8, 9, 11, 56, 81
Iwaniska 65
Izrael 78

J

Jędrzejów 9, 31, 65, 89
jędrzejowski, powiat 8, 9, 11, 27, 30,
39, 51, 75
Jędrzejów, starostwo (okupacyjne) 9

K

Karczówka, dzielnica Kielc 68
Katowice 87
Kazimierza Wielka, powiat 30
Kielce 8, 9, 10, 11, 13, 21, 22, 24, 25,
30, 40, 41, 42, 43, 44, 52, 58, 59, 60,
61, 63, 65, 68, 69, 73, 79, 80, 81, 86,
87, 88, 89
Kieleccyzna 12, 13, 42, 48, 56, 82
kielecka, diecezja 65, 68, 70, 71
kieleckie, województwo 7, 8, 9, 10, 11,
12, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 26,
27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 40, 46,
47, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63,
65, 66, 70, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 82,
83, 86, 87, 88, 89, 91
kielecka ziemia 26
kielecki, powiat 8, 9, 11, 15, 27, 30,
42, 43, 58, 60, 87
kielecki, region 16, 17, 19, 20, 27, 32,
33, 34, 51, 52, 62, 64, 83
Klamocha 54, 80
Klimontów 73, 79, 84, 85
Kliszowa 75
Klepacze, leśnictwo 63
Klwów 31
konecki, powiat 8, 9, 11
Końskie, starostwo (okupacyjne) 9
Koprzywnica 45, 89
Korczyn 89
Kozienice 89

kozienicki, powiat 8, 9, 11, 15
Kozłów 38
Kraków 30, 52, 63, 78, 82
krakowski, dystrykt 9, 22, 23, 24, 31,
75, 79, 83
Krasocin 40
Krępa 57
Kresy 79
Książniczki 57
Książ Wielki 41, 89
Kutery, lasy nadleśnictwa 54

L

Lipsko 20, 24, 62
Lubelskie 48
lubelski, dystrykt 31
Lubienia 62

Ł

Łagów 20, 49
łódzkie, województwo 8, 9
Łopuszno 40, 89
Łysogóry 51, 82

M

Małopolska 48
Mazowsze 48
Michniów 18, 60
Michów 89
Miechów 38, 57
miechowski, powiat 8, 9, 11, 44, 46,
51, 55, 57, 75
miechowski, powiat (okupacyjny) 9,
23, 36, 38, 57, 58, 62, 64, 74, 75,
76, 83, 88
Mokotów, dzielnica Warszawy 67
Mszadla Dolna 32

O

Odrzywół 13
Okół 58
olkuski, powiat 8, 9, 11
Opatów 79, 89
opatowski, powiat 8, 9, 11, 30
Opatów, starostwo (okupacyjne) 9, 48, 58
opoczyński, powiat 8, 9, 12
Osiek 65
Ossolin 84
Ostrowiec 10, 21, 24, 89
Ostrowiec Świętokrzyski 10, 48
Ostrowiec Świętokrzyski, powiat 30
Ożarów 65

P

Paśmiechy 75
Pilica 38, 57
Pilica, rzeka 19, 76
Pińczów 44, 89
pińczowski, powiat 8, 9, 12, 30, 75
Pionki 24, 65
piotrkowski, powiat 9
Piotrków, starostwo (okupacyjne) 9
Płock 21
polickie, dobra 75
Polska 16, 20, 33, 35, 56, 78
Posądz 57
proszowicki, powiat 57
Przemysł 24
Przysucha 65
Przytyk 13

R

Raławice 50
Radlin 41

Radom 9, 10, 12, 21, 22, 24, 30, 31, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 54, 58, 62, 63, 65, 71, 79, 81, 86, 87, 89
Radom, powiat miejski 8
radomski, dystrykt 9, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 27, 31, 45, 64, 71, 75, 76, 79, 83
radomski, powiat 8, 9, 12
Radomsko 24
Radomsko, starostwo (okupacyjne) 9
Radom, starostwo (okupacyjne) 9
radomszczański, powiat 9
Raków 89
Rawicz 63
rawski, powiat 9
Rekówka 27, 32, 56, 57, 62
Rytwiany 90
Rzesza Niemiecka (III) 7, 9, 21, 23, 34, 76, 79
Rzeszów 24, 86

S

Sancygniów 55
sandomierska, diecezja 65, 67
Sandomierskie 76
sandomierski, powiat 8, 9, 12, 30, 48, 75
Sandomierszczyzna 37, 48, 80
Sandomierz 14, 24, 37, 41, 45, 55, 67, 71, 79, 84, 86
Sędziszów 25
Siedliska 32, 57
Siedlisko 58, 62
Sieradz 63
Skałka Polska 18
skarżyski, powiat 30

Skarżysko-Kamienna 10, 18, 24, 41,
42, 46, 51, 61, 62, 65

Skarżysko-Kamienna, gmina miejska 8

Słupia Nowa 22

Słuszczyń 58

Sobolewo 70

Sosnowiec 10, 12

Sosnowiec, powiat miejski 8

Sprowa 51

Starachowice 24, 50

Starachowice, starostwo (okupacyjne) 9, 56, 58, 59

starachowicki, powiat 30

starachowickie, lasy 63

Stara Wieś 73

Staszów 13, 18, 41, 45, 87, 89

staszowski, powiat 30

Stojewsko 40

stopnicki, powiat 8, 9, 12, 48

Strużki 18

Szczekocin 89

Szydłów 40

Szydłowiec 18, 24, 41, 79, 80

Szydłowiec, gmina miejska 8

Szydłowiec, gmina wiejska 8

Ś

śląskie, województwo 9

Śródmieście, dzielnica Radomia 22

T

Tarnów 24, 41

tomaszowski, powiat 9

Treblinka 22

Tymienica 81

U

Ujazd 24

W

Warszawa 14, 30, 68

warszawski, dystrykt 31

Waszyngton 88

Wawrzeńczyce 36

Wiązownica 37

Wiedeń 21

Wierbka 33

Wierzbita 32, 58

Wierzbnik 10

Wierzбно 57

Wisła 19, 54, 76

Wiślica 87

Włoszczowa 41, 51

włoszczowski, powiat 8, 9, 12, 15, 30

Wodzisław 41

Wola Chrobberska 38

Wolbrom 89

Wysiadłów 45

Wzdół 80

Z

Zagłębie Dąbrowskie 10

zawierciański, powiat 8, 9, 12

Zawiercie 10, 89

Złoty Potok 51

Z

Żabików 63

Żarki 61

W swoim opracowaniu Tomasz Domański analizuje główne kierunki podejmowanych dotychczas badań w obszarze pomocy Żydom świadczonej przez ludność polską na okupowanych terenach województwa kieleckiego w granicach z 31 sierpnia 1939 r.

Autor wnikliwie i wielowątkowo analizuje obecność problematyki pomocowej z terenu województwa kieleckiego w opracowaniach ogólnopolskich z jednoczesnym opisem dorobku badań regionalnych.

W książce T. Domańskiego szeroko omówiono stan piśmiennictwa na temat roli różnych warstw społecznych zaangażowanych w pomoc Żydom: Kościoła i duchowieństwa katolickiego, ziemiaństwa, chłopstwa. Ponadto Domański wskazał na perspektywę polską i żydowską w badaniach pomocowych oraz zaprezentował postulaty i kierunki dalszych poszukiwań źródłowych.



**INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ**

Delegatura w Kielcach

